

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III RÆKKE - 17. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse.

Billederne på omslaget:

Forsiden: Gotisk alterkalk fra Aa kirke, foto Per Detlaff, 1983

Bagsiden: Østermarie gamle kirke, foto Nat.Mus.

Ny kirkes timeglas, foto N-H Larsen

Gravsten fra Nexø, foto Svend Aage Møller

Bulmeurt, foto Tino Dich Hjorth

Udgivet: 2003

ISBN 87-87042-15-0 . ISSN 0084-7976

Tryk, Grafisk Hus, Rønne.

FORORD

Det er en stor glæde atter en gang at kunne præsentere en ny udgave af Bornholms historiske Samfunds årbog, bind 17. i III. række af "Bornholmske Samlinger".

I år har bestyrelsen valgt at udsende et temabind med artikler, der knytter sig til de bornholmske kirker. Her hører til gengæld det ensartede op og årgangen adskiller sig i sin mangfoldighed ikke fra sædvanlige årgange af Samlingerne.

To forfattere beskæftiger sig med kirke- og kapelbygningerne: En kyndig skribent, der allerede vil være Historisk Samfunds medlemmer bekendt fra en række tidligere artikler i Samlingerne, professor Jes Wienberg fra Lunds Universitet, sætter de bornholmske kirker ind i en baltisk sammenhæng. Arkitekt, MAA Kjeld Borch Vesth fra Nationalmuseet, som til daglig har ansvaret for vedligeholdelsen og udforskningen af de bornholmske middelalderlige ruiner, indvier os i historien om de ikke færre end seks kirke- og kapelruiner, som endnu kan opleves i det bornholmske landskab.

Der er også artikler om kirkernes inventar: Dr. phil. Ebbe Gert Rasmussen giver os en indføring i den lybske kunst i de bornholmske kirker; Marie-Louise Jørgensen, i mange år ansat på Nationalmuseets kirkeværk, beretter om de timeglas, der er bevaret i Ny kirke og Aa kirke, samtidig med at hun sætter dem ind i en nordtysk sammenhæng. Undertegnede har sammenholdt fotograf Per Dettlaffs fornemme registrering af kirkernes sølv med de optegnelser, som nu afdøde arkitekt Sven Fritz og cand. mag. Bodil Tornehave samlede omkring 1980. Endelig har museumsinspektør på Bornholms Museum, Lars Serena, beskæftiget sig med den kirkekunst, som vor samtid har beriget de bornholmske kirker med.

Vi kommer også uden for kirkerne, vandrer rundt på kirkegårdene sammen med højskolelærer Svend Aage Møller, der øser af sit mangeårige kendskab til gravstenenes kunst- og kulturhistorie. Endelig får vi med Tino Dich Hjorths hjælp øjnene op for den levende kulturarv, som man endnu kan opleve i de skjulte kroge på kirkegårdene, hvor flittige graveres skuffejern ikke kan nå frem.

Bestyrelsen vil godt udtrykke sin taknemmelighed til forfatterne, som drevet af en inderlig interesse for den bornholmske kulturarv, og med stor faglig indsigt og viden og blot med "ærens grønne træ" som belønning, har beriget os med ny viden om Bornholm. Også tak til fotograferne, som velvilligt har stillet deres materiale til rådighed for Samlingerne.

Rønne d. 23. oktober 2003

Ann Vibeke Knudsen
Formand og denne årgangs redaktør

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Forord 5

Jes Wienberg

Østersøens flertydige kirker 9

Kjeld Borch Vesth

Kirke og kapelruiner på Bornholm 37

Ebbe Gert Rasmussen

"Til Herrens Tjenestes Forrettelse".

Lybsk kunst i de bornholmske kirker 49

Per Dettlaff, Sven Fritz og Bodil Tornehave.

Redigeret af Ann Vibeke Knudsen

"Vasa sacra", de hellige kar, bornholmernes arvesølv.

Om det bornholmske kirkesølv 67

Marie-Louise Jørgensen

Timeglas i kirkerne 133

Lars Serena

Rum og fortælling.

Øens nyere kirkekunst som illustration, som symbolsk refleksion og som åbning mod det ordløse 143

Svend Aage Møller

Mindernes haver.

Fra historiske strejftog på de bornholmske kirkegårde 165

Tino Dich Hjorth

Levende fortidsminder ved bornholmske kirker 257

Ann Vibeke Knudsen

Bornholms historiske Samfund 2002-2003, formandsberetning 267

Forfatterens navne og adresser 271

Bestyrelsens navne og adresser 271

Østersøens flertydige kirker

Af Jes Wienberg

Mærkelige middelalderkirker

På Bornholm står et rundt stenhus, som besøges flittigt af turister. Er det en kirke, for bygningen er omgivet af begravelser? Er det et pakhus med brandsikre hvælv for handelsvarer? Eller er det måske en borg, som er havnet på den forkerte side af Østersøen? Både ja og nej, for det er Nylars kirke (*fig. 1*), hvor det mægtige stenhus tidligere var kirke, magasin og fæstning på én og samme gang. En romansk rundkirke blev fra begyndelsen opført som et hus med flere funktioner under samme tag: Nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst en skyttegang med udsigt over land og hav.

Nylars er blot én af mange mærkelige middelalderkirker, som afviger ved sin arkitektur langs den gamle sejlroute fra Danmark til Estland. Vi møder her kirker, som umiddelbart kan synes vidt forskellige, men som er blevet samlet under fælles betegnelser som forsvarsværker, forsvarskirker, befæstede kirker, kirkeborge, flerfunktionelle kirker og senest kirker med ikke-sakrale rum.

Og gennem mere end 350 år har skiftende opfattelser afløst hinanden. Debatten har handlet om kirketypens rette betegnelse, om dens udbredelse og datering, om hvem der lod kirkerne opføre, hvordan kirkerne blev anvendt, og mod hvem de blev befæstet. Tolkningen af de mærkelige kirker kan opdeles efter tre hovedteorier - forsvarskirken, de profane funktioner og den symbolske form.

Når jeg atter deltager i debatten, skyldes det ikke fremkomsten af nyt kildemateriale. De få relevante skriftlige kilder er velkendte, ligesom monumenterne efterhånden er velbelyste. Jeg kan hverken bidrage med fund af flere rundkirker, nye dendrokronologiske dateringer eller bygningsarkæologiske analyser. I stedet vil jeg foreslå en kombination af de eksisterende teorier, vise fusionen mellem det hellige og det profane, aktualisere det danske Østersøvælde, korstog og Knudsgilder for at

forstå kirkerne - og afsluttende kommentere forholdet mellem middelalderens tekster og bygninger.

Hensigten er at sætte Bornholm og øens kirker ind i en bredere sammenhæng - dels ved at følge de skiftende tolkninger fra 1600-årene og frem til nutiden, dels ved at studere Bornholm sammen med landskaberne Møre og Øland i sydøstre Sverige.¹

Forskningshistorie

- forsvar, funktion og form

Forsvar

Ud fra antikvarer og topograferes optegnelser af traditioner om kirker til værn på Bornholm og Øland i 16-1700-årene udvikles teorien om forsvarskirken (også kaldet fortifikationsteorien): Den helt dominerende forklaring af en lang række afvigende kirker er således, at de skulle være opført som forsvarskirker i perioder med uro. Forsvarskirkerne skulle fungere som tilflugtssted for sognefolket, især gamle, kvinder og børn samt deres ejendele. Kirkerne var indrettet til passivt forsvar med bomme ved døre, snævre trapper, kasteglugger, skyttegange og skydeskår samt eventuelt ydre mure og tårne.

Den allerførste dokumentation blev ledsaget af den allerførste forklaring. Forskningen indledes med antikvaren Jonas Haquini Rhezelius, der i 1634 blev udsendt fra Stockholm for at beskrive fortidsminder. I rejsedagbogen fra besøget i Smedby på Øland i 1634 noterede Rhezelius den lokale opfattelse: "Denne kirke, er opbygget, til både kirke og værn, for at værge sig mod fjender."² Ifølge traditionen skulle Smedby altså være bygget til både kirke og værn! Men Rhezelius skitser og

1 Aktuelle oversigter med yderligere henvisninger: Nielsen 1998 om Bornholm, Magnusson 2001 om Møre og Ullén 2003 om Øland.

2 SvK 108. 1966, s. 4ff; Boström 1966, s. 61, 70ff citat i min oversættelse: 1978a.

Fig. 1. Nylars kirke på Bornholm.
Foto Jes Wienberg 1983

notater forblev længe ukendt for offentligheden.

Første gang en forklaring af de mærkelige kirker kom i tryk var i generalbygmester Lauritz de Thurahs topografiske værk *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over den i Øster-Søen liggende, Under Det kongelige Danske Herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm, Og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe...* fra 1756. Thurah skrev om rundkirkerne: "Nogle mene, at samme Kirker skulle være byggede i de hedenske eller andre gamle Tider, og at de skulle have tiend i de seenere til Værn eller Kasteller og Befæstnings Taarne, hvorhen enten Landsens Indbyggere kunde have baade selv retireret sig, saa og did hen bragt deres Penge samt kostbareste Meubler, og derfra forsvaret sig imod Søe-Røveres, saa vel som andre Fiender Indfald, eller og mueligen, i fald Indbyggerne selv brugte saadant

paa de Tider almindeligt Søe-Haandverk, de da ligeledes have betient sig af bemelte Taarne til Retirade, naar de bleve eftersatte af Contra-Parterne".³

Tanken, at kirker kunne være indrettet til forsvar for befolkningen og dens ejendele i perioder med uro, overføres gradvist til flere og flere kirketyper gennem 1800-årene af forskere som polyhistoren Carl Georg Brunius, arkæologen Hans Hildebrand og arkæologen J. B. Løffler.⁴ Og herefter optræder forsvarskirkerne i princip i alle arkitektur- eller kunsthistoriske oversigtsværker samt i en mængde større og mindre bøger og artikler om enkelte typer, regioner eller bygninger.

Som en reaktion opstod i 1890'erne en

3 Thurah 1756, s. 52.

4 Brunius 1850, s. 13ff; 1860; Hildebrand 1875, s. 18ff, 26f; Løffler 1883, s. 130ff.

debat i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Debatten blev indledt af oberst Otto Blom, som afviste forekomsten af befæstede kirker i Danmark. Ved en sammenligning med middelalderens fæstninger fandt Blom, at de udpegede kirker ikke var overbevisende. Eksempel efter eksempel blev gendrevet, så alene én kirke overlevede granskningen, nemlig Nylars (fig. 2) på Bornholm.⁵ Artiklen blev fulgt af flere svenske indlæg for og danske indlæg imod forekomsten af befæstede kirker.⁶

Arkitekten C. G. Schultz vurderede, at man fra svensk hold var gået for vidt med at hævde kirkernes forsvarskaraktter, og at man havde mødt en dansk skepsis, der "kun gav køb, saa at sige Kirke for Kirke".⁷ Snarere mener jeg dog at se en opdeling, der delvist har gået på tværs af landene: På den ene side *maksimalister*, der fandt forsvar overalt ved kirker med en afvigende plan eller opbygning. Maksimalisterne kendes fra såvel Sverige som Danmark og Tyskland.⁸ På den anden side *minimalister*, der har været skeptiske med hensyn til at acceptere forsvarskirker bortset fra et fåtal utvetydige eksempler med skyttegang eller krenelering. Minimalisterne har i flere tilfælde været repræsentanter for en antikvarisk tradition ved Nationalmuseet i København,⁹ men der kendes også enkelte fra Sverige.¹⁰

Med skiftende dateringer er der fulgt for-

skellige opfattelser af anledningen til kirker-nes befæstning: Kirkerne skulle være befæstede mod angreb fra kong Erik Præstehader af Norge eller de fredløse i 1280'erne.¹¹ Kirkerne skulle være støttepunkter i striden mellem kirken og kongemagten - altså mellem ærkebiskop Eskil og Valdemar den Store i 1100-årene, mellem ærkebiskop Jakob Erlandsen og Christoffer I og Erik Klipping i 1250' og 60'erne eller mellem ærkebiskop Jens Grand og Erik Menved i 1290'erne.¹² Men snart løb opfattelserne sammen sådan, at hedenske vendere, kurer og estere blev udpeget som hovedtruslen ved Østersøen, enten i tiden før Rygens erobring 1169 eller i perioden ca. 1170-1240.¹³

Profan funktion

En anden hovedteori har fremhævet kirkernes profane funktioner og har nedtonet det fortifikatoriske.¹⁴ Kirkerne skulle have været anvendt til overnatning eller beboelse, som pak-huse for handelsvarer eller som magasiner for skatter.

Provsten Abraham Ahlqvist nævnte således i *Ölands Historia och Beskrifning*, at Källa kirke, i lighed med Föra kirke, skulle have været anvendt til "*Convivii hus* (Gæsterum) dels for Præsterne, under deres indbyrdes besøg, dels for vandrende Munke."¹⁵ I kirketårnet

5 Blom 1895.

6 Ekhoft 1899; Løffler & Mackeprang 1902; Mathiesen 1902, s. 54ff; Jensen 1918.

7 Schultz 1945, s. 84f.

8 F. eks. Hildebrand 1884-98, II s. 671ff; Ekhoft 1899; Frölen 1910-11, I s. 81ff; Beckett 1924, I s. 164ff, 181ff; Tuulse 1955, s. 115ff; Tuulse m. fl. 1960; Boström 1982; Hinz 1985 med katalog; Lange 1987.

9 F. eks. Mackeprang 1920, s. 38ff; Langberg 1955, I s. 68ff; Johannsen & Smidt 1981, s. 52ff; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s. 43ff; Jacobsen 1993, s. 59, 68.

10 F. eks. Steffen 1901, s. 33ff.

11 Thurah 1756, s. 53.

12 Friis 1853-56, s. 153; Wiborg 1853-56, s. 525f; Frölen 1910-11, I s. 136ff.

13 F. eks. Brunius 1860, s. 127f, 155, der peger på såvel vendere og estere, som kristne sørøvere og hjemlige uroligheder; Beckett 1924-26, I s. 164ff; Tuulse 1955, s. 159ff; Boström 1982, s. 25f; Lindgren 1995, s. 94f; Nielsen 1998, s. 31.

14 Ordet profan kommer af det latinske *pro*, der betyder udenfor, og *fanum*, som betyder helligdom. Profan beskriver altså det udenfor det hellige, det ikke-hellige eller ikke-kirkelige.

15 Ahlqvist 1825, II 1, s. 91, 126 citat i min oversættelse.

Fig. 2. Nylars kirke rekonstrueret som fæstningskirke. Tegning af Charles Christensen 1940 i Nationalmuseet i København.

i Föra, lige som i Alböke kirke, findes nemlig indretninger til ildsted og toilet, der viser, at kirketårnet kunne anvendes til beboelse.

Tanken om kirkerne som herberg fik ny næring ved bygningsarkæologen Iwar Andersons undersøgelse i 1950'erne af Halltorp kirke i Møre. I kælderetagen under kirkerummet blev påvist vægbænke og fund fra både beboelse og håndværk. Her blev fundet påfaldende mange mønter og endog bispesegl fra 1240'erne.

Fundene blev af Anderson tolket som spor efter korsfarere.¹⁶

Senere har kunsthistorikeren Ragnild Boström ved "støvsugning" af kulturlag i tårne og på lofter frembragt fundmateriale, der viser, at adskillige kirker på Øland har været udnyttet til beboelse.¹⁷

Teorien om såkaldte købmandskirker, altså kirker der sæsonmæssigt blev anvendt af tilrejsende købmænd til gudstjeneste og til opbevaring af varer, har påvirket tolkningen af

16 Anderson 1956, s. 19ff; 1960, s. 18ff; også Andersson 1983, s. 193f, 200.

17 Boström & Nilsson 1971; Boström 1982, s. 32ff; jfr. også Eriksson 1983 om Bjälbo i Östergötland.

kirkerne ved Østersøen. Med udgangspunkt i de velbelyste forhold ved St. Peder i Novgorod i Rusland har især historikeren Paul Johansen i 1950-60'erne hævdet forekomsten af købmandskirker i Nord- og Østeuropa. De påfaldende mange kirker i f. eks. Roskilde, Lund og Visby, skulle således skyldes, at de var købmandskirker. Og inspireret heraf er også kirker uden for købstæderne blevet tolket som købmandskirker. Teorien er imidlertid omtvistet.¹⁸ Uanset kritikken kan det dog konstateres, at fænomenet med at udnytte kirker som pakhuse ikke var helt ukendt i middelalderen.

De bornholmske rundkirkers mellemetager, lige som tårnenes overhængede rum, er blevet tolket som magasiner til handelsvarer. Første gang tanken dukker op, er i håndbogen *Hvem byggede Hvad*, hvor arkitekten C. G. Schultz skrev, at tårnene ved Å kirke og Ibs kirke (fig. 3) havde været anvendt som magasiner eller pakhuse for handels- og skattevarer.¹⁹ Siden fremførtes synspunktet kraftfuldt af forfatteren Palle Lauring i rejsebogen *Bornholm*. Lauring afviste fuldstændigt, at de bornholmske kirker skulle have været forsvarskirker: "Vanskeligere er det med de kvinder og børn, der stedse blir placeret i alle skumle kirkers våde tårnrums. Man får det at vide her (Ibs kirke), i Østerlars, i de andre tre rundkirker, i Å kirke, hvor som helst der er et uhyggeligt stenrum, blir det tiltænkt de usalige kvinder og børn. Man ser dem for sig, siddende her, ventende, mens mændene strider. Man ser det med 1800-tallets romantiske øjne, for myten er skabt af romantik. Der foreligger ikke een autentisk beretning om kvinder og børn i tårnene, ikke een linje om at de nogen sinde har siddet her. Det er gæet."²⁰

18 Johansen 1965a; 1965b; cfr. Yrwing 1980; Andrén 1985, s.34ff; Nyborg 1990, s. 18f.

19 Schultz i Langberg 1952, s. 136f. 246.

20 Lauring 1957, s. 118f.

Historikeren Erik Skov, der var med til at publicere Bornholm i *Danmarks Kirker*, har på samme måde tolket Østerlars rundkirke som et magasin eller pakhuse for handelsbøndernes korn og pelsvarer.²¹

Og flere har siden 1950'erne foreslået, at de øvre stokværk i kirkerne blev brugt som "skatkamre". Bygningsarkæologen Ivar Anderson foreslog således, at de små rum i kirken i Halltorp i Møre kunne have været anvendt som "skatkammer" i urolige tider.²² Men hvad gælder initiativet til skatkamrene og deres mere konkrete indhold, så varierer opfattelsen: Bøndernes eller den stedlige stormands korn,²³ refugium eller skatkammer for den omrejsende konge,²⁴ magasin for handelsvarer eller "opkrævningscentral" for de lokale stormænd,²⁵ magasin til ærkesædets skatter og afgifter,²⁶ magasin til bøndernes naturalie skatter,²⁷ magasin til skatter eller "støttepunkter i et kontrolsystem" for folkungeætten og centralmagten.²⁸

Sammen med disse tolkninger fulgte også nye opfattelser omkring kirkernes befæstning: Middelalderarkæologen Marit Anglert foreslog, at kirkerne i Møre og på Øland skulle være blevet befæstet af stormænd for at bekæmpe den ekspanderende centralmagt.²⁹ Og selv foreslog jeg, at befæstningen af de bornholmske rundkirker var rettet enten mod hedenske angreb, eller mod lokale oprørske bønder.³⁰

Symbolisk form

Parallelt med teorien om forsvarskirken og

21 Skov 1960.

22 Anderson 1956, s. 11

23 Poulsen 1977, s. 131f.

24 Johannsen & Smidt 1981, s. 59.

25 Anglert 1989, s. 46.

26 Wienberg 1989a, s. 19ff.

27 Fern og Andersson i SvK 207, 1989, s. 51f med note 31.

28 Anglert 1993, s. 166f.

29 Anglert 1989, s. 45.

30 Wienberg 1989a, s. 19ff.

Fig. 3. Tårnet ved Ibs kirke på Bornholm. Foto Jes Wienberg 1983.

teoriene om kirkernes profane funktioner forekommer en tredje teori, som også skal forklare de afvigende kirker. Kirkernes usædvanlige grundplan eller opbygning forklares med henvisning til deres symbolik. Forbilledet var centrale bygninger i den kristne verden. Og arkitekturen skulle formidle et budskab.

Rundkirkerne er den første kategori af kirker, hvor formen fik en symbolsk tolkning. Allerede i håndbogen *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid* opfattede arkæologen Hans Hildebrand de nordiske rundkirker

(fig. 4) som efterligninger af Gravkirken i Jerusalem, der blev kendt gennem korstogene.³¹ Og herefter optræder henvisninger til Gravkirken og andre centralbygninger, hver gang en rundkirke eller manglekantet kirke skal kommenteres. Derimod er det først i de allerseneste årtier, at arkitekturens symbolske virkning er blevet fremhævet som forklaring i Norden.³²

31 Hildebrand 1875, s. 22f.

32 F. eks. Johannsen & Smidt 1981, s. 50ff; Wienberg 1989a, s.18; Kærulf Møller 1987, s. 140f; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s. 45.

Efterhånden er det symbolske perspektiv blevet udvidet til at omfatte stadig flere kategorier af kirker: Ikke blot rundkirkerne, men også kirker med rundtårne, manglekantede kirker, kirker med østtårne og brede vesttårne.³¹ Nordiske konger, aristokrater og kirkefyrster imiterede arkitekturen i Palæstina og i forbillige stormagter som Romerriget, Byzans, Karolingerriget samt Ottonernes og Staufernes Tyskland.

Og perspektivet er ekspanderet under påvirkning fra tyske forskere som Günter Bandmann fra at omfatte det afvigende til også at omfatte det normale og ikke blot enkelte elementer, men hele kirkebygningen. I første omgang anvendes perspektivet i studiet af mere udviklede bygninger, men siden udstrækkes analysen til alle kirker, uanset status og størrelse.³⁴

Kombinationer

- forsvar, magasiner og symboler

Feltet af mærkelige kirker er både sammensat og flertydigt. Der er langt, ikke blot geografisk, men også arkitektonisk mellem kirkerne, som er blevet udpeget som forsvarskirker, kirker med ikke-sakrale rum eller symbolske kirker. Men egentlig kan det ikke overraske. For det eneste, som de mærkelige kirker har til fælles, er, at de afviger fra de "normale" kirker.

Alligevel har de tre hovedteorier ofte stået stejlt mod hinanden som indbyrdes konkurrenter om kirkernes rette tolkning: Enten var kirken en forsvarskirke, eller et pakhuis eller en symbolsk bygning. Særlig tydelig fremstår rivaliteten mellem tolkningerne ved den femtårnede kirke i Kalundborg på Sjælland. Her har den usædvanlige arkitektur simpelt-

hen krævet en forklaring. Og forskningens vægtskål har svinget frem og tilbage mellem fortifikation og symbolsk form, foreløbig med tyngden på symbolikken.³⁵ På samme måde kan læseren konfronteres med kategoriske udtalelser, hvor forsvarsteorien afvises som et fejlspor eller som forældet i forhold til teorien om profane funktioner.³⁶

Men efter min mening er alle tre teorier relevante. Teorierne er relevante, fordi kirker faktisk har været anvendt som tilflugt, lige som mange kirker har fortifikatoriske træk. Kirker har rummet ikke-kirkelige funktioner som bolig, magasin og skatkammer. Og kirker har haft symbolske betydninger. Men ingen af de tre teorier er i sig selv tilstrækkelig for at forstå hele feltet af kirker, der er blevet uddefineret fra det normale. Det er nødvendigt at kombinere teorierne.

En simpel syntese af de tre teorier kunne da være, at vi står over for et symbolsk forsvar af kirker med ikke-kirkelige funktioner. En eventuel krenelering bliver da mere et symbol end en reel befæstning. For som det er blevet påpeget flere gange i forskningen: Uden grave, volde og højtsiddende indgange, altså et stærkt forsvar ved murfoden, forbliver kirkerne svage som fæstninger i forhold til samtidens borge. Men denne syntese kan kun forklare et fåtal kirker. Alt for mange mærkelige middelalderkirker falder uden for.

Teorierne kan kombineres i en enkel model (fig. 5), som tillader, at flertallet af de mærkelige kirker kan kategoriseres i forhold til variablene forsvar, profan funktion og symbolsk form. For hver af modellens syv felter vil jeg nævne nogle eksempler til illustration:

1) *Forsvar-funktion-symbol* dvs. kirker der forener fortifikatoriske træk med ikke-kirkelige

32 F. eks. Johannsen & Smidt 1981, s. 50ff; Wienberg 1989a, s.18; Kærulf Møller 1987, s. 140f; Kjær & Grønder-Hansen 1988, s. 45.

33 F. eks. Tuulse 1968; 1969.

34 F. eks. Johannsen & Smidt 1981, s. 94ff

35 Forskningshistorisk oversigt i DK IV Holbæk, hf. 29-31, 1996, s. 3045ff.

36 F. eks. Anglert 1993, s. 164; Anglert & Sjøgren 1998.

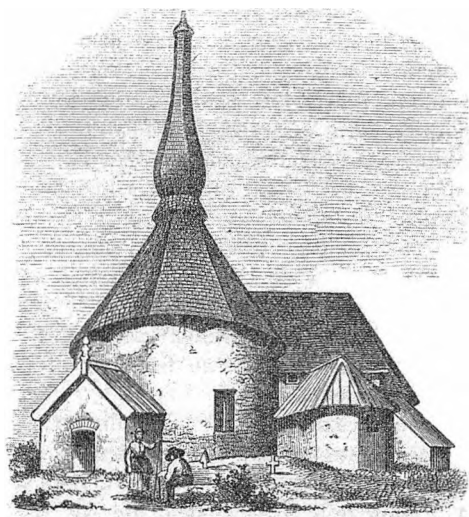

Fig. 4. Skörstorp rundkirke i Västergötland. Illustration i Hildebrand 1875.

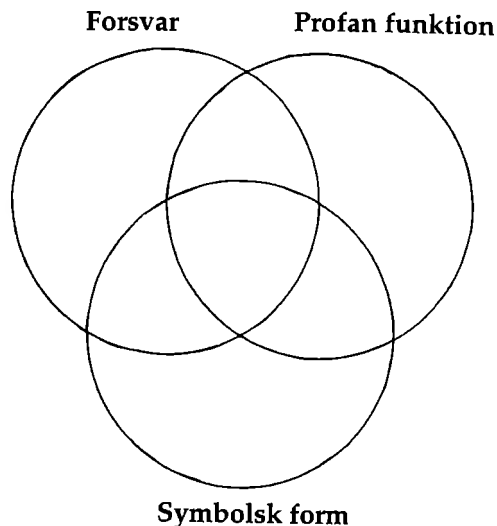

Fig. 5. Kombination af teorierne omkring forsvar, profan funktion og symbolisk form.

funktioner og en symbolsk valgt grundplan. Eksempler er rundkirkerne Østerlars og Nylars på Bornholm, begge med tre etager, et kirkerum, et magasinrum og øverst en skyttegang, der i Nylars blev kreneleret.³⁷

2) *Forsvar-funktion* dvs. kirker med fortifikatoriske træk og ikke-kirkelige funktioner, men uden en symbolsk valgt grundplan. Et godt eksempel er her Källa på Øland med tre etager - nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst et kreneleret skytte loft.³⁸ Andre eksempler kunne være tårnene ved Aa kirke og Ibs kirke på Bornholm.³⁹

3) *Funktion-symbol* dvs. kirker med ikke-kirkelige funktioner og en symbolsk valgt grundplan, men uden fortifikatoriske træk. Som eksempel kan nævnes to centralkirker på Sjælland: Bjernede rundkirke med en overtage

i rundhuset og Store Heddinge med et mangekantet skib, hvor koret har en overtage.⁴⁰

4) *Symbol-forsvar* dvs. kirker med en symbolsk valgt grundplan og fortifikatoriske træk, men uden ikke-kirkelige funktioner. Et eksempel skulle kunne være femtårnkirken i Kalundborg på Sjælland, hvor det er vanskeligt at afgøre, hvad der er fortifikatorisk, og hvad der er symbolsk samtidigt med, at rum for ikke-kirkelige funktioner savnes.⁴¹

5) *Forsvar* dvs. kirker med fortifikatoriske træk, men uden ikke-kirkelige funktioner og uden en symbolsk valgt grundplan. Et eksempel skulle kunne være Tranebjerg på Samsø, hvor tårnet kunne omgøres til forsvar, måske for øens foged.⁴²

6) *Funktion* dvs. kirker med ikke-kirkelige funktioner, men uden en symbolsk valgt

37 DK VII Bornholm, 1954-59, s. 244ff, 383ff; her udelades Ols kirke og Nykirke, da deres oprindelige eller påtænkte øvre udformning er usikker.

38 SvK 128, 1969; Boström 1978b.

39 DK VII Bornholm, 1954-59, s. 131ff, 489ff.

40 DK V Sorø, 1936, s. 351ff; VI Præstø, 1933-35, s. 53ff.

41 DK IV Holbæk, hf. 29-31, 1996, s. 3017ff.

42 DK IV Holbæk, hf. 25-26, 1993, s. 2561ff.

grundplan og uden fortifikatoriske træk. Adskillige kirker skulle kunne tilhøre denne gruppe: Lille Heddinge på Sjælland, hvor det høje skib oprindeligt har haft to øvre loftsrum, som kan have været indrettet til kornmagasin;⁴³ Bjälbo i Östergötland, hvor tårnet var indrettet som et palads på Birger Jarls gård;⁴⁴ Kinsarvik i Hordaland i Norge, hvor loftet blev anvendt til opbevaring af ledingens sejl;⁴⁵ Mariakirken i Visby med et mægtigt magasinloft over midtskibet;⁴⁶ Kaarma, Karja og Püha kirker på Øsel, hvor præsten kan have haft bolig over sakristiet⁴⁷ - og mange flere.

7) *Symbol* dvs. kirker med en symbolsk valgt grundplan, men uden fortifikatoriske træk og uden ikke-kirkelige funktioner. Eksempler er kirker med runde eller polygonale tårne som Hammarlunda i Skåne og Lärbro på Gotland.⁴⁸ Også mange rundkirker må have tilhørt kategorien, men det er vanskeligt at afgøre, hvor kun grundplanen eller de nedre dele er kendt. Eksempler kan her måske være de i dag forsvundne kirker Allehelgen i Roskilde og St. Mikael i Slesvig.⁴⁹

Mangfoldige begreber

Vanskeligheden ved at afgrænse og forstå de mærkelige kirker fremgår af de mangfoldige begreber. Litteraturen vrimler med forskellige begreber, der sjældent defineres eller forklares. Og ofte synes valget af begreb lidt tilfældig og kan variere gennem samme tekst. Men det er muligt at både systematisere begreberne og se kronologiske tendenser.

Lige som forskningshistorien kan begreberne opdeles i tre grupper. For det første begreber som betoner det fortifikatoriske: Forsvarsværk, forsvarskirke, kirkeborg, sognefæstning, fæstningsværk, fæstningskirke og befæstet kirke. For det andet begreber, der fremholder kirkens funktioner: Pakhuskirke, flerfunktionel kirke, magasin kirke og senest kirke med ikke-sakrale funktioner eller rum. For det tredje begreber med udgangspunkt i kirkens udformning: Rundkirke, manglekantet kirke, korskirke, centralkirke, kløvsattelkirke, kirke med rundt tårn, østtårnkirke og rektangulær kirke med flere etager.

Gennem 17- og 1800-årene blev de afvigende kirker sammenlignet med fæstninger. Carl Georg Brunius er den første, som karakteriserede kirkerne som forsvarsværker.⁵⁰ Men så vidt jeg har kunnet læse, forekommer begrebet forsvarskirke langt senere, nemlig første gang hos Hans Hildebrand om Källstad i Östergötland.⁵¹ Teorien om kirken som tilflugtssted er da fuldt etableret. Og forsvarskirken bliver det samlende og vidt udbredte begreb op gennem hele 1900-tallet.⁵²

Da teorien om forsvarskirken blev forkastet, blev også begrebet forsvarskirke kritiseret. Nye ord og formuleringer dukker gradvist op for at karakterisere kirkernes funktioner: "Overstokværk til gejstlig eller verdslig Brug",⁵³ "profane formål" og "forrådslokaler",⁵⁴ "magasiner",⁵⁵ "verdslig brug",⁵⁶ "pakhus" og "varehus",⁵⁷ "højst ukirkelig anvendelse",⁵⁸ "profan virksomhed" og "profan

43 Poulsen 1977.

44 Eriksson 1983.

45 Christie 1986.

46 SvK 175, 1978, s. 110ff, 164ff.

47 Tuulse 1940; 1945.

48 Gustafsson & Weidhagen 1968; SvK 42, II Gotland, 1935, s. 93ff.

49 Schultz 1950; Velle 1997.

50 Brunius 1850, s. 13ff.

51 Hildebrand 1907, s. 25.

52 F. eks. Tuulse m. fl. 1960; Lindgren 1995, s. 94f.

53 Wanscher 1943, s. 37.

54 Åkerlund 1945, s. 75, 80.

55 Schultz i Langberg 1952, s. 137.

56 Langberg 1955, I s. 69.

57 Lauring 1957, s. 121f.

58 Skov 1960, s. 2.

59 Anderson 1967, s. 29f.

60 Wienberg 1989a, s. 9.

grundétage",⁵⁹ "magasinkirke",⁶⁰ "ikke-kirkelige funktioner" og "profane rum".⁶¹

Tydligst er tendensen hos Anglert, som om kirkerne i Møre og på Øland først anvendte ordene "befæstet kirke" og "ikke sakrale funktioner", dernæst "flerfunktionelle kirker" og "ikke sakral plads" og senest kirker med "ikke sakrale rum".⁶²

I de hidtidige forsøg på nye tolkninger fremhæves gennemgående opdelingen mellem på den ene side det kirkelige, det hellige eller det sakrale - og på den anden side det ukirkelige, det profane eller det verdslige. Modsætningen mellem det hellige og det profane er en kategorisering kendt især fra værker af sociologen Émile Durkheim og religionshistorikeren Mircea Eliade. Kategoriseringen har imidlertid invaderet hele vor tankeverden inklusive arkæologien. Og den anses for så grundlæggende, at en syntese synes umulig.⁶³

Kategoriseringen i helligt og profant er imidlertid selv udtryk for en sekularisering. Begrebsparret etableres i Europa ved samme tid som kirken og samfundet adskilles. Opdelingen afspejler en moderne opfattelse. Og for at forstå middelalderens mentalitet og materialitet vil jeg hævde, at det er nødvendigt at iagttage den indbyrdes afhængighed mellem det hellige og det profane. Forholdet mellem det hellige og det profane er ikke et enten-eller, men et sammenhængende både-og. Materielt kan det så komme til udtryk i en *fusionsarkitektur*, der overskrider traditionelle grænser.

I Nylars kirke ser vi symbiosen mellem det hellige og det profane. Inden for kirkegårdens og kirkens mure var det himmelske og det jordiske integrerede. Det hellige og det profane

var på samme gang adskilte (i forskellige stokværk) og forenede (i samme hus). Men lige som vi savner ord for symbiosen mellem det hellige og det profane, så savner vi ord for kirkerne, der indeslutter dette både-og.

Efter min mening er det hidtil bedste begreb "flerfunktionelle kirker", da det kan henvise til både det hellige og det profane, og da det er åbent mod det flertydige. Men samtidig er heller ikke det en korrekt karakteristik. For alle kirker var og er flerfunktionelle, selv om funktionerne ikke altid fik egne rum. Kirker har ud over liturgien haft talrige funktioner, alt fra arsenal, sømærke, skole, bibliotek, gildstue og arkiv, til kornmagasin og øldepot.⁶⁴ Og begrebet flerfunktionelle kirker kan langt fra dække alle de kirker, som i tidens løb er blevet opfattet som forsvarskirker. Men i mangel på et bedre alternativ vil jeg fortsætte med at anvende begrebet flerfunktionel.

Spørgsmålet er nu, *hvorfor* overhovedet der opstår en fusionsarkitektur.

Helligt værn

Da kirken blev introduceret i Skandinavien, var den helt afhængig af de mægtiges værn. Som historikeren Carsten Breengaard har argumenteret for i *Muren om Israels hus*, var det især kongen, som måtte beskytte gejstligheden mod de mægtiges vilkårligheder.⁶⁵ Den politiske og sociale afhængighed fik sit materielle udtryk i kirkens integration i kongens og de mægtiges sfære: Gårdkirken inde på storgårdens toft, landsbykirken mellem landsbyens gårde, købstadskirken inde midt i købstadens bebyggelse og borgkapellet som en del af selve borgen.

Efterhånden som kirken vandt i styrke og

61 Andersson & Bartholin 1990, s. 183.

62 Anglert 1989, s. 35, 41; 1993, s. 16, 167; i debat i Anglert & Sjögren 1998.

63 Jfr. Durkheim 1912, s. 50ff; Eliade 1968, s. 10ff; Garwood m. fl. 1991.

64 Jfr. Uldall 1931-32; Kjør & Grinder-Hansen 1988, s. 143ff.

65 Breengaard 1982, s. 104ff; cfr. Skovgaard-Petersen 1984.

blev etableret som en egen institution med ret til at modtage tiende og testamentariske gaver, blev forholdet mellem kirken og de mægtige forandret. I ly af kirkelovene, immuniteten og egne solide indtægter kunne kirken gradvist frigøre sig fra de mægtiges værn. Den europæiske "investiturstrid"⁶⁶ og de hjemlige strider mellem kongen og bisperne vidner om udviklingen gennem især 12-1300-årene hen imod *libertas ecclesiae*, altså kirkens frihed for verdslig indflydelse.

I udviklingen hen imod frihed findes en mellemfase, hvor kirken havde vundet i styrke og prestige, men stadig var i de mægtiges værn. Efter min mening er det i denne fase af gensidig afhængighed, at de flerfunktionelle kirker fremtræder. For nu kunne kirkens symbolik og hellighed bidrage til værnet af de ikke-kirkelige funktioner. Hvor kirken var blevet placeret inde på storgården, midt i landsbyen, midt i købstaden eller inde i borgens, så flyttede storgårdens, landsbyens, købstadens og borgens aktiviteter ind på kirkegården eller endog ind i kirkebygningen. Storgårdens værksted, landsbyens lade, købstadens pakhus og borgens sal blev indrettet i kirketårnet, i kirkens "kælder" eller måske i en etage over skibet eller koret. Og lige som de agrare, urbane og militære aktiviteter uden for kirken kunne være tilfældige, sæsonmæssige eller permanente, så kunne aktiviteterne i kirken også være det.

Fælles for de flerfunktionelle kirker var altså et symbolsk værn af tidligere profane funktioner, der gennem deres placering i kirken blev forvandlet til hellige. Hensigten var at integrere funktioner i kirken, så de fik del i kirkens hellighed. De såkaldte "ikke-sakrale rum" var altså netop sakrale!

Min tolkning er imidlertid ikke helt ny.

Allerede historikeren Hugo Matthiessen fremhævede i *Torv og Hærstræde* sammenhængen mellem torvet og kirken i købstaden: "I Middelalderens mørke Brydningstid var det sikkert ingenlunde overflødigt, at Torvets Fred yderligere søgte Rygstød i den Fredhellighed, som omkransede Kirkens viede Omraade". Videre at "Paa Kirkens Helgendag, naar Klokkerne klang til Fest, toges ej alene Kirkegaarden i Brug, nej Markedets Uro og Livsfylde skyldede som en Sø over de dødes Grave ind i selve Helligdommen, fyldende Kirkehvælvingerne med Genlyd af jordisk Glæde."⁶⁷

Forfatteren og historikeren Palle Lauring gav i rejsebogen *Bornholm* en karakteristik af øens rundkirker og kirketårne som "Bygdens varehus dækket og værnet af kirkens hellighed, tanken er ligetil."⁶⁸ Siden har fortalere for de profane funktioner i enkelte linjer antydnet, at handel måske blev bedrevet i ly af kirkefreden,⁶⁹ at kirkens fred og symbolik kunne betyde et værn for magasinerede skatter,⁷⁰ og at kirkerne forenede det hellige og det profane.⁷¹ Omtalen af studepladser på kirkegården i Vestervig i Nordjylland i 1489 og Kristian II's forbud i 1521 mod markeder på kirkegårde viser, at handel faktisk blev bedrevet ved kirkerne, i det mindste i senmiddelalderen.⁷² Men perspektivet bør være bredere og omfatte ikke blot torvehandel og skatter, men hele spektret af aktiviteter som flyttede ind i kirken.

Kirkefreden og kirkens asyl er velkendt fra kirkelige tekster, helgenlegender, krøniker og de nordiske landskabslove. At tanken om kirkens fred har været udbredt, fremgår af de mange eksempler, hvor mennesker med større eller mindre held søgte tilflugt i kirkerne, fra

67 Matthiessen 1922, s. 71f.

68 Lauring 1957, s. 122f.

69 Anglert 1989, s. 46.

70 Wienberg 1989a, s. 20.

71 Wienberg 1989b, s. 31.

72 Matthiessen 1922, s. 71ff; Uldall 1931-32, s. 224f.

66 Investiturstriden 1075-1122 var en strid mellem paven og kejseren om hvem, som skulle tilsætte de kirkelige embeder.

Knud den Hellige i St. Albans i Odense 1086 (fig. 6) til hertug Skule i Elgeseter kloster udenfor Trondheim i Norge i 1240. I flere love blev fastlagt bødetakster efter en skala, hvor de laveste beløb skulle betales for forbrydelser begået på vej til kirken og de højeste for forbrydelser begået ved alteret.⁷³

De mange aktiviteter, som blev lokaliseret på kirkegården eller integreret i kirkebygningen, alt fra overnattende korsfarere til pelsvare, må være blevet omfattet af kirkens fred og kirkens relativt høje bødetakster. *Den skånske Kirkelov* fra omkring 1210, der også omfattede Bornholm, omtaler således beskyttelse af sager, der var henlagt i kirken: "Tager nogen fra kirken eller ude på kirkegården det, som er viet eller tilhører til Gudstjenesten, eller tager nogen noget, som en anden har sat i forvaring der uden tilladelse af den, som satte det der i forvaring. Da skal han levere det tilbage og dertil bøde tre mark."⁷⁴

De flerfunktionelle kirker fremtræder i en fase, hvor *regnum* og *sacerdotium*, altså konge og kirke, samarbejdede. Vi ser en hellig salvet kongemagt af Guds Nåde, samtidig med gejstligheden fik del i rigets styre og jord. Og vi ser på den ene side kongens fred over købstæder, markeder og havne, og på den anden side kirkens fred over kirken og sognet. Flere har da også peget på en sammenhæng mellem købstæderne og de befæstede kirker. Kirkerne blev opført i områder, hvor kongemagten var fraværende eller svag, altså i områder uden købstæder eller kongelige borge. Palle Lauring fandt således, at de bornholmske kirker var knyttet til en bygdehandel "før købstædernes store opsving".⁷⁵ Og flere har foreslået, at magasinkirkerne blev overflødige med etableringen af nærliggende borge eller købstæder.⁷⁶

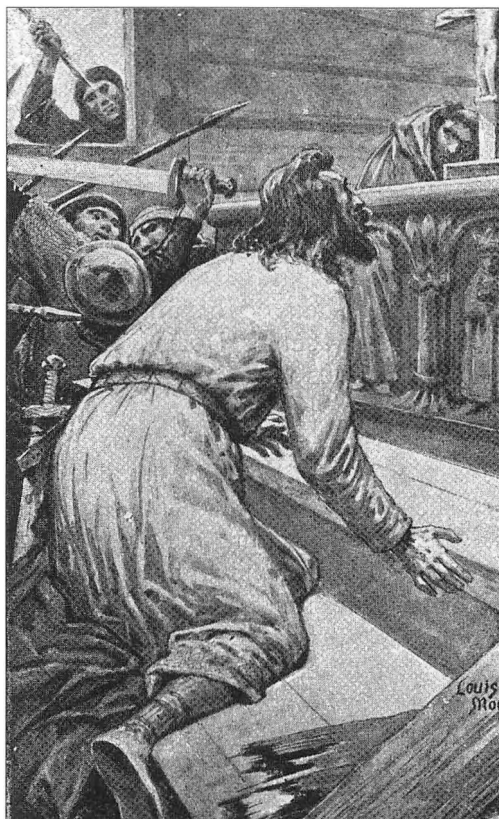

Fig. 6. Knud den Helliges død i St. Albans i Odense 1086. Illustration af Louis Moe til Saxo Grammaticus, *Danmarks Krønike*, 1898.

Opgaven er nu mere konkret den at finde en historisk sammenhæng, hvor de flerfunktionelle kirker ved Østersøen og deres befæstning bliver meningsfulde. Men først er det nødvendigt at præcisere tidsrammen.

Datering

Afgørende for tolkningen af de flerfunktionelle kirker er deres datering. Men kronologien har længe været usikker. Ofte har den histori-

73 Hildebrand 1898-1903, III, s. 837ff; Palme m. fl. 1959; Hamre m. fl. 1977; Nilsson 1991; Harrison 1998, s. 22ff; André 1999.

74 DGL 1: 2, s. 825-827/§ 4 med min modernisering.

75 Lauring 1957, s. 122.

76 Wienberg 1989a, s. 20 om Hammershus; Anglert 1993, s. 166 om Borgholm på Øland og Kalmar i Møre.

ske tolkning afgjort spørgsmålet. De bornholmske rundkirker er således blevet dateret til tiden før Rygens erobring 1169, gerne til omkring 1150. For det har været forudsat, at de var opført som forsvarskirker mod venderne.⁷⁷

Med bygningsarkæologiske undersøgelser siden 1940'erne i Møre og på Øland blev det åbenlyst, at kirkernes udvikling havde været langt mere kompliceret end tidligere antaget. Kirkerne havde ofte gennemgået adskillige faser fra "normale" romanske kirker til de senere kendte pakhuskirker eller kløvsaddelkirker. Og forvandlingen af kirkerne i Møre og på Øland til flerfunktionelle kirker blev først flyttet frem med traditionelle metoder til 1200-tallet.⁷⁸ Selv forsøgte jeg at argumentere for, at også de bornholmske rundkirker skulle flyttes til 1200-tallet.⁷⁹

Siden kom overraskende dendrokronologiske dateringer fra Halltorp, Hossmo og Voxtorp i Møre samt Resmo på Øland, der flyttede overetagerne og befæstningen frem i tid og dermed næsten uden for rækkevidde fra hedenske angribere. Især Hossmo er nu vel-dateret: I Trækirke; II Stenkirke ca. 1120; III Kortårn ca. 1180; IV Overetage efter 1194; V Befæstet overetage ca. 1242 +/-5.⁸⁰

Lige som i Møre og på Øland synes også kirkebyggeriet på Bornholm at have været kompliceret med flere faser. Hvor normalt romanske landkirker i Danmark, ja i Norden bortset fra Gotland, først for alvor blev ombygget hen i den gotiske periode,⁸¹ så blev påfaldende mange af Bornholms kirker forandrede allerede i den romanske periode: Østerlars kirkes hvælv over mellemstokværket samt hele det tredje stokværk med skyttegan-

gen er en senere tilføjelse. Ols kirkes hvælv over det andet stokværk tilhører også en senere fase. Aa kirkes brede vesttårn blev udvidet kraftigt. Flere af tårnene er tilføjet senere - ved Bodils, Knuds, Ruts og Vestermarie kirke. Videre blev flere kirker aldrig fuldført efter planerne: Nykirke fik ikke et tredje stokværk. Aa kirke fik ikke dobbelte tøndehvælv i skibet. Og Bodils kirkes vesttårn blev ikke udvidet. Kirkebyggeriet på Bornholm giver således et indtryk af arkitektoniske ambitioner, som ændres undervejs og endelig afbrydes.

Ved hjælp af de dendrokronologiske dateringer er det muligt at groft skitsere en periodisering for stenkirkerne i Møre og på Øland. Og hypotetisk skulle periodiseringen kunne inkludere Bornholm, hvor kirkerne også gennemgik forandringer, men hvorfra der endnu savnes sikre dateringer: *Periode I*, ca. 1100-1170: "Normale" kirker. *Periode II*, ca. 1170-1240: Flerfunktionelle kirker, dels fra begyndelsen, dels ved ombygning. *Periode III*, ca. 1240-1340: Flerfunktionelle kirker befæstes, dels fra begyndelsen, dels ved ombygning. *Periode IV*, efter ca. 1340: Gradvis ophør af flerfunktionel brug og forbud mod befæstning af kirker.

Med denne periodisering som udgangspunkt vil jeg nu se nærmere på udviklingen ved Østersøen. De flerfunktionelle kirker synes da at tilhøre tiden for det danske Østersøvælde, mens de befæstede kirker dukker op ved vældets nedgang.⁸²

Kirker, korstog og Knudsgilder

Under Valdemarerne, altså kongerne Valdemar den Store (1157-82), Knud Valdemarsen (1182-1202) og Valdemar Sejr (1202-41), skete en dansk ekspansion ved Østersøen. Mellem 1169 og 1222 blev landene langs Østersøens sydkyst, fra Holsten i vest og frem til Kurland

77 Wienberg 1989a, s. 14ff.

78 Åkerlund 1945; Tuulse 1955; Anderson, Iwar 1960: 1967; Andersson, Karin 1983; Boström 1983.

79 Wienberg 1989a, s. 15f, 22.

80 Andersson & Bartholin 1990; også Anglert 1993.

81 Jfr. Wienberg 1993, s. 68ff; 2000.

82 Jfr. Wienberg 1989b, s. 30.

i øst, samt Estland erobret eller underlagt. Efter Valdemar Sejrs kidnapning 1223, nederlagene ved Mölln 1225 og ved Bornhöved 1227 måtte landområderne imidlertid opgives. Stormagtstiden var slut. Tilbage under dansk væld blev Rygen til 1325, og Estland formelt, men ikke reelt, til 1346.⁸³

Den danske ekspansion i Østersøen skete på flere fronter og med flere samvirkende strategier i et kapløb med især svenskere og tyskere. Ekspansionen anvendte såvel mission og krig som handel og kolonisation. Korset, sværdet, vægten og ploven samarbejdede.

En mere eller mindre fredelig dansk indflydelse på kirker og kirkebyggeri ved Østersøen er blevet hævdet af flere forskere: Kunsthistorikeren Ragnhild Boström har opfattet Hulterstad og Resmo kirker på Øland som opført af danske bygmestre.⁸⁴ Historikerne Curt Wallin og Nils Blomkvist har knyttet St. Knuts kapel ved Gråborg på Øland til det danske Knudsgilde. De tolker kapellet som kernen i et "knutsfaktori", altså som en købmandskirke for Knudsgildet.⁸⁵ Middelalderarkæologen Karin Andersson har antydnet dansk indflydelse i Møre.⁸⁶ Arkæologen Ola Kyhlberg har ment, at den danske ærkebiskop Andreas Sunesen medvirkede ved nedskrivningen af Gutasagaen, altså sagaen om Gotland.⁸⁷ Og nylig har kunsthistorikeren Kersti Markus fremhævet Danmark som en stormagt ved Østersøen frem til 1240 og argumenteret for en hidtil overset dansk tilstedeværelse på Gotland.⁸⁸

Ekspansionen var dog først og fremmest militær med brug af ledingsflåden. Adskillige danske korstog ind i Østersøen er kendte, selv om oplysningerne er få og spredte: Til Små-

land 1123, Mecklenburg 1147 og Rygen 1159-69, til Øland 1170, til Finland 1191 og 1202, til Øsel (Saaremaa) 1206-07 og 1222, til Estland 1184, 1194, 1197 og 1219-1220 og til Preussen og Samland 1210. Et længe planlagt korstog til Estland blev afsendt 1244, men kom kun til Ystad.⁸⁹ Korstogene havde pavernes velsignelse, men grænsen mellem plyndring, erobring og kristning var uskarp. Korstog betød hellig krig.

Korstogene havde som et delmål at få kontrol med transithandlen over Østersøen af især pelsvarer fra Rusland/Novgorod til Tyskland/Lübeck. Men korstogene betød selv et opsving for handlen. Korstogene krævede forsyninger af våben, heste og fødevarer - og også hedningerne behøvede forsyninger. Korstogene fik således som konsekvens, at der opstod en blomstrende krigsøkonomi ved Østersøen fra midten af 1100-årene til midten af 1200-årene, hvor det neutrale Gotland gik i spidsen med salg til begge sider. Sammenhængen mellem krig og handel har imidlertid ikke fået større opmærksomhed hidtil.⁹⁰

Af betydning er her det danske Knudsgilde, som var et værnegilde med Knud Lavard, og senere også Knud den Hellige, som værnehelgen. Kong Valdemar var medlem af gildet og støttede gildets etablering af et hus på Gotland. Knudsgildet var udbredt i de danske købstæder og ind i Østersøen langs handelsvejene til Reval (Tallinn).⁹¹ Knudsgildet repræsenterer således en del af den danske ekspansion, hvor det hellige og det profane forenes, ligesom i de flerfunktionelle kirker.

Efter min mening kan flertallet af de flerfunktionelle kirker knyttes til handlen i køl-

83 Skyum-Nielsen 1971, s. 184, 213ff, 276ff.

84 Boström 1967; 1999, s. 84.

85 Wallin 1975, s. 30ff; Blomkvist 1979a, s. 196ff; 1979b, s.77ff.

86 Andersson 1983, s. 200.

87 Kyhlberg 1991, s. 15ff, 233ff.

88 Markus 2000a; 2000b.

89 Gallén m. fl. 1964; Christiansen 1980, s. 48ff; Hørby 1992; Jensen, Kurt Villads 2000; Jensen, Janus Møller 2000; Schmidt 2000; Jensen, Carsten Selch 2002.

90 Nyberg 1976; Blomkvist 1997, s. 56; Wienberg 2000.

91 Weibull 1947; Wallin 1974; 1975; Gilkær 1980.

vandet af korstogene. Men de flerfunktionelle kirker blev anvendt som kirker året rundt. Og handlen kunne ligge i hænderne hos såvel lokale aristokrater som bønder, gejstlighed og gilder. De flerfunktionelle kirker kan altså hverken reduceres til købmanskirker eller til kirker alene for Knudsgildet.

Mere grundlæggende vil jeg hævde, at de flerfunktionelle kirker var en arkitektonisk analogi til samarbejdet mellem konge og kirke, til Knudsgildernes merkantile brøderskab og til korstogenes væbnede mission. For det som kendetegnede kirkerne, politikken, gilderne og korstogene var symbiosen mellem det hellige og det profane. Perioden af samarbejde blev indledt med kirkefesten i Ringsted 1170, hvor Valdemar den Stores far Knud Lavard blev kanoniseret, og hvor sønnen Knud bliver salvet og kronet som tronfølger. Og perioden blev afsluttet i 1245, da kongens kansler, biskop Niels Stigsen af Roskilde, blev tvunget i landflygtighed. Men denne alméne tolkning forklarer ikke, hvorfor de flerfunktionelle kirker var særlig talrige på Bornholm, i Møre og på Øland.

Valdemarernes Danmark er blevet karakteriseret som en korsfarerstat, og vi finder flere spor af en korstogsideologi.⁹² Vedemans fribyttere, Knudsgilderne, korsflag på mønter for Valdemar den Store og Knud Valdemarsen samt de omdiskuterede kalkmalede rytterkampfriser i kirkerne. Men det bedste udtryk for korstogsideologien er nok rundkirkerne, der som symboler for Gravkirken i Jerusalem er blevet knyttet mere eller mindre håndfast til korstogstiden eller korsfarerne af flere forskere.⁹³ Rundkirkerne, lige som i øvrigt kirkerne med rundtårne, behøver imidlertid ikke at betyde, at bygherrerne (eller kvinderne) selv havde deltaget i korstogene, men blot en sym-

pati med ideologien. Rundkirkerne, der især forekom på Sjælland, på Bornholm, i Møre, i Västergötland, i Östergötland og i Uppland, samt kirkerne med rundtårne, der især forekom i Sydslesvig og i Skåne, skulle da kunne repræsentere personer eller områder, der tilsluttede sig ideologien. Og der tegner sig da et billede, hvor Gotland demonstrerede sin neutralitet gennem fraværet af symboler for korstogene. Bortset fra den mangekantede Helligåndskirke i Visby var der imellem de 95 sognekirker på landet ikke en eneste rundkirke og ikke et eneste rundt kirketårn.

I perspektivet af korstogsideologien fremtræder Bornholm overtydeligt. Bornholm (fig. 7) tilhørte ærkebispem af Lund, altså samme ærkebiskop som stod bag korstogene. Ærkebispem lod Hammershus opføre højt på en klippe, hvor den var vel synlig for alle, der fulgte sejlrutem ind i Østersøen. Af 15 romanske sognekirker var ikke mindre end 4 rundkirker. Og de fleste af øens sognenavne henviser til kirkernes værnehelgener.⁹⁴ Sognenavne efter helgener forekommer ellers kun i købstæderne og ved valfartskirker (f. eks. St. Olof i Skåne). Bornholm optræder således som et helligt landskab midt i strømmen af korsfarere, købmænd og sørøvere. Men markeringen af korsfarerideologien på Bornholm behøver ikke kun at have været udadvendt. Den kan også have været rettet indad mod bornholmerne, der traditionelt (lige som gotlændingene) havde livlige kontakter med deres hedenske naboer. Der findes således mange spor i det arkæologiske fundmateriale af slaver på Bornholm i vikingetiden og den tidlige middelalder.⁹⁵

92 Hørby 1992; Jensen, Kurt Villads 2000; Jensen, Janus Møller 2000; Jensen, Carsten Selch 2002.

93 Frölen 1910-11, I s. 7ff, 136; Johannsen & Smidt 1981, s. 105f; Andrén 1989; Wienberg 1989a, s. 18.

94 Ericson 1962.

95 Doktoranden Magdalena Naum ved Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet, har 2003 påbegyndt en afhandling med arbejdstitlen "Slavic Bornholm", der undersøger de slaviske spor på Bornholm.

Værn af det hellige

Teorien om forsvarskirken forenede Bornholm, Møre og Øland under en fælles trussel af hedenske hærgninger. Også i teorien om købmanskirken kan områdernes mærkelige kirker finde en fælles forklaring. Men når kirkerne karakteriseres som flerfunktionelle og knyttes sammen med rigsdannelsen, da skilles vejene.

De seneste årtier er de flerfunktionelle kirker i Møre og på Øland, lige som de gådefulde ølandske ringborge, blevet indskrevet i en regional politisk udvikling.⁹⁶ Det handler om Møre og Ølands position mellem rivaliserende svenske kongeætter og Valdemarerne, om Köpings nedgang og Kalmars opgang og om betydningen af personer som den mytiske kong Bugislev, jarlerne Birger Brosa og Ulf Fase samt hertug Knud Valdemarsen af Reval, senere af Blekinge. Men kilderne tillader kun enkelte lysglimt. Det meste forbliver spekulationer. Og den politiske udvikling i Møre og på Øland kan næppe udstrækkes til Bornholm.

Nylig har arkæologen Pierre Petersson foreslået, at de flerfunktionelle kirker i Møre tilkom i perioden ca. 1200-50, når et lokalt aristokrati følte sig truet. Netop kirkerne i Møre kan ved flere tilfælde knyttes til storgårde - tydeligst ved Kläckeberga. Og det virker som, at lokale jordejere blev udmanøvreret gennem 1200-årene af et udefra kommende aristokrati ved Møres integrering i det svenske rige. De flerfunktionelle kirker skulle således være et krisetegn i en periode af social uro. Kirkernes hellighed skulle værne en gammel social orden.⁹⁷

95 Doktoranden Magdalena Naum ved Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lunds Universitet, har 2003 påbegyndt en afhandling med arbejdstitlen "Slavic Bornholm", der undersøger de slaviske spor på Bornholm.

96 F. eks. Anglert, Marit 1993, s. 166ff; Borg 2000, s. 9ff; Anglert, Mats 2001, s. 504ff.

97 Petersson 2002; jfr. også Anglert 2001.

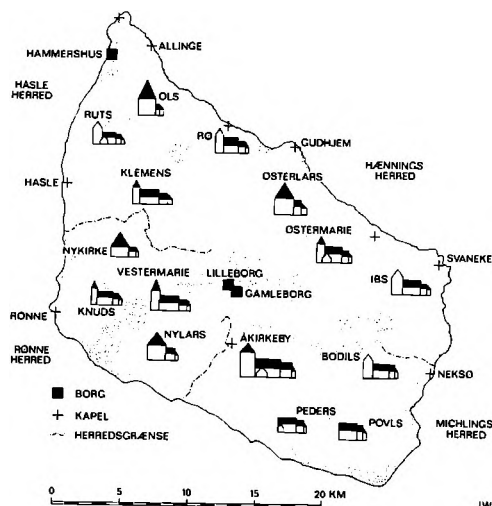

Fig. 7. Bornholm i middelalderen. Efter Wienberg 1989.

Forslaget fortjener drøftes i forhold til Bornholm. For også Bornholm kan vise runestene og tidlige vesttårne, der normalt knyttes til forekomsten af et aristokrati og til storgårde.⁹⁸ Kongemagten og ærkesædets overtagelse af Bornholm må have fået konsekvenser for de lokale høvdinge eller bønder. Men samtidigt savnes de traditionelle spor af en sammenhæng mellem et aristokrati og kirkerne. Der er (endnu) ikke påvist nogle storgårde indtil eller omkring de bornholmske kirker. Og der savnes spor af herskabsgallerier i øens kirketårne - bortset fra en nu borttaget tribune i vestenden af Aa kirke.⁹⁹

På Bornholm er situationen om muligt endnu dårligere belyst end i Møre og på Øland. Tre af de fire herreder på Bornholm var underlagt ærkesædet i Lund som en forlening. Der fandtes en kongelig borg, Lilleborg, og senere en ærkebiskoppelig borg, Hammershus.¹⁰⁰

98 Jfr. Wienberg 1989a, s. 10ff; 1989b, s. 32.

99 DK VII Bornholm, 1954-59, s. 142ff.

100 Wienberg 1989a; Nielsen 1998, s. 13ff.

Men realiteterne i kongens og ærkesædets magt over øen er ukendt. Selv om det er fristende at knytte de befæstede kirker til kirkekampens strider mellem kongen og ærkebispens, så er det gætterier. Og kirkekampen kan næppe overføres til Møre og Øland.

Udviklingen på Bornholm, i Møre og på Øland kan imidlertid sættes på en ny fælles formel. Forudsætningerne er imidlertid, at Valdemarernes Østersøvælde strakte sig over den senere rigsgrænse mellem Sverige og Danmark, og at de flerfunktionelle kirker fulgte den samme kronologiske udvikling. At det danske Østersøvælde påvirkede i det mindste Øland, kan der ikke være tvivl om. Derimod er dateringerne endnu ganske hypotetiske.

Hvis de dendrokronologiske dateringer fra Møre og Øland er typiske for Østersøen, så betyder det, at kirkerne blev befæstet i samme periode som købstæder og mange hovedgårde blev befæstet. Selv om enkelte kirker, købstæder og gårde blev befæstet allerede i 1100-årene, så kan hovedparten tilhøre det, som i Danmark er blevet kaldt "borgerkrigstiden" ca. 1240-1340. De befæstede kirker bliver altså en del af det klassiske problem omkring privatborgens epoke. Men hvorfor bliver så kirker, købstæder og gårde befæstet? Eller med en omformulering af det hellige værn: Hvorfor var det nødvendigt at endog værne det hellige?

Befæstningerne tilhører måske den urolige tid efter Valdemar Sejrs død 1241: "Med hans død faldt i sandhed kronen af de danskes hoved", som det er formuleret i *Ryd Klosters Årbog*.¹⁰¹ Men situationen åbner for mange konkrete tolkningsforslag. For på den ene side var tiden fra 1240'erne fyldt med yderst reelle konflikter indenfor grene af kongeslægten, mellem kongen og kirken, mellem kongen og aristokratiet, mellem de nordiske riger og

mellem kristne og hedninge i Baltikum, hvortil kom adskillige bondeoprør. Og på den anden side var befæstningen af et fåtal kirker og mange mindre borge ikke fortifikatorisk overbevisende.

Kirkernes befæstning minder om kreneleeringen i middelalderens England.¹⁰² Og den minder om forsvarsdetaljerne ved renæssansens herregårde.¹⁰³ I begge tilfælde ser vi svage symbolske befæstninger, hvor hensigten dels var at demonstrere den aristokratiske rang, dels var at afskrække mod angreb. Befæstningen kunne ikke bruges i egentlig krig, men kunne måske hindre indbrud, røveri, kidnapning og almuens angreb. I en periode med politisk uro og decentralisering af magten (dvs. feudalisering) forenes konkrete behov og kristne forestillinger i et både-og. Befæstningen fremtræder, da kongens og lovens autoritet ikke længere er tilstrækkelige til at sikre freden. Behovet var størst i rigernes periferi, altså på Bornholm langt fra Sjælland, og i Møre og på Øland langt fra Mellemsverige.

Befæstningen kan opfattes som et reelt svar i en urolig periode og som en symbolsk markering. Nylars kan have fået en kreneleeret skyttegang, fordi kirken faktisk var truet, men befæstningen kan også have været en imitation af muren om Det himmelske Jerusalem. Og det højtliggende Hammershus kunne være et befæstet støttepunkt for ærkesædet, en markering af ærkesædets højhed over Bornholm og igen en jordisk imitation af Himmelborgen. Vanskeligheden ved at afgøre, om de flerfunktionelle kirker egentlig er befæstede eller ej, kan således have sin baggrund i en bevidst arkitektonisk flertydighed. Nylars skulle ligne en borg, men ikke fungere som en borg.

Befæstningen kan være et konkret svar mod ydre militære trusler. Anledningen kan være de sidste hedenske reaktioner inden Den tyske

101 Ryd Klosters Årbog, s. 57.

102 Coulson 1982.

103 Jfr. Uldall 1931-32, s. 126.

104 Christiansen 1980, s. 89ff.

Orden beherskede Baltikum. Ordenen led således flere nederlag i årtierne efter 1242.¹⁰⁴ Den hedenske reaktion kan have betydet nye angrebsbølger over Østersøen. Og hvad var bedre angrebsmål for hedningene end kirkerne, der stod som symboler på korstogene? Netop kirkerne og klostrene var udsatte i oprørene i Baltikum, således i det store estiske oprør 1343.¹⁰⁵ Men derved er vi faktisk tilbage ved udgangspunktet, nemlig teorien om forsvarskirken og de ydre fjender.

Befæstningen kan også være et svar på indre trusler. Når en ydre ekspansion ikke længere er mulig, så vendes ufreden indad.¹⁰⁶ Da den danske ekspansion i Østersøen blev tvunget til ophør, og korstogsideologien derfor ikke længere var overbevisende som sammenholdende politisk kraft, kan aristokratiet og gejstligheden have iværksat en symbolsk militarisering af kirkerne som et led i en intern mobilisering.

Dateringen af befæstningerne til midten af 1200-årene åbner også for et nyt perspektiv tværs over Østersøen. Halltorp og Kläckebergga i Møre samt Källa på Øland (fig. 8), der med rette kan benævnes borgkirker, kan være inspireret af arkitekturen i Den tyske Orden. En egentlig funktionel fusion kan nemlig iagttages i de militære klosterordners forening af borg og kloster. Den tyske Orden skabte en egen arkitektur med befæstede klostre, de såkaldte konventhuse, i Livland (nuværende Estland og Letland) og Preussen fra ca. 1250, og især efter 1300. Et monumentalt eksempel er ordenens hovedsæde Marienburg, nu Malbork, i Polen. Ordensarkitekturen blev efterlignet af de lokale fyrstebisper og også af andre klosterordner. Den velbevarede Arensburg (Kuressaare) på Øsel (Saaremaa) blev således opført som et kon-

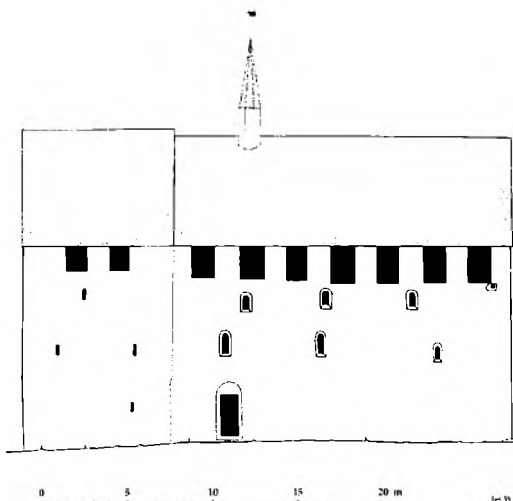

Fig. 8. Källa kirke på Øland omkring midten af 1200-årene. Tegnet efter oplysninger i SvK 128, 1969.

venthus af bispem af Øsel-Wiek i 1300-årene.¹⁰⁷ Og cistercienserklostret i Padise i Estland opført i perioden 1317-1448 mindede mere om en borg end et kloster.¹⁰⁸

Baltikum behøver altså ikke kun at blive opfattet som hjemstedet for hærgende hedninger, men også som et arkitektonisk forbillede. Foreløbig nærmer sig dateringerne vest og øst for Østersøen hinanden, men de har ikke nået hinanden endnu.

Kunsthistorikeren Armin Tuulse har i øvrigt udpeget adskillige kirker som forsvarskirker i Estland. I Baltikum fortsatte opførelsen af flerfunktionelle eller befæstede kirker tilsyneladende helt frem til omkring 1500. Udviklingen må utvivlsomt ses på baggrund af både indre og ydre trusler, dels stridigheder mellem den tyske adel og de estiske bønder, og dels angreb fra Rusland.¹⁰⁹ Da de sociale og politiske forhold var ganske anderledes end i

105 Jakobsson 1989, s. 20f.

106 Jfr. Lindkvist 1988: Vandkilde & Bertelsen 1999.

107 Allto 1993a.

108 Allto 1993b; Tamm 1993, s. 204.

109 Tuulse 1940; 1945.

Skandinavien, bliver det imidlertid en anden historie, der behøver en egen kritisk undersøgelse.

Kirkens frigørelse

Kirken kunne efter midten af 1200-årene endelig frigøre sig fra de mægtiges værn. De mægtiges ejerret til kirkerne blev forvandlet til en patronatsret, mens bønderne overtog forvaltningen. Materielt kan forandringen iagttages i en fysisk og symbolsk adskillelse af kirken og de mægtige lægfolk: Kongens og dronningens særlige sæder i domkirken i Lund blev fjernet på initiativ af ærkebispens,¹¹⁰ ligesom talrige aristokratiske tårngallerier blev lukket i de følgende århundreder. Kirken og præstegården blev udskilt fra hovedgårdens toft. Senere flyttede hovedgården ofte væk fra kirken.¹¹¹ Og det romanske formsprog blev erstattet af det gotiske.¹¹² Men frigørelsen fra de mægtiges værn betød også, at kirken ikke længere behøvede at acceptere udnyttelsen af kirkens hellighed til ikke-kirkelige formål. Nu ophørte både brugen og opførelsen af flerfunktionelle eller befæstede kirker.

At den intime nærhed mellem gården og kirken blev opfattet som et problem, fremgår allerede af ærkebiskop Andreas Sunesens statutter fra 1200-årenes første årtier. Ærkebispens forsøgte her at regulere gudstjenester i "herrernes gårde" således, at der skulle findes et "passende hus, udpeget til denne tjeneste alene", og at kirkens prydelser ikke måtte "bringes til almindelige huse på en ubetænksom eller upassende måde".¹¹³

Et vidnesbyrd om, at gejstligheden ikke længere ville acceptere lægfolkets brug af kirken er, når ærkebiskop Eilif af Nidaros i 1320'erne krævede, at sager skulle ud af kir-

ken: "Ingen præst må tillade at der placeres kister, husgeråd, fiskegarn, skibsudrustning eller noget andet i kirken, med mindre det gælder at redde det fra plyndring og ildebrand, men selv da må det hurtigst muligt flyttes bort. Alle, som handler anderledes, bøder en mark."¹¹⁴

(Mis)bruget kulminerede ved Mariakirken i Visby på Gotland. Mariakirkens mægtige magasinloft (*fig. 9*), der dateres til ca. 1310-40, var både yngst og størst af de flerfunktionelle tilbygninger.¹¹⁵ Kirkernes liturgiske kostbarheder blev herefter anbragt i vægskabe i koret eller i et sakristi. Tiendekornet derimod havnede i en kirkelade ved kirkegårdens mur. Kirkeladen stod på grænsen mellem det hellige og det verdslige, længst væk fra kirkebygningen, men dog i det indviede område.

Kirkens frigørelse fra de mægtiges værn betød således, at den flerfunktionelle fusionskirke blev opdelt i flere funktionelle dele - kirke med sakristi for sig og kirkelade for sig. Kirkens frigørelse betød en opløsning af symbiosen mellem det hellige og det profane. Først her frigjordes begreberne helligt og profant som selvstændige kategorier.

Og blev kirkerne befæstet i 1200-årene, så var det først i 1300-årene, at fænomenet dukkede op i de skriftlige kilder. Første gang var i en forordning af biskop Svend af Århus i 1342: "Fremdeles alle, hver og en, som med væbnede mænd eller bueskytter befæster, besætter og bemægtiger sig kirketårne eller kirker for at gøre dem til fæstninger og forsvarsværker uden deres prælaters og kapitlers bemyndigelse, billigelse og samtykke, skal ved selve handlingen pådrage sig bandlysningsdom".¹¹⁶ Forbuddet gentages siden og stadfæstes for hele ærkestiftet i 1345, 1376, 1383 og 1425.¹¹⁷

110 Cinthio 1997.

111 Velbelyst ved Bjäresjö i Skåne jfr. Callmer 1992; Skansjö 1992; Wienberg 1993, s. 58ff.

112 Jfr. Bolvig 1992; Wienberg 1993, s. 63f.

113 DD/DRB I IV nr. 65.

114 Lysaker 1991, s. 14 i min oversættelse.

115 SvK 175. 1978, s. 110ff, 164ff.

116 DD/DRB 3 I nr. 256.

117 DD/DRB 3 II nr. 153; 4 I nr. 33; 4 II nr. 342; LÄU 3, nr. LIV.

Når de befæstede kirker dukkede op i teksterne i 1340'erne, kan det selvfølgelig skyldes, at de repræsenterede et nyt problem. Netop i Århus stift kendes flere kirker, hvor kirkegården blev befæstet ved denne tid.¹¹⁸ Men snarere skyldes det, at kirken nu forsøgte at regulere befæstningen. For befæstningen var vel at mærke ikke i sig selv utilladelig, men den krævede gejstlighedens samtykke. Ligesom kongemagten forsøgte at regulere befæstningen af købstæder og forekomsten af private borge som et led i en centralisering, så forsøgte kirken som et led i sin frigørelse at regulere befæstningen af kirkerne.¹¹⁹

Østersøens flertydige kirker

På Bornholm står et rundt stenhus, som besøges flittigt af turister. Det er Nylars kirke, hvor det mægtige stenhus tidligere var kirke, magasin og fæstning på én og samme gang: Nederst et kirkerum, derover et magasin og øverst en skyttegang med udsigt over land og hav. Så vidt så godt!

Men hvem lod Nylars kirke opføre? Hvornår skete det og hvorfor? Blev kirken nogensinde forsvaret mod angreb? Hvem var da forsvarerne, og hvem var angriberne? Kristne, hedninge eller både -og? Hvem lod opbevare hvad i magasinet? Hvor kom det fra, og hvor var det på vej? Og hvordan blev huset i Nylars opfattet i sin samtid? Som en kirke, et pakhus eller en borg? Uvisheden overskygger visheden.

Der savnes konkrete samtidige belæg på, at kirker blev opført med henblik på forsvar. Der findes ingen samtidige oplysninger om over-

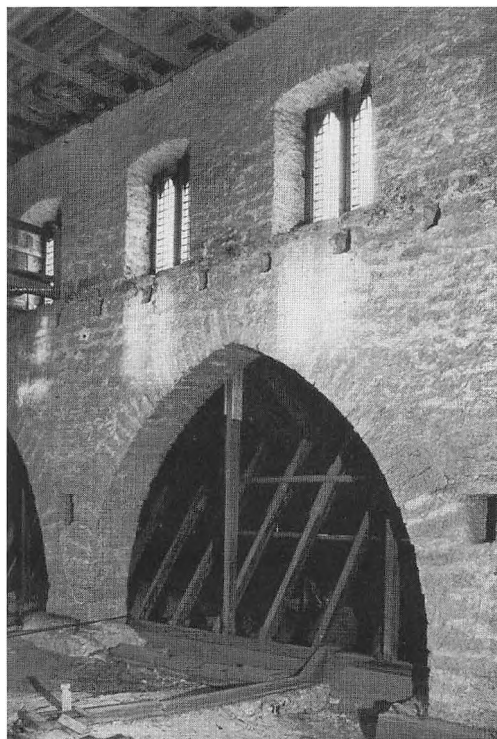

Fig. 9. Klerestorieetagen eller magasinloftet ved Mariakirken i Visby på Gotland. Foto 1975 i SvK 175, 1978.

etagerens brug. I de tilfælde, hvor kirkerne ifølge skriftlige kilder faktisk blev benyttet til tilflugt eller som militære støttepunkter, synes kirkerne ubefæstede. Den kullede Greve belejrede således Ubby kirke i 1333, og holstenerne afbrændte (Kirke)helsing i 1342, begge på Sjælland, men ingen af kirkerne var befæstede.¹²⁰ Kirkerne kunne anvendes til forsvar, men var altså ikke nødvendigvis bygget med denne hensigt. Kun Kläckeberga og Hossmo i Møre har fortifikatoriske træk og vides at have optrådt i stridigheder, men

118 F. eks. Malling jfr. Schultz 1945 og DK XVI Århus, hf. 26, 1984, s. 2305ff.

119 Den svenske konge Magnus Birgersson Ladulås lod således i 1288 Visby bøde for at have opført en bymur uden tilladelse. Og dronning Margrethe I forbød i 1396 private borge. Eksisterende skulle nedrives, og ingen nye måtte opføres.

120 Mackeprang 1920, s. 38f; også Kjær & Grinder Hansen 1988, s. 46.

fortifikationen og hændelserne adskilles formentlig af et par århundreder.¹²¹

Et fåtal kirker har utvetydigt været anvendt til kortere eller længere beboelse. Boligerne har varieret fra lave kældre til overhvalvede sale, ligesom beboerne har tilhørt flere forskellige kategorier - korsfarere, håndværkere, jarler og præster. Men spor efter varme og sanitet hører til undtagelsen. Langt de fleste savner alle spor, som kan have gjort beboelsen behagelig. Ja, rummene er ofte mørke og ubekvemme. Så selvom kirkerne ligger langs sejl-ruten for korstogene, så kan herberg eller bolig kun have været aktuel for et fåtal af Østersøens mærkelige kirker.

Der findes talrige både skriftlige og materielle belæg for handel over Østersøen og for Knudsgilderne. Men handlen og gilderne kan ikke konkret knyttes til de flerfunktionelle kirker. Og de flerfunktionelle kirker mangler tydelige spor af at have været anvendt som pakhuse. Der er ingen hejseanordninger (bortset fra Mariakirken i Visby) eller spor af varer. Og langt fra alle overrum kan have fungeret som varelager, når man ser på den besværlige adgang og minimale størrelse.

Det er åbenlyst, at kirker, som blev tillagt en særlig betydning, blev kopieret flittigt. Og teologiske skrifter beretter, at arkitekturen havde symbolske betydninger ned i de mindste detaljer. Men begrebet kopi blev opfattet ganske generøst. Der er langt fra Jerusalems hellige pladser og kirkefædrenes dybsindige udlægninger til Østersøen og bornholmernes kirkebyggeri. Betydningen kunne ændres undervejs og ændres gennem hele middelalderen. Betydningen afhang også af øjnene, som så. Kort sagt, da der ikke er nogen enkel sammenhæng mellem form og indhold, forbliver kirkebyg-gernes budskab oftest i det dunkle.

Forandringen i tolkningen fra forsvarskirken til den flerfunktionelle kirke har mere handlet om et skifte i perspektiv end i nye kilder. Skiftet i 1980'erne må ses på baggrund af tre forhold: For det første fremkom der et nyt syn på middelalderens sociale struktur som mere hierarkisk end tidligere antaget. Den nye opfattelse, at de tidlige kirker var opført af en aristokratisk elite, lod sig vanskeligt forene med den tanke, at kirken fungerede som tilflugtsborg for almindelige sogneboere. For det andet blev rigssamlingen i Danmark, men især i Sverige, udstrakt i tid og regionaliseret. Billedet af en central kongemagt og et veldefineret rige blev afløst af konkurrerende ætter og føderationer af mere eller mindre selvstændige regioner, der kun gradvist og under modstand blev forenet. For det tredje blev kirkerne omdateret, først med konventionelle metoder, siden med dendrokronologi. Men de nye dateringer blev vel at mærke først aktuelle, da skiftet i perspektiv var sket. Først kom tankerne - siden fulgte kildematerialet efter!

Kildesituationen tillader altså ingen kategoriske udtalelser. Vi kan finde argumenter for og imod i princip hvilken som helst forklaring. For der er simpelthen for langt mellem teksterne og monumenterne i samtiden. Historiens hændelser og kirkearkæologiens murværk er som komplementære perspektiver: Uforenlige, men begge nødvendige. Vi savner en "Bornholmernes bedrifter" eller en "Ølands krønike" fra samtiden, der kan bygge bro over kløften.

I det metodiske mellemrum kan enhver spinde sin egen fortælling med de mærkelige middelalderkirker som kulisser, og med kongesønner, slaviske fyrster, Knudsbrødre, korsfarere eller endog Tempelherrer som aktører. Kløften mellem teksterne og monumenterne indbyder til hypoteser, tolkninger, fantasier og fantastierier.

121 Åkerlund 1945, s. 49ff; Tuulse 1955, s. 137f; Klückeburga var måske oprindeligt et stenpalads, som først i 1400-årene blev forvandlet til en sognekirke jfr. også Anglert 2001, s. 494f, 502f.

Foreliggende artikel er en let forkortet og ajourført version af artiklen "Fæstninger, magasiner og symboler – Østersøens flertydige kirker", der er trykt første gang i *META*.

Medeltidsarkeologisk tidskrift 2000: 4, Lund 2000, s. 26-58. *META*-artiklens svenske og norske citater og begreber er blevet oversat til dansk.

Henvisninger

Ahlqvist, Abraham: *Öland Historia och Beskrifning. I-III*. Kalmar 1822-27. (Brombergs Faksimilserie. Uppsala 1979)

Alltoa, Kaur: Das Konventhaus in Estland. *Castella Maris Baltici I*. (Red.) Knut Drake. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae I. Stockholm 1993a. S. 11-16.

Alltoa, Kaur: Medeltida estnisk klosterarkitektur. *Hikuin 20*. Højbjerg 1993b. S. 187-198.

Anderson, Iwar: *Halltorps kyrka*. Svenska fornminnesplatser 45. Stockholm 1956.

Anderson, Iwar: *Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp*. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm 1960.

Anderson, Iwar: Hagby fästningskyrka. *Formvännen Årg. 62*, 1967. Stockholm 1967. S. 22-36.

Andersson, Karin: Kalmarmarkens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin 9*. Højbjerg 1983. S. 189-202.

Andersson, Karin & Bartholin, Thomas S.: Några medeltida kyrkor vid kalmarmarkens i dendrokronologisk belysning. *Hikuin 17*. Højbjerg 1990. S. 183-200.

André, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhäll i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, Nr 13. Bonn/Malmö 1985.

André, Anders: Byggherre på korståg. *Sydsvenska Dagbladet 22 juli 1989*. Malmö 1989.

André, Anders: Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. (Eds.) Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Århus 1999. S. 383-393.

Anglert, Marit: Hvem forsvarede hvad? Nogle refleksioner over de såkaldte forsvarskirker. *Bornholmske Samlinger 1989, III: 3*. Rønne 1989. S. 35-48. (Tidligere trykt i *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 1984: 3-4*. Lund 1985. S. 19-38.)

Anglert, Marit: *Kyrkorna i Möre. Möres kristnande*. (Red.) Henrik Williams. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala 1993. S. 145-170.

Anglert, Marit & Sjögren, Torbjörn: Forsvarskirker i skottgluggen (debatt). *Artefact 1-15 sep 1998*. (Internet tidskrift 1998)

Anglert, Mats: Landskap, bebyggelse och makt under yngre järnålder och medeltid. *Möre - historien om ett småland*. (Red.) Gert Magnusson. Kalmar 2001. S. 485-516.

Beckett, Francis: *Danmarks Kunst. I-II*. København 1924-26.

Blom, Otto: Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1895, II: 10*. Kjøbenhavn 1895. S. 1-86.

Blomkvist, Nils: Kalmars uppkomst och äldsta tid. *Kalmar stads historia I*. (Red.) Ingrid Hammarström. Kalmar 1979a. S. 167-308.

Blomkvist, Nils: Medieval Eketorp and Contemporary Turn-over Places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting*. (Red.) Ulf Näsman & Erik Wegraeus. Stockholm 1979b. S. 61-100.

Blomkvist, Nils: När hanseaterna kom. En stadshistorisk jämförelse mellan Visby och Kalmar. *Gotländskt Arkiv 1997. Meddelanden från Föreningen Gotlands förvämmar. Årg. 69*. Visby 1997. S. 47-70.

Bolvig, Axel: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. København 1992.

Borg, Kaj: Reflexioner kring den medeltida befästningen Eketorp-III. *Eketorp-III. Ett medeltidsarkeologiskt projekt*. University of Lund, Institute of Archaeology. Report series 72. Lund 2000. S. 1-29.

Boström, Ragnhild: J. H. Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkning. *Konsthistoriska Studier tillägnade Sten Karling*. (Red.) Erik Forsman m. fl. Stockholm 1966. S. 59-78.

Boström, Ragnhild: Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History of Art 13. Stockholm 1967. S. 151-166.

Boström, Ragnhild: Jonas Haquini Rhezelius och Ölands kyrkor. *Kalmar Län 1978, Årg. 63*. Kalmar 1978a. S. 113-118.

- Boström, Ragnhild: *Källa gamla kyrka*. Svenska fornminnesplatser 37. Stockholm 1978b. (1 udg. 1949)
- Boström, Ragnhild: Ölands försvarskyrkor. *Kalmar Län 1982, årg. 67*. Kalmar 1982. S. 19-37.
- Boström, Ragnhild: Ölands medeltida kyrktorn. *Hikuin 9*. Højbjerg 1983. S. 163-188.
- Boström, Ragnhild: Is Resmo Church the earliest Stone Church in medieval Sweden. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD*. (Eds.) Nils Blomkvist & Sven-Olof Lindquist. CCC papers 1. Visby/Kalmar 1999. S. 79-90.
- Boström, Ragnhild & Bartholin, Thomas S.: Dendrokronologisk datering av några öländska kyrkor. *Hikuin 17*. Højbjerg 1990. S. 201-210.
- Boström, Ragnhild & Nilsson, Åke: "Dammsugning" av kyrkvindar. *Fornvännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning 1971: 1, årg. 66*. Stockholm 1971. S. 284-291.
- Brengaard, Carsten: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*. Kirkehistoriske Studier. København 1982.
- Brunius, C. G.: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund 1850.
- Brunius, C. G.: *Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857*. Lund 1860.
- Callmer, Johan: A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. *The Archaeology of the Cultural landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*. (Eds.) Lars Larsson & Johan Callmer & Berta Stjernquist. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°. N. 9. Stockholm 1992. S. 411-457.
- Christiansen, Eric: *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*. New studies in medieval history. London/Basingstoke 1980.
- Christie, Håkon: Leidangsmateriell på kirkeloftet. *Hikuin 12*. Højbjerg 1986. S. 67-72.
- Cinthio, Erik: Talande tecken och en kämpande ärkebiskop. *Amico Amici. Gad Rausing den 19 maj 1997*. (Red.) Jonas Ellerström. Lund 1997. S. 139-149.
- Coulson, Charles: Hierarchism in Conventual Crenellation. An Essay in the Sociology and Metaphysics of Medieval Fortification. *Medieval Archaeology XXVI*. London 1982. S. 69-100.
- Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene I-VIII*. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1933-61. (forkortes DGL)
- Danmarks Kirker Iff.* (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff. (Forkortes DK)
- Danmarks Riges Breve I: Iff.* (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DRB)
- Diplomatarium Danicum I: Iff.* (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DD)
- Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok. 3, 1421-1460*. (Utg.) Lauritz Weibull. Monumenta Scaniae historica. Lund 1900. (forkortes LÅU)
- Durkheim, Émile 1912. *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le systématique en Australie*. Travaux de l'année sociologique. Paris 1912.
- Ekhoff, Emil: Om kyrkornas forna egenskab af försvarsverk. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1899, II: 14*. Kjøbenhavn 1899. S. 19-80.
- Eliade, Mircea: *Heligt och profant*. Stockholm 1968. (1 udg. Hamburg 1957)
- Ericson, Jörgen: De bornholmske sockennamnen. *Sydsvenska ortnamnsällskapets årskrift 1961-1962*. Lund 1962. S. 22-32.
- Eriksson, Jan: Två arkeologiska kyrkoundersökningar i Bjälbo. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift 1983:2*. Lund 1983. S. 32-34.
- Friis, C. B.: Bornholms runde Kirker. *Kirkehistoriske Samlinger I: II*. Kjøbenhavn 1853-56. S. 145-155.
- Frölen, Hugo F.: *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning med 270 bilder. I-II*. Stockholm 1910-11.
- Gallén, Jarl & Bøe, Arne & Nielsen, Herluf: *Korståg. Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 9*. Malmö 1964. Sp. 210-220.
- Garwood, Paul & Jennings, David & Skeates, Robin & Toms, Judith (eds.): *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford, 1989*. Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 32. Oxford 1991.
- Gilkær, Hans Torben: In honore sancti Kanuti martyris. Konge og Knudsgilder i det 12. århundrede. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning 46: 2*. Lund 1980. S. 121-161.
- Gustafsson, Evald & Weidhagen, Margareta: Investigations in Hammarlunda church. *Res Mediaevales Ragnar Blomqvist kal. mai. memlxviii oblata*. (Red.) Anders W. Mårtensson. Archaeologica Lundensia III. Lund 1968. S. 154-168.

- Hamre, Lars & Fenger, Ole & Granlund, John: Asyl. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 21*. Malmö 1977. Sp. 91-95.
- Harrison, Dick: *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*. Stockholm 1998.
- Hildebrand, Hans: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt*. Stockholm 1875.
- Hildebrand, Hans: *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. I-III*. Stockholm 1879-1903.
- Hildebrand, Hans: *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt*. 2 upplagan. Stockholm 1907.
- Hinz, Hermann: Wehrkirchen im östlichen Skandinavien. *ZAM, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 11*, 1983. Köln 1985. S. 61-91.
- Hørby, Kai: Danmark og Estland i middelalderen. *1219. Dannebrog og Estland*. (Red.) Michael Andersen & Frank Birkebæk. Roskilde 1992. S. 30-38.
- Jacobsen, Henrik: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm 1993.
- Jakobsson, Svante: *Esternas uppror 1343*. Uppsala 1989.
- Jensen, Chr. Axel: Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye bidrag til spørgsmålet om danske forsvarskirker. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1918, III: 8*. Kjøbenhavn 1918. S. 1-24.
- Jensen, Carsten Selch: Valdemar Sejr, korstogsbevægelsen og den pavelige reformpolitik i 1200-tallets første halvdel. *Historisk Tidsskrift 102 hf. 1*. Kjøbenhavn 2002. S. 23-54.
- Jensen, Janus Møller: Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070-1169. *Historisk Tidsskrift 100 hf. 1*. Kjøbenhavn 2000. S. 285-328.
- Jensen, Kurt Villads: Danmark som korsfarerstat. *Den jyske historiker 89*. Krig, korstog og kolonisering. Århus 2000. S. 48-67.
- Johannsen, Hugo & Smidt, Claus M.: *Danmarks arkitektur. Kirkens huse*. Kjøbenhavn 1981.
- Johansen, Paul: Die Kaufmannskirche. *Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum*. (Red.) Mårten Stenberger. Acta Visbyensia I. Visby 1965a. S. 85-134.
- Johansen, Paul: Købmandskirke. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 10*. Malmö 1965b. Sp. 74-75.
- Kjær, Ulla & Grønder-Hansen, Poul: *Kirkerne i Danmark. Den katolske tid. Indtil 1536*. Kjøbenhavn 1988.
- Kyhlberg, Ola: *Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland*. Theses and Papers in Archaeology 4. Stockholm 1991.
- Kærulf Møller, Lars: Bornholmske rundkirker og Armenien. *Bornholmske Samlinger III: 1*. Rønne 1987. S. 137-143.
- Langberg, Harald (red.): *Hvem byggede Hvad. Gamle og nye Bygninger i Danmark*. Kjøbenhavn 1952.
- Langberg, Harald: *Danmarks Bygningskultur. En historisk oversigt. I-II*. Kjøbenhavn 1955. (2 udg. Aarhus 1978)
- Lange, Johan: *Værn og våben i kirker og klostre*. Kjøbenhavn 1987.
- Lauring, Palle: *Bornholm*. Rejse i Danmark II. Kjøbenhavn 1957.
- Lindgren, Mereth: Stenarkitekturen. *Den romanska konsten*. (Udg.) Lennart Karlsson m. fl. Signums svenska konsthistoria 3. Lund 1995. S. 53-115.
- Lindkvist, Thomas: *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia 1. Uppsala 1988.
- Lysaker, Trygve (udg.): *Erkebiskop Eilifs tredje statutt*. Småskriftserien I. Trondheim 1991.
- Løffler, J. B.: *Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (Den romanske Periode)*. Kjøbenhavn 1883.
- Løffler, J. B. & Mackeprang, M.: Har Kalundborg Kirke haft Murkrone og Skyttegang. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1902, II: 17*. Kjøbenhavn 1902. S. 37-44.
- Mackeprang, M.: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. Kjøbenhavn 1920. (2. udg. 1944)
- Magnusson, Gert (red.): *Möre – historien om ett småland*. Kalmar 2001.
- Markus, Kersti: Danskar, inte tyskar, styrde över Östersjön i tidig medeltid. *Populär Arkeologi 2000:2, årg. 18*. Lärbro 2000a. S. 24-25.
- Markus, Kersti: *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Tallinn 2000b.
- Mathiesen, Aage: Oplysninger om middelalderlige Fæstningstaarne. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1902, II: 17*. Kjøbenhavn 1902. S. 45-68.
- Matthiessen, Hugo: *Torv og Hærstræde. Studier i Danmarks Byer*. Kjøbenhavn 1922.

- Nielsen, Finn Ole Sonne: *Middelalderens Bornholm*. (Udg.) Bornholms Amtsråd. Rønne 1998.
- Nilsson, Bertil: Frids- och asylföreskrifter rörande den medeltida sockenkyrkan. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. (Red.) Oile Ferm. Studier till Det medeltida Sverige 5. Stockholm 1991. S. 473-504.
- Nyberg, Tore: Kreuzzug und Handel in der Ostsee zur dänischen Zeit Lübecks. *Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt*. (Hrsg.) O. Ahlers & A. Grassmann & W. Neugebauer & W. Schadendorf. Lübeck 1976. S. 173-206.
- Nyborg, Ebbe: Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. *Hikuin 17*. Højbjerg 1990. S. 7-20.
- Palme, Sven Ulric & Meyer, Poul & Bøe, Arne: Fridslagstiftning. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 4*. Malmö 1959. Sp. 621-626.
- Petersson, Pierre: *I guds hus under heligt beskydd. En kontextuell diskussion kring varför och av vem de flerkfunktionella kyrkorna uppförts, med Möre som utgångspunkt*. CD-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet vt 2002. (stencil)
- Poulsen, Niels Jørgen: Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1977*. København 1977. S. 122-132.
- Ryd Klosters Årbog i kulturhistorisk belysning*. (Udg.) Rikke Agnete Olsen. Højbjerg 1989.
- Saxo Grammaticus. Danmarks Krønike*. Oversat af Fr. Winkel Horn. Illustrationer af Louis Moe. København 1898.
- Schmidt, Iben Fonnesberg: De skandinaviske kongemagters korstogserobringer i Baltikum. *Den jyske historiker 89*. Krig, korstog og kolonisering. Århus 2000. S. 112-132.
- Schultz, C. G.: Malling, en befæstet Kirkegaard fra den ældre Middelalder. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945*. København 1945. S. 85-100.
- Schultz, C. G.: En rundkirke i Roskilde. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950*. København 1950. S. 139-147.
- Skansjö, Sten: Från vikingatida stormansgård till renässansslott - Bjersjöholm under äldre historisk tid. *Bjersjöholm. Gods och slott*. (Red.) Sölve Johansson. Skånska senmedeltid och renässans 13. Lund 1992. S. 14-75.
- Skov, Erik: *Østerlars Kirke*. Faglig Læsning 40. København 1960. (5 oplag 1968)
- Skovgaard-Petersen, Inge: Anmeldelse af Carsten Breengaard: Muren om Israels hus. *Historisk tidsskrift 84, 14*: V. København 1984. S. 95-108.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og Slave*. Danmarkshistorie uden retouche 3. København 1971.
- Steffen, Richard: *Romanska småkyrkor i Östersjöländerna med särskild hänsyn till svenska förhållanden*. Bidrag till vår odlings häfder 8. Stockholm 1901. *Sveriges Kyrkor; konsthistoriskt inventarium Iff*. Stockholm 1912ff. (Forkortes SvK)
- Tamm, Jaan: Om utforskningen av den materiella kulturen i Estlands kloster. *Hikuin 20*. Højbjerg 1993. S. 199-210.
- Thurah, Lauritz de: *Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse, Over den i Øster-Søen liggende, Under Det kongelige Danske Herredømme Blomstrende navnkundige Øe Bornholm, Og Den ei langt derfra anlagde fortreffelige Fæstning Christiansøe*. Kiøbenhavn 1756.
- Tuulse, Armin: *Die Kirche zu Karja und die Wehrkirchen Saaremaa*. Tartu Ülikooli kunstiajaloo instituudi väljaanded VIII. Tartu 1940.
- Tuulse, Armin: Försvarskyrkorna i Estland. *Fornvännen 1945, årg. 40*. Stockholm 1945. S. 225-250.
- Tuulse, Armin: *Hossmo - en försvarskyrka med östtorn*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 2. Stockholm 1955.
- Tuulse, Armin: *Romansk konst i Norden*. Stockholm 1968.
- Tuulse, Armin: Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau. *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. (Udg.) Sven Ekdahl. Acta Visbyensia III. Visby 1969. S. 171-187.
- Tuulse, Armin & Gardberg, C. J. & Jørgensen, Frank & Christie, Håkon & Lárusson, Magnus Mar: Försvarskyrka. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid 5*. Malmö 1960. Sp. 141-145.
- Uldall, Kai: Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. *Fortid og Nutid IX*. København 1931-32. S. 119-140 og 218-243.
- Ullén, Marian (red.): *Öland - landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria. Stockholm 2003.
- Vandkilde, Helle & Bertelsen, Kristoffer: Krig og samfund i arkæologisk og socialantropologisk perspektiv. *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård*. (Red.) Ole Høiris & Hans Jørgen Madsen & Torsten Madsen & Jens Velløv. Århus 1999. S. 115-126.

ØSTERSØENS FLERTYDIGE KIRKER

- Vellev, Jens: Rundkirken Skt. Mikaelis i Slesvig. Arkæologisk undersøgelse og rekonstruktion af en gådefuld bygning. *Hikuin* 22. Højbjerg 1997. S. 47-58. (formelt, men ukorrekt trykår 1995)
- Wallin, Curt: Knutgillen och av S:t Knut påverkade sockengillen på Bornholm. *Bornholmske Samlinger* 1974, II: 7. Rønne 1974. S. 235-286.
- Wallin, Curt: *Knutgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna.* Historisk arkiv 16. Stockholm 1975.
- Wanscher, Vilhelm: *Danmarks Architectur.* København 1943.
- Weibull, Lauritz: S:t Knut i Österled. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* XVII, 1946. Lund 1947. S. 84-101.
- Wiborg, K. F.: Om de bornholmske Kirker, især de runde. *Kirkehistoriske Samlinger I: II.* Kjöbenhavn 1853-56. S. 501-534.
- Wienberg, Jes: Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Bornholmske Samlinger* 1989, III: 3. Rønne 1989a. S. 9-28. (Tidligere trykt i *Hikuin* 12. Højbjerg 1986. S. 45-66.)
- Wienberg, Jes: Bornholms befæstede kirker. *Bornholmske Samlinger* 1989, III: 3. Rønne 1989b. S. 29-33.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm 1993.
- Wienberg, Jes: Gotlands guldålder - kyrkor, konjunkturer och korståg. *Gotländskt Arkiv* 2000. *Meddelanden från Föreningen Gotlands forvännen.* Årg. 72. Visby 2000. S. 69-84. (Også trykt i *Från stad till land. En medeltids arkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund 2001. S. 229-240.)
- Yrwing, Hugo: De s. k. köpmanskyrkorna. *Formännen. Tidskrift för svensk antikvarisk forskning* 1980: 1. årg. 75. Stockholm 1980. S. 44-57.
- Åkerlund, Harald: Kläckeberga - kyrkan med källare och salvåning. *Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård* 1945, XXXIII. Kalmar 1945. S. 25-104.

Kirke og kapelruiner på Bornholm

Af Kjeld Borch Vesth

Bornholm var i middelalderen opdelt i fire herreder med fire sogne i hvert, bortset fra østre eller Hænnings herred, hvor der kun var tre. Kirkerne ligger mellem to og ti km fra kysten. Placeringen inde i landet er formentlig sket af sikkerhedsmæssige grunde. I forhistorisk tid og i den tidlige middelalder var Østersøen befærdet af fladbundede skibe, som kunne gøre landgang i selv de mindste vige mellem klipperne. Det var derfor sikrest at bo inde på øen, hvor man kunne nå at blive advaret om en eventuel fjendtlig landgang i rimelig tid. I de ældste tider kunne man komme i sikkerhed i en af tilflugtsborgene, Gamleborg i Almindingen som ligger mellem Østre - og Vestre Herred, Gamleborg i Paradisbakkerne i Søndre Herred eller i Storeborg ved Rø i Nordre herred. Efter opførelsen af de store stenkirker kunne de måske også bruges som beskyttelse og forsvar. Selv de ældste middelalderlige borge Gamleborg og Lilleborg blev opført næsten midt på øen.

Ude langs kysten drev man sommerfiskeri, hvor der var naturligt beskyttede vige. Her var det muligt at komme sikkert i land og få båden op på stranden. En del af disse pladser udviklede sig til små handelspladser, som også havde brug for et gudshus. De bedste pladser blev senere udviklet til øens fiskelejer og købstæder. Vi kender en række af disse kapeller, hvoraf en del er blevet til købstadskirker, nemlig Rønne, Hasle, Allinge, Gudhjem, Svaneke og Neksø. Hellig Trefoldigheds kapel i Rø og Sct. Anders kapel ved Svaneke er forsvundet, mens der stadig er væsentlige rester af Salomons kapel på Hammeren. Ud over de alment tilgængelige kapeller har der været mindst to gårdkapeller, Sct. Margrethe kapel ved Maglegård i Østermarie og Sct. Jørgens kapellet ved Spidlegård i Aaker. Endelig var der også et slotskapel på Hammershus.

En del af disse middelalderlige kirker og kapeller er i dag kun bevaret som ruiner. Det er Ruinerne af Østermarie kirke, Sct. Anna kapel i Gudhjem og Salomons kapel på Ham-

meren, Gårdkapellerne: Sct. Margrethe kapellet ved Maglegård, Sct. Jørgens kapel ved Spidlegård og Hammershus Slotskapel.

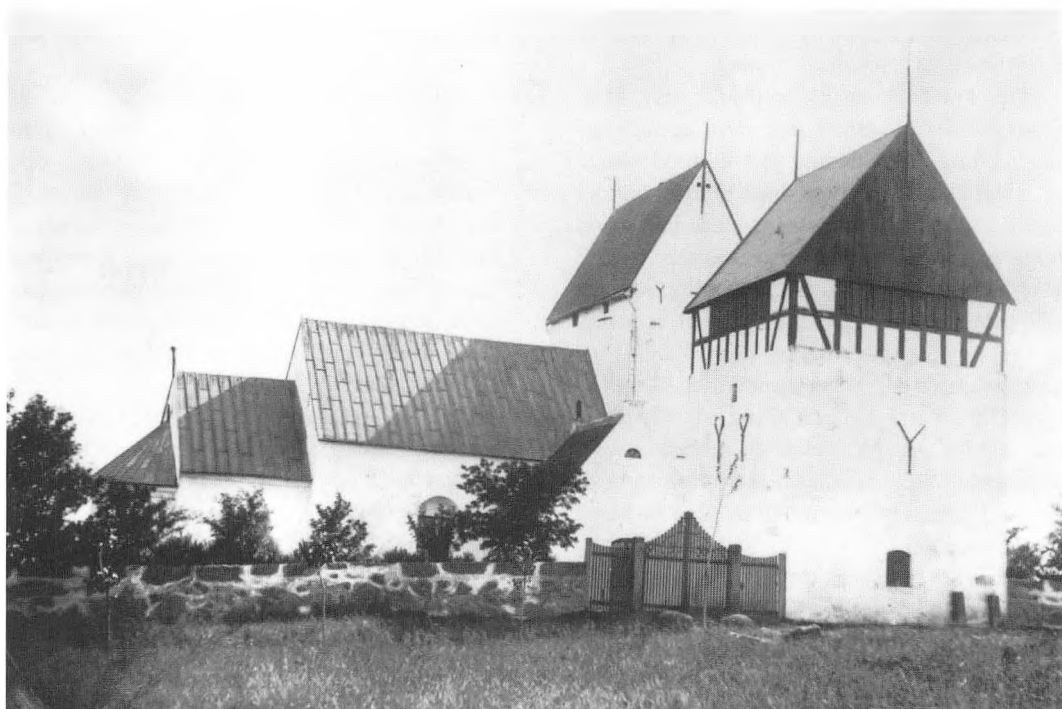
I slutningen af 1800-tallet blev en del af de Bornholmske kirker helt eller delvis fornyede. Således blev kirken i Klemensker nybygget af arkitekt L. H. Knudsen i 1881-82, Østermarie kirke af Andreas Clemmensen i 1890-91 mens arkitekt Mathias Bidstrup nybyggede kirkerne i Vester Marie 1884-85, Rø 1887-88 og Gudhjem 1892-93 og ombyggede kirkerne i Svaneke 1880 og Rutsker 1887. Samtidig blev de gamle kirker nedrevet. Af forskellige grunde blev nedrivningen af den gamle kirke i Østermarie og i Gudhjem dog stoppet, så de i dag er bevaret i delvis ruineret stand.

Østermarie kirke

Østermarie kirkeruin ligger på kirkegården ved siden af den nuværende kirke i den sydøstlige udkant af Østermarie by. Kirken blev opført i midten af 1200-årene og fungerede som sognekirke indtil man på grund af brøstfældighed besluttede at nedrive den til fordel for en ny kirke. Den nye kirke blev opført i årene 1890-91 af arkitekt M. Bidstrup. Under nedrivningen af den gamle kirke opdagede man, at kirken havde så store bygningshistoriske kvaliteter, at man ikke kunne forsvare at lade den forsvinde fuldstændigt. Nedrivningen blev derfor stoppet, og man lod kirken stå som ruin.

Dateringen af den romanske Østermarie kirke beror på mønter, der blev fundet under nedbrydningen af kirken. De to ældste mønter, der var slået i Lund, kunne henføres til Erik Plovpenning (1241-50). Kirken var indviet til Jomfru Maria og tilhørte indtil reformationen ærkebispens i Lund. Efter reformationen overgik den til kronen, men blev i løbet af 1900-årene selvejende.

Da kirken stod færdig, bestod den af apsis, kor, skib og et bredt vesttårn i fire etager. Senere blev der tilføjet to våbenhuse.

Østermarie kirke med det store klokketårn set fra nord, før nedrivningen i 1885. Foto Nationalmuseet.

Det første i syd var et romansk våbenhus, som må være tilføjet kort efter kirkens færdiggørelse. Det andet i nord stammede fra senmiddelalderen og var blevet udvidet i 1870.

Ved indgangen til kirkegården i den nordre hegnsmur stod indtil 1892 et sandsynligvis senmiddelalderligt tårn. Oprindeligt har det været et porttårn, men fungerende senere som klokketårn.

At kirken i dag står som ruin skyldes, at man ved en synsforretning afholdt i 1885, anså kirkens tårn for at være så faldefærdigt, at det burde rives ned. Restaurering af tårnet ansås for at være livsfarligt at foretage, hvorfor man startede nedrivningen i slutningen af samme år. Nedrivningen af resten af kirken blev foretaget i 1890-91, samtidig med at den nye kirke blev opført.

Det var under nedrivningen af kirken, at der blev afsløret så mange interessante og sjældne forhold omkring kirkens opbygning, at man

standsede nedrivningen for at lave yderligere undersøgelser. Jakob Kornerup og Andreas Clemmensen med hjælp af Mathias Bidstrup (der også var arkitekt på den nye kirke) var hovedpersoner i denne undersøgelse.

Kirken var oprindeligt bygget af rå kampesten, men der var tillige anvendt Limensgade kalksten i soklen og Neksø sandsten i kortaget. Alle rummene var forsynet med tunge hvælvingskonstruktioner. Over apsis er der et halvkuppelhvælv, som stadig er bevaret, og over de øvrige rum var der tøndehvælv. Skibet havde været forsynet med et dobbelt tøndehvælv på langs af rummet. Spor heraf kan stadig ses på indersiden af skibets østgavl og under græsset i kirkeskibets gulv, hvor der blev fremgravet rester af tre pillefundamenter.

Det var sporene af dette dobbelte tøndehvælv, der foranledigede et stop for nedrivningen. Desværre havde man allerede på dette tidspunkt nået at nedrive størstedelen af skibet

og tårnet. Senere har det vist sig at Aakirke har haft en lignende udformning.

Over koret er der et dobbelt hvælv. Dels dannede det underlag for den oprindelige tagdækning, dels danner det et tøndehvælv som loft i koret. Imellem disse to hvælv er der et lille spidsbuet rum, hvortil der har været adgang fra tagrummet over skibets hvælv. Hvælvets konstruktion er usædvanlig, idet det tilsyneladende er en blanding af et egentligt muret hvælv og et støbt hvælv. Indtil en restaurering i 1970-erne kunne man i koret se aftryk af en bræddeforskalling, som hvælvet var bygget op på. Hvælvet består af uregelmæssigt store marksten oplagt på forskallingen i kalkmørtel men kun delvis i forbandt med hinanden.

Korets tag har været dækket af sandstensfliser langt i kalkmørtel. Et sådant massivt tag kendes i Norden kun fra tre skånske kirker. Østermarie kirkes tag anses for at være det bedst gennemtænkte af typen. Ved nedrivningen var kirkens tagbeklædning noget forskelligartet. Kirkeskibet, koret, apsis og søndre våbenhus havde blytag, tårnet havde spåntag, nordre våbenhus var teglhængt.

Triumfbuen havde i romansk tid haft en ca. 1,5 m høj muret korsranke med to døre. Dørene havde siddet yderst mod hhv. syd og nord. Der blev fundet spor af et glidehul til en stængebom i triumfbuens nordre vange. Ud fra dette spor antog man, at dørene måtte have været omkring 80 cm brede, så der i midten kunne være plads til et alter.

De oprindelige romanske vinduer i skibet har haft smalle høje lysninger. Der blev fundet spor af i alt tre. De var placeret med et i nordmuren og to i sydmuren. De var senere blevet udskiftet med store vinduer, et i hver side. Desuden var der i skibets langmure sekundære lysåbninger helt mod øst, som har tjent som lyskilde til to sidealtre. I koret var der et vindue i nord- og et i sydmuren, men disse var blevet udskiftet med større vinduer engang i 1800-årene. I apsis var der, ud over

det romanske østvindue, et senere vindue mod syd.

Kirken havde to portaler, en i syd, som var den bedst forarbejdede, og en i nord. Som vandret afdækning over inderkarmen i den nordre portal havde man brugt en runesten. Den kendes i dag som 'Østermarie 6' og er opstillet på kirkegården nord for ruinen. Den søndre portal er udformet med trekvarthsøjler hvor den østre er udhugget af en hel granitsten, mens den vestre er tildannet af flere Limensgadesten.

Den væsentligste ændring af kirken var foregået i skibet, hvor det hvælvende loft var ændret først til et fladt træloft og siden til et tøndehvælv i træ.

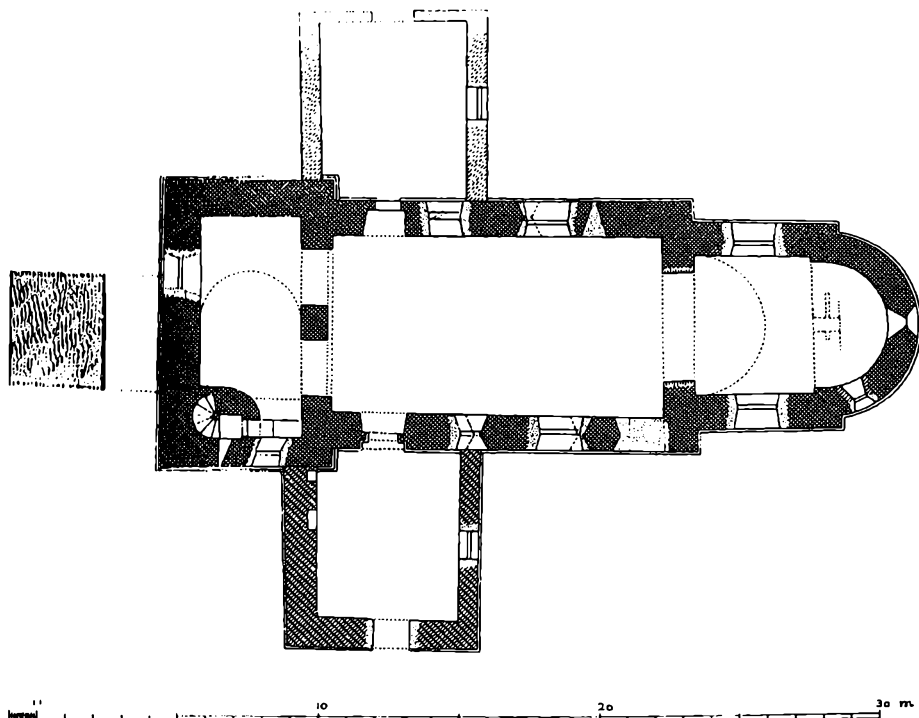
Kirkens fremtræden i dag beror på flere restaureringer. I 1939 rekonstruerede C.M. Smidt for Nationalmuseet de to romanske vinduer i skibets sydmur og i 1950 blev den lille stump af nordmuren rekonstrueret på grundlag af en opmåling af Mathias Bidstrup. Skibets vestre og nordre afgrænsning er markeret med en græstørvsvold, og kirkens gulv er udlagt i græs. Kirkens nordvestre hjørne er markeret med sokkelsten. Af de to våbenhuse er der kun bevaret rester af det søndre. Her står hele vestmuren i en højde af ca. 2,5 m.

For at beskytte hvælvet over apsis blev der i 1970-erne oplagt et spåntag, mens korets unikke hvælvkonstruktion blev søgt tætnet, så det kunne betragtes med de bevarede spor af sandstenstaget. Da det imidlertid i praksis viste sig umuligt at sikre hvælvet mod vandgennemtrængning, blev det i 2001 forsynet med spåntag svarende til taget over apsis.

Bornholms befrier Jens Kofod, der døde d. 23. maj 1691, skal være begravet i kirken.

Sct. Anna Kapel i Gudhjem

Sct. Anna kirke blev revet ned i 1896, da man ønskede at udlægge dets tomt til nye gravsteder. Kirken var oprindeligt opført som et kapel, der skulle betjene danske og udenlandske

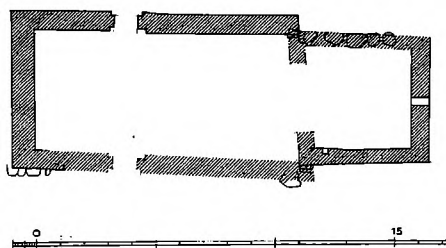
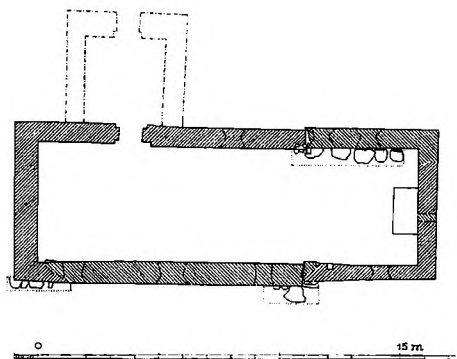
Plan af den gamle Østermarie kirke, tegnet af CG Schultz 1957 efter Bornholms ældgamle Kirkebygninger fra 1874. Efter Danmarks kirker, Bornholm, Nationalmuseet 1954.

fiskere og handelsfolk, men var efterhånden som fiskerlejet blev større overgået til almindelig kirke. Forsøg på at redde det fra nedrivning var forgæves. Men fordi det var det sidste af de syv kystkapeller, besluttede man at lade det stå som ruin til minde herom.

Efter opførelsen af den nye kirke i Gudhjem i årene 1892-93 af arkitekt M. Bidstrup, ønskede man at nedrive det gamle kapel, der var i ret dårlig stand. Kapellets videre skæbne delte byen i to lejre. Tilhængere af en nedrivning argumenterede med, at der var stærkt behov for at udvide kirkegården, hvorfor kapellet burde nedrives så denne jord kunne blive inddraget til gravsteder. En udbygning af kirkegården, mente man, ville blive beko-stelig, pga. den omfattende mængde jordfyld, der krævedes.

Et forsøg på at bevare kapellet som det sidste af Bornholms kystkapeller blev ikke imødekommet af ministeriet, der gav tilladelse til en nedrivning på betingelse af, at man bevarede kapellet som ruin med murene i en meters højde. Da modstanderne af nedrivningen så ville forelægge sagen for Nationalmuseet, skyndte man sig at sprænge kapellet i luften inden en evt. fredning kunne blive iværksat. Inden kapellet således blev lagt i ruin, var det dog blevet undersøgt af Andreas Clemmensen i 1893 og Jakob Kornerup i 1895. Peter Hauberg (Hammershus' udgraver og restaurator) gjorde endvidere flere iagttagelser kort efter nedrivningen i 1895.

Før nedrivningen fremtrådte kapellet som en gotisk langhusbygning med et senmiddelalderligt våbenhus foran norddøren. Bygnin-

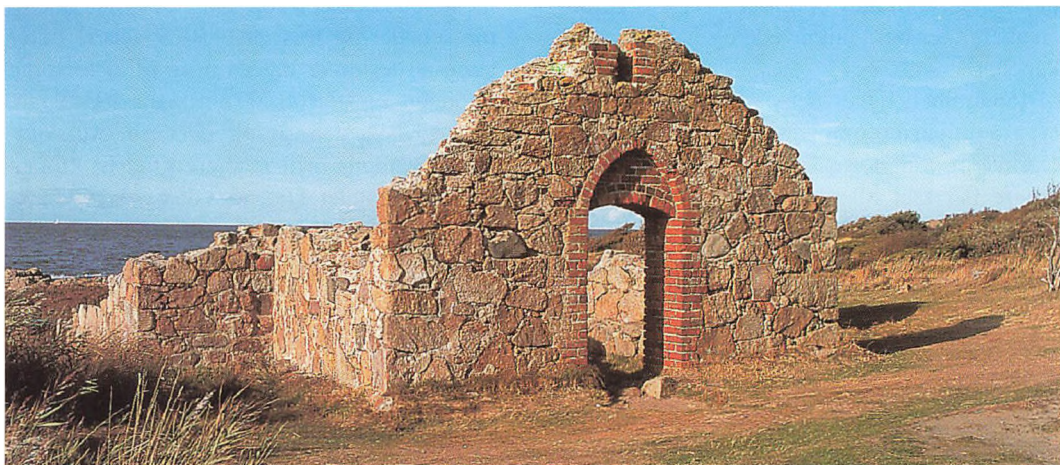
Planer af Sct. Anna kapel, opmålt af CG Schultz 1957, opmåling og rekonstruktion, samt billeder før og efter sprængning. Tegninger og fotos Nationalmuseet.

gen målte ca. 17,5 x 6,5 m og havde oprindelig en højde af ca. 3,7 m. Murene var opført som kasse-mure af rå granitsten uden egentlig skiftegang. Dog synes hjørnerne opbygget af kløvet granit. Murfylden var rullesten og brokker af munkesten lagt i den hydrauliske bornholmske kalkmørtel. Omkring dør- og vinduesåbninger var der benyttet teglsten. Oprindelig var taget hængt med munk- og nonnetagsten, som først blev udskiftet i 1776.

Der blev iagttaget nogle byggespor på kapellets syd- og nordmur mellem kor og skib af både Clemmensen, Kornerup og Hauberg. Men hvor Clemmensen og Kornerup formodede, at sporene betød en senere tilbygning af skibet til det oprindelig kor, antog Hauberg, at de kunne stamme fra tidligere døråbninger, eftersom han ikke havde set noget spor af en udvidelse mod vest.

Intet af det viste sig dog at være rigtigt. En eftergravning, foretaget af Nationalmuseet i 1957 ved C. G. Schultz, kunne nemlig fastslå, at den række af fundamentsten, der lå inden for korets nordmur, stammede fra kapellets oprindelige nordre kormur. Herefter kunne man konkludere, at kirken i middelalderen måtte være blevet ændret fra et romansk kapel med smalt kor og bredere skib til et gotisk langhus. Skibets nordmur havde på ydersiden et oprindeligt yderhjørne, mens korets syd- og nordmur blev afsluttet lige over for med et, ganske vist ommuret, inderhjørne. Dette betyder, at disse mure med hjørneafslutninger er de ældste, og at skibets nordside har stået i forbindelse med et bredere skib.

På nordsiden har man altså nedrevet kormuren og opført en ny i flugt med skibet. Og på sydsiden har man bibeholdt kormuren og ryk-

Salomons kapel, foto N-H Larsen.

ket skibets sydmur ind ved at dreje den omkring sydvesthjørnet, så den ny mur omtrent kom til at flugte med den bevarede kormur.

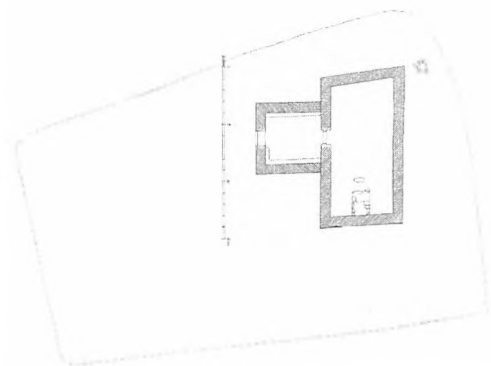
Den lille gemmeniche ved det søndre byggespor samt de få rester af norddøren, er de eneste oprindelige detaljer, der endnu er bevaret.

Et våbenhus blev tilføjet efter reformationen, men det blev fjernet under nedrivningen. I 1776 blev kapellet så yderligere ombygget, idet man forhøjede bygningen med en meter og gav den et nyt tagværk med muret spidsgavl mod vest og halvvalm mod øst. Desuden blev der opsat et pyntespir over vestgavlen. Yderligere blev der på vestgavlen opsat en klokkestol, der dog i 1870 blev erstattet af en ny, af form som en kikkenborg, placeret lige bag spiret.

Efter nedrivningen i 1895 blev der tilsyneladende i et vist omfang foretaget en sikring af ruinens mure. Der blev således etableret en afdækning af murkernen med en stærk cementholdig mørtel. Det er uklart hvad der siden er sket af vedligeholdelse af murene. I 1985 var murene på grund af den hårde mørtel og overgroning imidlertid så nedbrudte, at det var nødvendigt at gennemføre en større istandsættelse, hvor overgroningen blev fjernet og de løse sten blev lagt fast.

Salomons kapel

Salomons kapel på Hammeren var ligeledes et af de bornholmske kystkapeller, som både udenlandske og bornholmske fiskere benyttede. Det menes at være opført i begyndelsen af 1300-årene, idet der er fundet en del mønter i kapellet fra denne periode. Hvem Sct. Salomon, som kapellet var viet til, var, er ikke helt klart. Men man mener, det kan have været den hellige Salomonius, en af dominikanerordenens mystikere, som levede fra 1231-1314. Ved kapellet havde der været en Sct. Salo-

Salomons kapel. Plan opmålt af Elna Møller 1952. Efter Danmarks kirker; Bornholm, Nationalmuseet 1954.

monskilde, som blev oprenset i 1923 af Peter Hauberg, der også udgravede og restaurerede kapellet.

Kapelruinen ligger tæt på klippekysten på et granitplateau omgivet af et stengærde. Oprindelig var det et simpelt langhus, som senere har fået tilbygget et våbenhus foran syddøren. Kuppet er opført af rå granitsten uden egentlig skiftegang. I skibet er fugerne udfyldt med teglbrokker, mens der i våbenhuset i hovedsagen er anvendt granitkiler. Murene er bevaret i en højde af en til tre m med en dør i sydturen. Hauberg mente, at der desuden måtte have været tre vinduer. Et i sydturens østlige ende, et i vestgavlen og et midt i nordturen, men ingen af disse vinduer er bevaret. Både dørens og vinduernes false havde været muret af munkesten. Munkestenene fra vinduesfalsene blev fundet under udgravningen og restaureringen i 1923, hvor også dørens munkestensfalse blev restaureret. Op ad østgavlen havde der stået et alterbord, hvoraf kun de nederste skifter er bevaret. Våbenhuset var også bygget af kamp og havde indgangsdøren i syd. En stor del af våbenhusets gavle er stadig bevaret. Taget havde været belagt med munke- og nonnetagsten. Døråbningens vanger og spidsbuede spejl var, ligesom ydersiden af en lysprække i taggavlen, af munkesten. Begge dele er restaurerede i dag. I våbenhuset er der murede bænke af granitsten langs væggene.

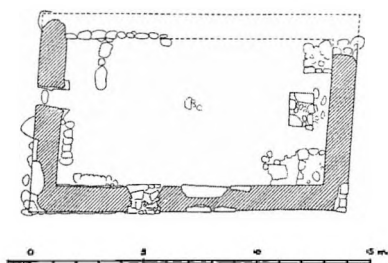
Sct. Jørgens kapel.

Kuppet ligger ved Spidlegården i Aaker (spedalskhedsgården), som i middelalderen forsørgede de spedalske, som søgte til hospitalet. Et hospital var i middelalderen mere et opholdssted end et behandlingssted, som vi kender det i dag. Vi ved ikke meget om hospitalet, som lå sammen med kuppet. Første gang det nævnes, er i 1334, da ærkebiskop Karl Eriksson betænker det i sit testamente med 20 skånske mark. Senere i 1379 testa-

menterede ærkebiskop Nels Jenssøn det to messebøger og først ca. 150 år senere hører man, at det da er taget i brug til at forsørge "stodderne og storfolk" (Zahrtmann 1934). Nu, da spedalskheden var udryddet, gik overskuddet af gårdens drift i højere grad til kronen end til hospitalet. Det vides da også, at lybækkeren Carsten Luneborg (under den lybske besiddelse af Bornholm 1525-1576), efter pres fra det danske rigsråd, i 1532 afstod det til danskeren Mikkil Hals, som var ærkebispens sidste hovedsmand på Hammershus. I 1542 blev det mageskiftet til kongen og sidste gang, det nævnes, er i jordebogsregnskab 1693, hvor det omtales som øde og sunket i grus. Det blev afløst af et nyt hospital ved Aakirke i 1694.

I 1918 blev ruinerne af Sct. Jørgens kapel udgravet. Murværket bestod både af granitsten og af den let bearbejdelige limensgadesten. Limensgadestenen er en lerholdig kalksten, som blev brudt i det nærliggende Limensgadebrud. Når man brænder limensgadestenen får man en hydraulisk kalk. Det vil sige en kalk, der i modsætning til almindelig læsket kalk, binder af med vand. Denne kalk er blevet anvendt til det meste murede byggeri på Bornholm i middelalderen. I midten af 1700-årene fremstillede man den såkaldte bornholmske cement af limensgadekalken. For at øge lerindholdet tilsatte man alunskifer og fintmalet jernsten, hvorved den fik sin karakteristiske røde farve. Produktionen af den bornholmske cement sluttede i begyndelsen af 1900-tallet.

Bornholmeren K. S. L. Thorsen foretog de første udgravninger i 1918 og fremdrog ved afdækning af ca. 60 cm fyld sydturen og den søndre døråbning. Efter indberetning til Nationalmuseet fortsatte udgravningen under ledelse af museumsinspektør Poul Nørlund. Man afdækkede en rektangulær bygning på 14 x 8,5 m, hvor murene havde en tykkelse på 105-120 cm. Karakteren af murværket var ret forskellig.

Sct. Jørgens kapellet ved Spidlegård. Plan tegnet af Tove Bojesen 1952 efter opmåling af K. Thorsen 1918. Efter Danmarks kirker, Bornholm, Nationalmuseet 1954.

Sct. Jørgens kapellet, foto forfatteren 2001.

Østmuren bestod i en højde af 10-20 cm overvejende af limensgadesten og enkelte granitsten. Sydmuren bestod overvejende af meget store kampesten, der var rejst med den glatte side udad og fugerne udfyldt med små stykker limensgadesten.

Hjørnerne var ligeledes gennemgående af limensgadesten. Vestmuren var fortrinsvis sat af limensgadesten især ved hjørnerne og døren, men der forekom også nogle meget store kampesten. Den nordre mur var næsten helt nedbrudt. Mure og vægge havde stået pudset og kalket.

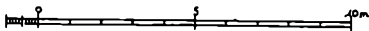
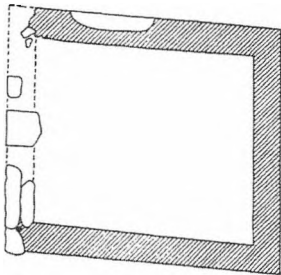
Der blev i sydmuren fremdraget en portal udført af limensgadesten og enkelte granitsten. Udvendig var der to stumpvinklede false, en stor og en lille, udhugget i den samme sten. Lavt over tærsklen var et forkrøppet rundstavsprofil, der sad omkring falsene. Portalens inderparti var smiget. I vestgavlen blev der fremdraget en smal dør, der ved afdækningen var tilmuret. Denne tilmuring blev fjernet ved udgravningen. Gulvet har været et indtil ti cm tykt gulv af stampet ler og kalk. Et senere gulv har bestået af kampesten og kalkstensfliser.

I kappellets østende blev der udgravet grundsten fra tre altre. Det største alter er placeret i midten lidt fra væggen og de mindre sidealtre var placeret i hjørnerne.

Der blev endvidere fundet brokker, som kunne fortælle, at taget har været hængt med munke- og nonnetagsten. Andre fund af kalksten med smige i begge sider har kunnet fortælle, at der har været vinduer, men man ved ikke hvor mange, og hvor de har været placeret. Endvidere blev der fundet en lav base til en knap 20 cm tyk søjle. Denne søjlebase har dannet grundlag for dateringen af kapellet til 1200-årene.

En udgravning i 1960 havde til formål at bevise, at Sct. Jørgens kapel var Bornholms gamle spedalskhedskirke. Der blev fundet mange skeletter, heriblandt to sikre spedalske skeletter, som således synes at bevise dette. Udgravningen blev blandt andre foretaget af læge Vilh. Møller-Christensen, der også forestod de omfattende skeletudgravninger ved Æbelholt kloster i Nordsjælland.

Der synes ikke at være sket nogen sikring af de fremgravede mure i 1918. Det betød, at ruinen var i meget miserabel stand, da det blev muligt at iværksætte en restaurering i 1990. Her blev de løse sten så vidt det var muligt genoplagt på deres oprindelige plads på grundlag af de gamle fotos fra udgravningen i 1918. Den helt manglende nordmur blev markeret med en græstørvsvold så rummets form og udstrækning i dag bedre kan fornemmes af den besøgende.

Sct. Margrethe kapellet ved Maglegård i Østermarie. Plan opmålt af Elna Møller 1952. Efter Danmarks kirker, Bornholm, Nationalmuseet 1954. Foto Kjeld Borch Vesth.

Sct. Margrethe kapel

Kapellet er et gårdkapel, opført ved Maglegård i Østermarie af ærkebispens landsfoged Aage Nielsen. Han fik 1432 i et pavebrev tilstået aflad til alle, der besøgte hans nyopførte kapel på festdagene for de to helgener, som kapellet var indviet til, nemlig Sct. Mauritti og Sct. Margrethe. For at sikre, at sognepræsten i Østermarie hver lørdag skulle læse en messe for Vor Frue i kapellet, skødede Aage Nielsen 1457 en gård til kaldet. Hans søn Niels Aagesen Sparre supplerede denne gave med andet gods i 1493. Siden høres intet til kapellet før det i en præsteindberetning fra 1624 omtales som en ruin.

Det ganske lille kapel, kun 8,7 x 7,5 m, er sandsynligvis de sidste rester af et fritliggende gårdkapel i Danmark. Kun de tre mure er bevaret i et til to skifters højde. De er opført af forskelligartede rå granitsten med kiler af granit i fugerne. Vestmuren er kun delvist bevaret. En stor flad sten viser dog hvor indgangen har været. Ruinen blev fredlyst ved en privat fredning af gårdens ejer i 1900.

Der har tilsyneladende aldrig været foretaget noget for at sikre de bevarede mure i forbindelse med fredningen. Der blev derfor iværksat mindre sikringsarbejder på ruinen i 2001, hvor de løse sten blev fæstnet i ny kalkmørtel og de bevarede dele af vestmuren blev sikret og markeret ved tilførsel af enkelte nye sten.

Slotskapellet på Hammershus

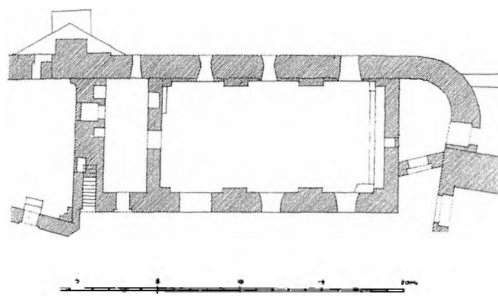
Kapellet ligger langs nordmuren i den indre borggård kaldet Mantelgården. Det var indviet til Sct. Margaretha og nævnes første gang i 1334 i et testamente. Det er stadig uklart hvornår Hammershus blev bygget, men traditionelt nævnes ærkebispens Jacob Erlandsen som bygherre omkring 1259. Bygningen, hvor kapellet ligger i underetagen, var oprindeligt i to etager. Den er i modsætning til de øvrige bygninger på Hammershus bygget helt af teglsten. Dette sammen med dens placering i gården sandsynliggør, at det er en af de senere tilkomne bygninger. Kapellet havde oprindeligt bjælkeloft. På et tidspunkt, sandsynligvis mens Lybækkerne havde Hammershus i forlening, er der indbygget hvælv. Efter de bevarede dele at dømme må det have været grathvælv. Samtidig hermed blev der bygget murede bænke langs sidevæggen. Måske er den hypocaust, der stadig ses rester af, bygget samtidig. En hypocaust er en slags varmluftsovn, hvor der fyres i et tilstødende lokale og hvorfra den opvarmede luft føres ind i rummet.

I et inventarium fra 1683 nævnes kirken som brøstfældig, der er dog stadig inventar

Foto Bornholms Museum, Kjøller, Allinge, u. år.

som lysestager, alterdug og alterkalk. I 1741 foretages der stadig reparationsarbejder på kapellet, men allerede i 1743 påbegyndes nedrivningen af Hammershus og dermed sikkert også af kapellet. Hammershus ligger her efter hen som stenbrud til det fredes i 1822. Siden de store undersøgelser og restaureringsarbejder, som Peter Hauberg udførte for Nationalmuseet, har Hammershus og dermed kirken været vedligeholdt løbende.

Hammershus slotskapel, målt af Niels Hauberg 1908. Efter Danmarks kirker, Bornholm, Nationalmuseet 1954.

Litteratur:

Kirke og Kapelruiner på Bornholm, ved Lis Strunge Andersen, Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, Kbh. 1992.

Danmarks Kirker, 1933 -. *Bind 7: Bornholm* ved Otto Norn. Kbh.: G.E.C. Gads forlag, Nationalmuseet, 1954.

Zahrtmann, M.K.. *Bornholmernes Historiebog*, Rønne, 1934.

“Til Herrens Tjenestes Forrettelse”

Lübsk kunst i de bornholmske kirker

Af Ebbe Gert Rasmussen

"... saa at et Menneske maa vel glæde sig udi sit Hjerte udi saadant et zirligt og herligt Herrens beprydet Hus at høre Guds hellige Ord prædikes og sjunges, sin Sjæl til Saligheds Trøst og Forbedring ..."
(Rasmus Pedersen Ravn ca. 1670).

Fra 1525 til 1576 var Bornholm overdraget til Lübeck som pant. Denne ordning var den danske kronens afbetaling på sin gæld til hansestaden. Det var en følge af den tyske hjælp til kongen (Frederik I) i de foregående års strid om den danske trone.

I eftertidens historieskrivning - dansk såvel som tysk - har det altoverskyggende hovedspørgsmål i behandlingen af perioden været karakteren af det tyske styre.¹ Men naturligvis havde bornholmernes tilværelse dengang også andre sider end politik og magtkampe. Øens bønder og borgere var samtidig små led i en økonomisk udvikling, der på længere sigt medførte dybtgående strukturændringer i den internationale handel. De store opdagelser i årtierne omkring 1500 betød, at tyngdepunktet i søhandelen efterhånden blev forskudt til Atlanterhavet og Det indiske Ocean fra Middelhavet og Østersøen.

I denne proces var den førhen så mægtige handels- og søfartsby Lübeck imidlertid ikke til sinds at tabe yderligere terræn i sit gamle nordeuropæiske område. Her lå Bornholm centralt placeret som "*Land in der See*." Den rige hansestad ved floden Trave blev for bornholmerne i kraft af pantsætningen broen til og fra det europæiske fastland. At købmænd først og fremmest fra Lübeck i højere grad end før nu besøgte og satte skub i udviklingen af vore

købstæder fik en mærkbar betydning også i andre henseender.

Den dag i dag kan den nordtyske indflydelse iagttages i vore gamle kirker, især i købstadskirkerne. Periodens traditionelle, *magisk-religiøse forestillingsverden og tænkning* med Gud og hans himmel som mennesketilværelsens absolut faste fundament var modtagelig for disse kulturpåvirkninger. Hvorledes dette stadig kan opleves i vore kirkebygninger, er emnet for denne artikel. Vi skal i det følgende se nærmere på de udslag af kunstnerisk udfoldelse, som blev nogle bornholmske gudshuse til del. Dette i form af udsmykning, der enten blev skabt i Lübeck eller på anden måde skyldtes den lübske tilstedeværelse.

Til indledning må det med beklagelse konstateres, at ikke alt det kirkeinventar, der blev ført til øen i denne forbindelse, er bevaret i kirkerne til vore dage. En hel del genstande har i nyeste tid kunnet reddes fra nedbrydning og ødelæggelse ved at blive deponeret på museum; men ganske meget er - desværre - i tidens løb gået tabt som følge af menneskelig uforstand.²

Når talen er om datidens kirkekunst, bør vi imidlertid ikke forledes til at tro, at denne havde et formål i sig selv. Intet vil være mere forkert. Formålet med den kunstneriske udfoldelse var derimod først og fremmest *til Guds ære*. Hensigten var udelukkende at smykke det hus, hvor hans ord blev prædikeret og sunget under gudstjenesten, med det videre perspektiv at tjene til trøst for og forbedring af

1 Ebbe Gert Rasmussen: *Landet og borgen* (i Bornholms Samlinger 1997. III. rk. 11. bd.) pp. 21 - 42 er den nyeste behandling af emnet. Der henvises her også til den supplerende litteratur, ligesom der gøres rede for forskellene i vurderingen af perioden i henholdsvis dansk og tysk historieskrivning.

2 Se generelt O. Norn, C.G. Schultz og Erik Skov (udg.): *Danmarks kirker - Bornholm*. Nationalmuseet. 1954, hvor interesserede under beskrivelsen af de enkelte kirker kan danne sig et indtryk af, hvilket kirkeinventar, der stadig kan opleves i kirkerne samt det der i tidens løb er overført til museer (angivet ved *) eller helt er gået tabt (ang. ved +). En overskuelig, ajourført sammenfatning er Ann Vibeke Knudsens fremstilling i *Bornholms gamle kirker*. Bornholms Museum 1999.

den skrøbelige menneskesjæl; thi forude ventede opstandelsen ved dommedag, hvor hvert enkelt menneske skulle stå til regnskab. Kunsten havde således et kultisk-religiøst formål. Den tjente som en smuk, men menneskeskabt indgang til den himmelske frelse. Den var så at sige en forberedelse hertil. Det var netop det, aakerdegnen Rasmus Pedersen Ravn så rammende udtrykte det ca. 1670 i det indledende citat.³ Eller som han også udtrykte det, at i kirken eller kapellet "er alt det efter Lejligheden, som hører til Herrens Tjenestes Forrettelse."⁴

Altertavler

Det må være på sin plads at begynde med netop den sammenhæng, hvor Gud er mest nærværende i den kristne liturgi, nemlig alteret. I vore dage kan vi heldigvis, ved besøg i to af øens kirker, der oprindeligt opførtes som kapeller, opleve de ældste og mest særprægede altertavler, der er bevaret på Bornholm. I begge tilfælde er der tale om senmiddelalderlige, *sengotiske*, trefløjede *skabstavler* med figurer udskåret i relief. Derfor rummer de da også - som det vil fremgå i det følgende - nogle stilistiske fællestræk samtidig med, at der alligevel er tale om ret forskellige emner i de to tavlers kristne budskab. Uden at vi har papir på sammenhængen, kan de begge med rimelig sikkerhed sættes i forbindelse med Lübeck; under alle omstændigheder har de et umiskendeligt nordtysk helhedspræg.

Gudhjem

Altertavlen i Gudhjem kirke menes at stamme fra perioden ca. 1475 - 1500. Den er den ældste altertavle i det nuværende Københavns stift, da reformationsrørets billedstorme og

ildebrande har ødelagt de øvrige alterprydelser fra den katolske tid. Gudhjemtavlen hørte oprindeligt hjemme i den nuværende kirkes forgænger, det middelalderlige Sct. Anna Kapel, der blev nedbrudt 1895.⁵ Fra da af og indtil 1954 var den deponeret i "kirkesalen" på Bornholms Museum, hvis pragtstykke den ganske enkelt var. Efter en grundig restaurering med nystaffering af Poul Høm sidstnævnte år kom den atter "hjem" og blev opstillet i Gudhjem kirke.

Motivet, der er udskåret i højt relief, er i hele sit emnevalg udpræget senmiddelalderligt. Det kommer især til udtryk i den altoverskyggende interesse for *kirkens hellige personer*. Det gælder ikke alene dem, vi kender fra den nytestamentlige historie, men handler også om dem, vi skylder den kristne kirkes tilføjelser til denne samt egentlige "nyskabelser." Der tænkes her på væsentlige skikkelser som helgener og helgeninder samt "hovedjomfruer". Også *Herrens moder* spiller op gennem middelalderen i kirkelæren og fromhedslivet en stadig mere betydningsfuld rolle, hvor hendes jomfruelighed og absolutte renhed understreges⁶. En tilsvarende udvikling iagttages vedrørende Kristi mormoder, Anna, samt hellige mænd og kvinder, der efter døden kommer direkte i himmelen udenom skærsilden (latin *purgatorium*), stedet, hvor de afdøde ellers renses inden dommedag. Disse skikkelser tildeles i stigende grad en central, ja nødvendig placering i de troendes påkaldelse og kirkens forbøn.⁷ Baggrunden er tydeligvis den stærke længsel efter den himmelske frelse og - forud for denne - den lige så udtalte frygt for skærsilden, der udmøntede sig så kraftigt i de sidste århundreder af middelalderen.

3 Johs. Knudsen (udg.): Rasmus Pedersen Ravns Boringholms Krønike. Rønne 1926. p. 126 under omtalen af Aakirke.

4 Sm. p. 159 under omtalen af Gudhjem kirke.

5 Hvor intet andet anføres, følger fremstillingen redogørelsen i Danmarks kirker - Bornholm pp. 442ff jfr. Bornholms Museum nr. 10.2.

6 E. Molland: Konfesyonskunnskap. 1961 (2. udg.), p. 91.

7 Sm. pp. 120ff.

Så vidt så godt. Imidlertid lægger der sig ofte uoverstigelige hindringer i vejen for eftertidens tolkning og forståelse af ældre tiders billedsprog - det gælder i billedskærerkunsten som det gælder i maleriet. Det er således tilfældet, når kunstværkerne ikke længere er lige så komplette, som da de i sin tid forlod deres skabers værksted.

Her i Gudhjem møder vi dette i to henseender. Dels er der i tidens løb er flyttet om på figurernes placering på altertavlen. Dels er de *attributter* eller kendetegn for den afbildede person undertiden gået tabt, som kunstneren - traditionelt og i henhold til kirkens lære - lod sin figurfremstilling ledsage af for netop herigennem at fortælle beskueren, hvilken figur der var afbildet.

Det var nemlig i middelalderen nødvendigt med denne "undervisning", idet de færreste var i stand til at læse og skrive. I en række situationer er budskabet imidlertid ikke til at misforstå selv for et moderne, verdsliggjort menneske, der har et blot nogenlunde kendskab til bibelens fortællinger.

Men drejer det sig om den middelalderlige, latinske romerkirkens ufatteligt rige verden af hellige personer, har vi på vore breddegrader i dag et reelt og ofte uløseligt problem, som slet ikke var middelaldermenneskets. Hun og han var fra barnsben opvokset med dette forunderlige univers. Men vi møder vanskelighederne - også i nærværende sammenhæng.

Problemstillingen er mærkbar i vort møde med den pragtfulde, men i dag lidet tilgængelige altertavle i Gudhjem.

Dens *midterskab* domineres i sit hovedfelt af en imponerende udskæring. Allerede her er en entydig tolkning næppe mulig i dag. Den traditionelle løsning er, at det store billedskærerarbejde sandsynligvis skildrer *Marias dødsleje*⁸. Dyrkelsen af Guds moder fremstod i kølvandet på martyr- og helgendyrkelsen i løbet af det 4. og 5. århundrede. Gradvist fortrængte henvendelsen til hende som den virkelige hjælper i himlen med tiden forholdet

til Gud gennem Kristus i fromhedslivet.⁹ Imidlertid antog hun allerede tidligt en sådan ophøjethed, at de troende fandt en mere jordnær formidler i hendes moder, Anna. Det var denne udvikling, der kulminerende i den franciscanske lære om Marias ubesmittede undfangelse, som senere fastsloges som kirkedogme (1854).

Således trådte Anna, hvis navn kun kendes i apokryferne¹⁰ dvs. de skrifter, der ikke blev optaget i kanon, i hendes sted i den jævne folkefromhed.¹¹ Med tiden blev hun de gravide kvinders og bjergværksejeres skytshelgeninde.¹² Da bjerværksejersønnen Luther på vej til Erfurt overraskedes af et uvejr (1505), sank han typisk på knæ med udråbet: "Hjælp, hellige Anna, jeg vil blive munk."¹³ Det er derfor forståeligt, at det også - i øvrigt med henvisning til udenlandske eksempler - er blevet foreslået, at scenen kunne forestille den hellige Annas døds seng.¹⁴

Det var jo til hende, at middelalderkapellet som nævnt var indviet. Endelig kunne man tænke sig, at en illustration eller en scene, der oprindeligt har været tiltænkt Maria med tiden i de troendes bevidsthed er blevet overført på hendes moder.

Med tanke på senmiddelalderens stigende fokusering på netop datteren, Maria, som den virkelige himmelske hjælper er det dog nok, når alt kommer til alt, Guds moder, der er tale om her i Gudhjem. Med lukkede øjne ligger hun på sit leje i udskæringens midte med

8 Således Danmarks kirker - Bornholm p. 442.

9 H. Holmquist og J. Nørregaard: Kirkehistorie. 1963. I pp. 206.

10 F. Dahlby: Symboler i kirkens billedsprog. 1985. Nr. 181, p.140.

11 Holmquist og Nørregaard anf. a. p. 468.

12 Se note 10.

13 Holmquist og Nørregaard a.a. 1965. 2 p. 5.

14 Paul Høm i forbindelse med restaureringen, som refereret i Gudhjem Menighedsråd (udg.): Skibet på land - Gudhjem kirke gennem tiderne. 1993, p. 30.

Gudhjem kirkes sengotiske altertavle i en prøveopstilling i 1961. Det trefløjede skabsalter er et fremragende kunstnerisk vidnesbyrd om den romersk-katolske kirkes lære, legender og mystik, som de kom til udtryk i slutningen af middelalderen også på vore breddegrader. Foto Bornholms Museum.

hvidt sengelinned, der har gyldne, røde og blå borter. Sengetæppet er gyldent med blått for, som er bukket op. Hun er omgivet af 12 sørgende mænd, formentlig de apostle, som havde kendt hende i levende live. Denne skare af Herrens medarbejdere omfatter her apostlen Mattias, som hurtigt efter Kristi himmelfart blev valgt ved lodkastning til at træde i den døde Judas' sted. Den kirkelige tradition fortæller udtrykkeligt, at da Maria skulle dø, hentede engle apostlene fra deres forskellige opholdssteder i verden til hendes dødsleje. Vor billedskærer fremstiller i øvrigt scenen med megen indlevelse: Hvor nogle af apostlene er grebet af sorg, er andre til gengæld hengivne i bøn; atter andre ser ret så fornøjede ud, mens en enkelt - nederst i billedet ved lejets fodende - læser i en bog, og en anden - ligeledes nederst - er faldet i en dyb søvn. Det sid-

ste er intet tilfældigt påhit. Legenden fortæller nemlig videre, at nogle af disciplene ved midnatstid faldt i søvn, hvorefter Kristus trådte ind i rummet for at modtage sin moders sjæl.¹⁵

På begge sider af det store relief er i de smallere sidefelter i midterskabet anbragt to hellige skikkelser over hinanden. De bærer som de øvrige skikkelser på altertavlen forgyldte dragter med rødt eller blått for. På højre side af dødsscenen ser vi forneden Johannes Døberen med netop den bog og det lam i hænderne, som i den kirkelige kunst er nogle af hans attributter.¹⁶ Mellem hans fødder er anbragt et djævleansigt eller et løvehoved, muligvis et symbol for den senjødiske fari-

¹⁵ Dahlby a.a. Nr. 86, p. 78.

¹⁶ Sm. Nr. 230, p. 161.

særisme, som både han og senere Jesus som vækkelsesprædikanter gjorde radikalt op med. Hans kjortel med mønstret for er opslidset, da han tænkes at stå i Jordanflodens vand. I samme højde på venstre side af dødsscenen har vi nederst en kvindeskikkelse med krone på hovedet. Hun bærer i sin højre hånd en del af et hjulfælg. Hun er derfor sandsynligvis den hellige Katarina (af Alexandria), der netop har hjulet som sin attribut. Ifølge legenden skulle hun have været henrettet med fire hjul forsynet med spidse søm og knive, hvilket en engel dog forhindrede ved at ødelægge disse; hun blev senere halshugget enten i 306 eller 307. Katarina regnes i romerkirken som den ene af de fire oldkirkelige "hovedjomfruer" (*virgines capitales*).¹⁷ Oven over Johannes har vi øverst selve den hellige Anna, kapellets værnehelgeninde med datteren, Maria, på sin venstre arm og Jesusbarnet på sin højre. Anna bærer den gifte kvindes hovedduk. Fremstillingen af "Anna selv tredje" blev almindelig fra det 13.-14. århundrede.¹⁸ På venstre side og i samme højde er tilsvarende Maria med barnet.

En række helgen- og helgenindefigurer - i alt henholdsvis tre og fem - optræder på alterets *sidefløje*. Og nu melder vanskelighederne for eftertidens tolkning sig for alvor. Ikke mindst fordi det især er på disse fløje, der i tidens løb er byttet om på figurerne, ligesom attributterne i flere tilfælde er gået til. Endelig er en enkelt af de oprindelige figurer gået tabt. Vi følger opstillingen siden den seneste restaurering. På den højre sidefløj ser vi øverst nærmest midterskabet en kvindefigur, der har mistet sin attribut. Men nogle ejendommeligheder bemærkes. Kvindens dragt virker underlig flad og er ikke mønstret, ligesom højre

hånd har rester af en eller anden genstand. Hun har altså båret noget. Hvis dette har været en drage - hvad de nævnte iagttagelser måske kunne tyde på - kunne hun meget vel være den hellige Margareta. Hun har netop en drage som attribut og regnes som en anden af de fire "hovedjomfruer."¹⁹ Foreslået er dog også Maria Magdalene (udstillingstavlen ved kirkens dør). Dette er nok mindre sandsynligt. Dels optræder Martas og Lazarus'søster især på de såkaldte *vesperbilleder*, dvs. billedfremstillinger af begivenhederne i dagene efter Jesu korsfæstelse.²⁰ Dels opfattes hun gerne siden kirkefaderen Augustin (død 430) som synderinden, hvorfor hun afbildes med det udslagne hår, hvormed hun tørrede Jesu fødder.²¹ Stadig øverst og på den anden side af søjlen optræder en mandsperson, der er skåret i nyere tid til erstatning for den bortkomne figur. På hovedet bærer han en *mitra*, oprindeligt en babylonisk præstehat, der fra ca. 1000 blev den almindelige hovedprydelse for en biskop.²² Figuren forestiller biskop Eginog af Dalby, der formentlig var hovedkraften i kristningen af Bornholm ca. 1060.²³ Man kan med rette diskutere berettigelsen af denne figur i just denne sammenhæng; teologisk virker den fejllaceret. På samme måde kan man med god grund generelt være kritisk indstillet over for placeringen i øvrigt af de enkelte figurer på fløjene, som de præsenterer sig nu.

Neden under og atter nærmest midterstavlen har vi igen en kvindeskikkelse med krone, men uden attribut. Også her gør en ejendommelighed sig gældende. Begge hænder er intakte, men den venstre har hul igennem til en genstand, hun oprindeligt må have båret. Måske er hun - som foreslået (på udstillingstavlen) - den hellige Ursula. Hun var ifølge

17 Sm. Nr. 189. pp. 143f. nr. 207. p. 151 og nr. 236 p. 164.

18 Sm. Nr. 181. p. 140

19 Sm. Nr. 207. p. 151 og nr. 189. pp. 143f.

20 Sm. Nr. 39. pp. 38f.

21 Sm. Nr. 251. p. 170.

22 Sm. Nr. 362. p. 237.

23 Bornh. Sml. 1997. III.11. p. 10.

traditionen en engelsk kongedatter, der i det 4. århundrede sammen med 11000 andre jomfruer på pilgrimsfærd til Rom blev gennem-boret af hunnernes pile. Hvorefter 11000 engle jog barbarerne på flugt. Blandt Ursulas attributter finder man både en lampe - fordi hun var en "klog jomfru" - og en fane - fordi hun anførte pilgrimsskaren.²⁴ Vor kvindefigur synes også at kunne holde om en af fjendernes pile, der senere er gået tabt. Endelig kunne man såmænd også forestille sig, at hun er en helt anden helgeninde. Ved hendes side og på den anden side af søjlen ser vi en mandsperson, der holder en rød bog i sin højre hånd. Han udlægges gerne som apostlen Johannes, der var søn af Sebedæus og broder til Jakob. Han afbildes godt nok som en yngling uden skæg i den vestlige kirkekunst, men optræder samtidig - ret forvirrende - identisk med evangelisten Johannes.²⁵ Så strengt taget er det nok sidstnævnte, vi ser udskåret bærende på sit evangelium i dette felt.

På den venstre sidefløj og nærmest midterskabet ser vi øverst en kvindefigur uden attributter. Det bemærkes, at den højre hånd ligeledes er væk, og at der muligvis er rester af en genstand i den venstre. Det synes, som om hun bærer på noget og holder om noget andet. Hvis denne iagttagelse er rigtig, kunne hun være Barbara, en tredje af de fire hovedjomfruer. Hun var ifølge traditionen en rigmandsdatter fra Nicomedia i Lilleasien, der også led martyrdøden ca. 300, og hvis attribut er et tårn.²⁶ Ved sin side har hun en rustningklædt kriger med krone på hovedet, en økse i højre hånd og i venstre et *ciborium*, den katolske kirkes sakramenthus eller opbevaringskar til hostien, altså nadverbrødet. Han er den hellige Olav, der 1030 faldt i slaget ved Stiklestad i forsøget på at genvinde Norge og vriste lan-

det ud af det danske østersøimperium.²⁷ Her i Gudhjem mangler han dog uhyret under fødderne, et symbol for den besejrede hedenskab eller trolden Skalle, som vi ser det nedenfor under Hasle.

I feltet neden under nærmest midterskabet ses en kvindefigur. Hun har en blomsterkrans i håret. I højre hånd bærer hun en kurv og i den venstre rester af en flaske. Det er antagelig den hellige Dorotea, en senatordatter fra Kappadokien, der halshuggedes under den diocletianske kristendomsfølgelse ca. 300. Hun er den fjerde og sidste af de fire hovedjomfruer. Hendes vigtigste attribut er netop kurven.²⁸ På den anden side af søjlen og yderst til højre ses endnu en kvinde. På hovedet har hun enten - ligesom Anna - en hovedduk eller et slør. Hendes højre hånd er væk, og i den venstre holder hun en lille bog. Efter al sandsynlighed er hun Birgitta, stifterinden af Vadstenaordenen, der 1373 døde i Rom. Til hendes attributter hører bogen med hendes åbenbaringer.²⁹

På bagsiden af sidefløjene har der oprindeligt været malerier. Det var også på vore breddegrader sådan i katolsk tid, at sidetavlerne fra tid til anden skulle fremstå lukkede alt efter de kirkelige festdage, således som vi den dag i dag oplever det i den romersk-katolske kristenhed. Også i denne forbindelse skulle de troende have budskabet indprentet billedligt. Men disse malerier er nu desværre helt forsvundne.

Som helhed gælder det, at *kvindernes bølgede hår og mandsskikkelsernes frisurer og skæg* er fremstillet med iøjnefaldende små krøller, ligesom dragterne er udstyret med lodrette parallelfolder i en let, nærmest elegant bevægelse. Disse træk er karakteristiske for netop senmiddelalderen. Det samme gæl-

24 Dahlby a.a. Nr. 280, p. 182.

25 Sm. Nr. 116, p. 100 og 127, p. 106.

26 Som note 19.

27 Dahlby a.a. Nr. 258, pp. 174f.

28 Som note 19.

29 Dahlby Nr. 193, pp. 145.

der den gennembrudte *kløverbladsfrise på felternes overkant*, som vi også finder på tavlen i Hasle. Derimod er de originale, udskårne baldakiner, der oprindeligt afsluttede de enkelte felter foroven, gået tabt i Gudhjem. Dem, vi ser i dag, er af nyere dato. Det gælder også altertavlens *predella*, fodstykke, såvel som figurernes *postamenter*.

Trods de iøjnefaldende vanskeligheder, der knytter sig til både identificeringen af de enkelte helgenskikkelser og deres korrekte placering, er Gudhjems prægtige altertavle dog først og fremmest et fremragende vidnesbyrd om kirkens lære, legender og mystik centreret omkring Guds moder, de fire hovedjomfruer og helgener samt helgeninder i senmiddelalderen. Tidsalderen betonedede disse hellige personers livsvigtige indsats til gavn for det svage jordiske menneske i dets frygt for den tilstundende, pinefulde skærsild.

Hasle

Altertavlen i Hasle er noget yngre end altertavlen i Gudhjem, idet den dateres til tiden omkring 1510. Som denne er den udskåret i højt relief; men den er bedre bevaret. Og dens lübske præg er tydeligere og kan genfindes på så mange andre tavler fra den nordtyske hansestad. I øvrigt knytter der sig det sagn til tavlen, at den var en gave fra en skipper, der i havsnød lovede at skænke en altertavle til det sted, hvor han kom sikkert i land, hvis han overlevede. Endelig fortæller den i sin udførelse en helt anden historie end tavlen i Gudhjem kirke.³⁰

Motivet er i dette tilfælde udpræget bibelsk eller rettere sagt nytestamentligt. Det fokuserer ene og alene på *Jesu korsfæstelse og den forudgående passionshistorie*. Oprindeligt har tavlen været en *pentatyptikon*, en tavle med et

midterfelt og fire sidefløje; men nu er kun inderfløjene bevaret, således at altertavlen i dag fremstår som en *triptykon*, en trefløjet tavle som i Gudhjem.

Midterskabets storstykke (170 x 158 cm) indtages af en udskåret krucifiksgruppe. Midt i denne hænger Kristus med hovedet, der er forsynet med en snoet tornekrone med lange gloriestråler, hældende mod højre. Hans arme er skråt strakte, og benene er bøjet med fødderne samlet i én nagle. Det smalle lændeklæde viser i sin flagrende udformning frem mod *renæssancens* mere bevægelige former; det er i øvrigt blot stukket ind mellem frelserens ben og ikke knyttet på traditionel facon. Der er tale om et såkaldt calvariebillede: Korset står på en *calvarie*, en høj udformet som en pandeskal (lat. *calvaria*), med døde hoved, knogler og kryb, detaljer der ligeledes peger fremad i tid. I forlængelse af korsarmene ses sol og måne, kirkekunstens symboler for henholdsvis kirken og synagogen.³¹ Nedenfor holder to svævende engle hver en kalk under Kristi hænder. Indtil restaureringen 1847 var der desuden to engle ved frelserens fødder. Neden for højten står til højre for korset den sørgende Maria, Guds moder, og til venstre apostlen Johannes. Disse er ofte fast tilbehør til calvariebillederne.³² Begge er de forsynet med glories.

I midterskabets sider er placeret to små helgenfigurer, mod nord en ikke identificeret biskop med sin stav og en kalk og mod syd den hellige Barbara, der - som nævnt - muligvis også ses på altertavlen i Gudhjem. Her i Hasle bærer hovedjomfruen sin attribut, tårnet.³³

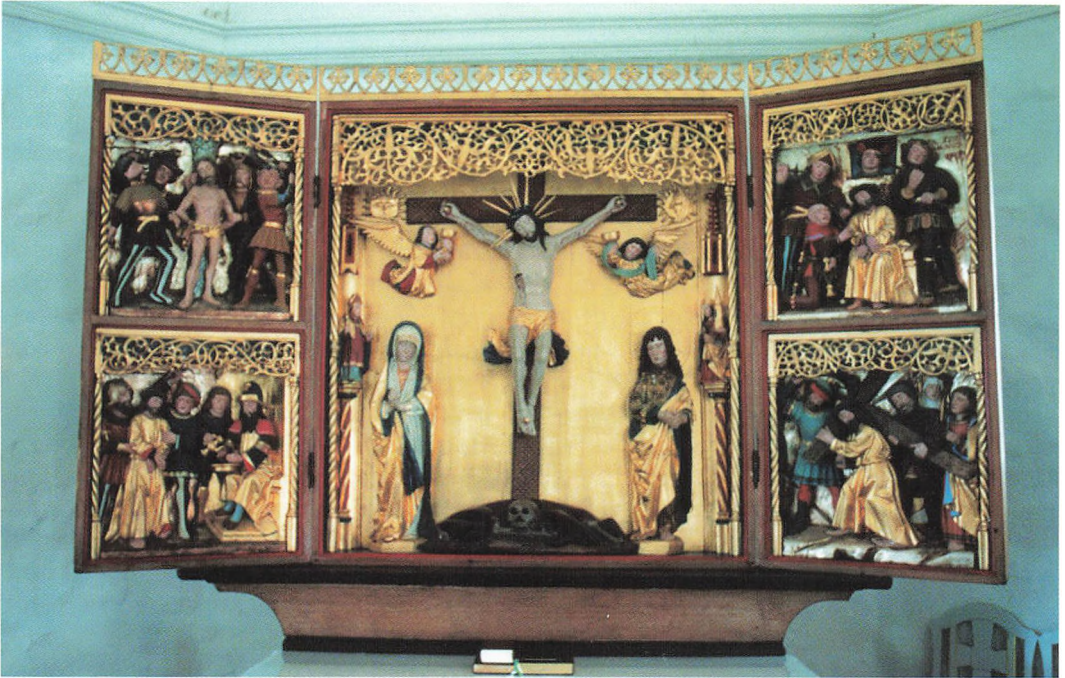
På hver af tavlens *sidefløje* er skildret to scener fra lidelseshistorien. Nederst i den nordlige fløj ser vi Kristus under forhøret hos

30 Hvor intet andet anføres, følges fremstillingen i Danmarks kirker - Bornholm pp. 76ff jfr. Bornholms Museum nr. 5.2 og 4.

31 Dahlby a.a. Nr. 141, p. 115.

32 Sm. a.a. Nr. 51, p. 50 jfr. Nr. 63, p. 57 og Nr. 66, p.60.

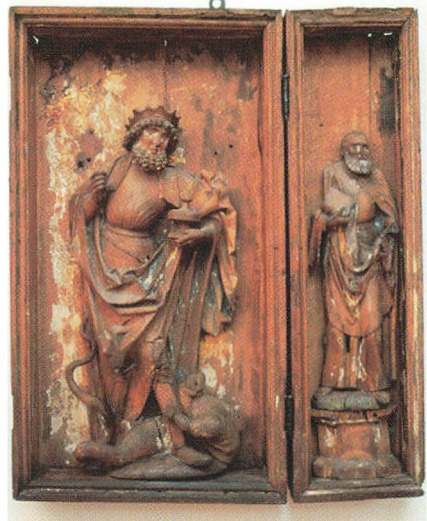
33 Se note 19.

Den sengotiske altertavle i Hasle kirke. Det trefløjede skabsalter er med sit nytestamentlige budskab om Kristi soningsdød på korset en forløber for reformationen. Foto Lars Senena.

Pontius Pilatus og øverst hudflettelsen. Mod syd ses for foroven bespottelsen og nedenunder korsbæringen. Iøjnefaldende er det, at sidefløjenes figurer virker en anelse grove og realistiske i forhold til den udprægede elegance og lethed, der kommer til udtryk i skikkelserne på midterfeltet. At de skulle være skåret af samme håndværker eller kunstner turde være yderst tvivlsomt - måske er forholdet snarere, at Golgatas scenen er skåret af mesteren selv, mens passionsscenerne er overladt til en eller flere svende, ansat i samme værksted. Også i Hasle har altertavlens sidefløje været forsynet med malerier på bagsiden - otte i alt med diverse helgener og helgeninder. Men de forsvandt sammen med de to yderste sidefløje 1847.

Både midterskabets og sidefløjenes billedfelter afgrænses af lange, snoede søjler, der bærer gennembrudte, skårne rankeslyng med tidselblade og frugter, muligvis granatæbler - det hele særdeles let og yndefuldt skåret.

Resterne af det trefløjede skabsalter fra Hasle kirke, der nu befinder sig i Nationalmuseet, er yngre end kirkens nuværende alter, men mere konservativt i sit budskab. Foto N.-H.-Larsen.

Tavlen står på sin oprindelige *predella*. Øverst krones altertavlen af en frise af gennembrudte korsblomster.

Altertavlen er i tidens løb blevet restaureret flere gange, senest 1964 af Poul Høm. Om den oprindelige staffing vides blot, at der på *predella*en var malet to engle, der bar en sve-dedug. Dette motiv sammenkædes i den kirkelige legende med den hellige Veronica fra Jerusalem, der under korsbæringen rakte den lidende Kristus en dug, hvormed han kunne tørre blodsveden af sit ansigt. Da hun fik dugen igen, havde frelserens ansigtstræk afsat sig på den. Før ca. 1400 viser Veronicaduge i kirkekunsten et forklaret, forherligende Kristusansigt. Endnu senere fortrængtes dette motiv af den lidende frelsers hovede med tornekrone, som vi just ser det i dette tilfælde.³⁴

Altertavlen i Hasle er - i sin bevarede skikkelse - nem at gå til. Den er et glimrende eksempel på den sene middelalders dvælen ved Kristi korsdød her på overgangen til *renæssancen*. Nedtonet er helgener og anden middelalderlig legendedannelse og mystik. Fremhævet er derimod *frelserens soningsindsats på korset*, et tema der inden længe blev centralt for Luther i hans søgen efter at finde en nådig Gud.

Medens vi opholder os ved Hasle kirke, kan det være relevant at omtale *resterne af en træfløjet sidealtertavle* fra ca. 1520, der også er skåret i Lübeck i sengotisk stil. I sit motivvalg er denne tavle til gengæld mere konservativ i sit budskab. Kunstværket, der siden 1859 befinder sig på Nationalmuseet, har desværre mistet den højre sidefløj. I *midterskabet* (101 x 56 cm) står en Helligolavfigur i højt relief. I dette tilfælde skræver den populære helgen over en drage - som omtalt under Gudhjem symbolet på hedenskaben eller trolden Skalle.³⁵ Dragen har dog tabt sit kronede hoved.

Samtidig bøjer helgenkongen unaturligt, ja nærmest vrider kroppen mod venstre. På hovedet bærer han en krone, og under den skarpt foldede kappe er han iklædt en rustning. Som i Gudhjem kirke knuger han i venstre arm et *ciborium* ind til kroppen; men i Hasle er i tidens løb øksen i højre hånd forsvundet. Haslefigurens hår og fuldskæg er kunstfærdigt arrangeret i krans af krøller.

I den bevarede venstre fløj er skåret en helgenfigur, der i sin højre hånd holder en bog, medens den venstre er gået tabt. Det er derfor uvist, hvilken helgen, der er afbildet her. Hans klædedragt er mere afdæmpet end Olavfigurens, ligesom fuldskægget er arrangeret i fine, bløde lokker. Stilen virker gennemgående noget *strengere og alvorligere* end i midterfeltets tilfælde. Det må formodes, at den tabte højre sidefløj har haft en tilsvarende hellig skikkelse.

Den *oprindelige staffing* på de beholdne dele har endnu bevaret rester: Figurernes gyldne kapper med blå vrang og midterskabets ligeledes gyldne baggrund med stofmønster og glorie med bogstaverne i stor skrift, de såkaldte *majuskler*: "HELLIG OLAV".³⁶

Gravminder

En ganske anden type kunstværk, som er bevaret i vore kirker fra den lübske periode, er gravminderne. I modsætning til, hvad der er tilfældet med altertavlerne, er sammenhængen nu en helt anden, nemlig den kristne *dødekult*, altså de efterladtes forhold til deres afdøde indtil opstandelsen. På dette område er kirkekunsten principielt helt *løsrevet fra kirkenes egentlige liturgi*.

Siden i hvert fald den vesteuropæiske stilperiode, som benævnes "karolingisk" (ca. 800 - 1000), havde den skik gradvist udviklet

34 Sm. Nr. 282, p. 183.

35 Se note 27.

35 Se note 27.

36 Latin: SANC[TVS OLAVS].

sig - med inspiration fra relikviedyrkelsen - at hensætte betydningsfulde, først kirkelige, senere verdslige, personligheders afsjælede legemer i kirkerne. Helst i en sarkofag i krypten, hvis bygningen rummede en sådan "underkirke", ellers i kirkegulvet foran alteret under en gravsten. I begge tilfælde forsynet med en udhugget tekst om den afdøde. Denne skik, der antagelig kom til vort land med stenkirkerne, fortsatte ind i nyere tid. Naturligvis med en vis social nivellering til følge, idet efterhånden også mindre betydelige personer på denne iøjnefaldende måde ønskede at sætte et varigt minde med en gravsten, enten over sig selv eller et familiemedlem.³⁷

På Bornholm har lübeckerne efterladt sig sådanne gravminder i to af vore gamle kirker.

Allinge

I tårnrummet til kirken, der også har en forhistorie som middelalderligt kapel, er i dag placeret to gravsten fra periodens første halvdel.³⁸ Den ældste, der er opstillet op ad rummets vestmur, er rejst til minde om *Blasius von Wickede*. Han var hansestadens slots-høvedsmand på Hammershus (1543-47), men døde uventet og af uopklaret grund i en ung alder på Hammershus sidstnævnte år i august. Han blev begravet foran alteret i den da endnu forholdsvis nye Allinge kirke.³⁹ Med ret stor sikkerhed er der tale om et arbejde, der er hugget 1547 eller kort efter i Lübeck, hvor hans fader havde været borgmester. Den afdøde stammede altså fra hansestadens rådsaristokrati af velhavende storkøbmænd.

Gravstenen (250 x 136 cm) er forfærdiget i en grå kalksten. Motivet er et elegant hugget våbenskjold i højt relief med en hjelm over en

Gravstenen i grå kalksten fra ca. 1547 i Allinge kirke er sat over den lübske høvedsmand Blasius von Wickede (1543-47), der døde i en forholdsvis ung alder på Hammershus og blev begravet foran kirkens alter. Der er tale om et fornemt udtryk for den sengotiske stensulptur. Foto Ilsted Bech.

halv ørn og herunder en spærre, en figur forestillende to spær, der er sammenføjede i en spids vinkel. Omkring skjoldet ses en *cartouche*, et ornament med et udfliget, oprullet og indstukket fletværk, der kan minde om papirudklip. Det hele anbragt indenfor en rundbuet arkade. Langs stenens sider løber et *skriftbånd* med den forklarende tekst i lavt relief; skrifttypen er en såkaldt *fraktur*, en gotisk skrift, der udvikledes i Tyskland i

37 Knauers Stilkunde. 1968. I, pp. 143ff og Wilfried Koch: Bygninger og stilarter. U.å. pp. 10ff.

38 Hvor intet andet anføres følges fremstillingen i Danmarks kirker - Bornholm p. 93 jfr. Bornholms Museum nr. 7. 7-8.

39 Ebbe Gert Rasmussen a.a. pp. 26f.

begyndelsen af det 16. århundrede og siden også blev almindelig i vort land. Der er benyttet små bogstaver, såkaldte minuskler. I skriftbåndets hjørner og midt på langsiderne er udhugget seks *medailloner i firpas*, en cirkel med de fire dele formet som et firkløver. Medaillonerne udfyldes af våbenmærker, der formentlig gengiver den afdødes slægtskab på fædrene og mødrene side. Indskriften læser - i dansk oversættelse - at "i året 1547, lørdagen efter Laurentii dag, døde Blasius von Wickede, salig høvedsmand på Hammershus, søn af Thomas von Wickede, ridder og borgmester i Lübeck."⁴⁰

I den *symmetriske* opbygning af motivet, *skiftet mellem højt og lavt relief* og forekomsten af *kartoucheornamentet* er der tale om indflydelse fra *renæssancen*, der på overgangen til nyere tid ønskede at "genføde" de klassiske, antikke principper, som man mente havde været gældende i tiden før middelalderen. Arven fra tidligere tider, det *middelalderlige* er derimod synlig i *skriftbåndets placering* på stenen. Det samme gælder i øvrigt *våbenskjoldet*.

Den yngre gravsten er rejst op ad tårnrummets østside. Den er ligeledes hugget i en *grå kalksten* (178 x 124-120 cm). Der er tale om et mere tidløst, rustikt og beskedent gravmæle. Nogen egentlig udsmykning er ikke ofret på det. Stort set hele stenfladen optages af *den oplysende tekst* i lavt relief. Gravstenen er med stor sikkerhed hugget 1556 eller kort efter. Den tyske indskrift fortæller - ligeledes med anvendelse af *minuskler* - at gravmælet er rejst over *Arxat Albrecht Boitin*, der var søn af slotshøvedsmanden på Hammershus Herman Boitin og døde Kristi Himmelfartsdag det nævnte år på Hammershus i en alder af

halvandet år. Efter gravskriften følger *et rimet vers*. Det var i øvrigt den afdøde drengs fader, der i sin embedstid (1547-56) sammen med landprovsten, Ibskers sognepræst Arvid Pedersen, rent praktisk forestod indførelsen af den lutherske reformation her på øen.⁴¹

Hver især fortæller de to gravmæler om den tidlige død i datiden. Blasius von Wickede var endnu ret ung og nygift, da døden indhentede ham. Men i specielt den lille drengs tilfælde fornemmer vi den dybere tragedie. I det datidige samfund var den gennemsnitlige levetid - set med vore øjne - forfærdende lav, som vi den dag i dag kender det fra store dele af den oversøiske verden, nemlig de såkaldte u-lande. Særlig børnedødeligheden var en af samfundets uhyggeligste svøber. Men døden kunne imidlertid også vise et andet ansigt. Det er gravmælet i Aakirke et vidnesbyrd om.

Aakirke

Den mest imponerende af de tre lübske gravsten på Bornholm har sin nuværende placering ved vestmuren i Aakirkes romanske våbenhus.⁴² Der er tale om en *kalksten i rødbrun farve* (238 x 156 cm), der oprindelig var nedlagt i korgulvet foran kirkens alter. Blot ca. 100 år efter var den imidlertid så slidt, at dens tekst ikke længere med sikkerhed lod sig tyde. Sin nuværende plads fik den i forbindelse med den store restaurering af kirken i 1874. Monumentet, der stammer fra den sidste halvdel af den lübske periode, rummer et væld af kunsthistoriske oplysninger, ligesom der knytter sig en spændende, om end tragisk, historie til dens tilblivelse.⁴³

Ude ved alle den store stens sider løber også her i kanten et *skriftbånd* med den oplysende

40 Den nedertyske tekst: " A[nno] 1547 am sonnaue[n]-
de na laurenci do starf blasius va[n] wickeden
zeliger houetma[n] vo[n] hamershusen unde was he
zu thomas va[n] wickede[n] ritter un[d] orgemeister
in lubeksin sone.

41 Ebbe Gert Rasmussen a.a. pp. 27ff.

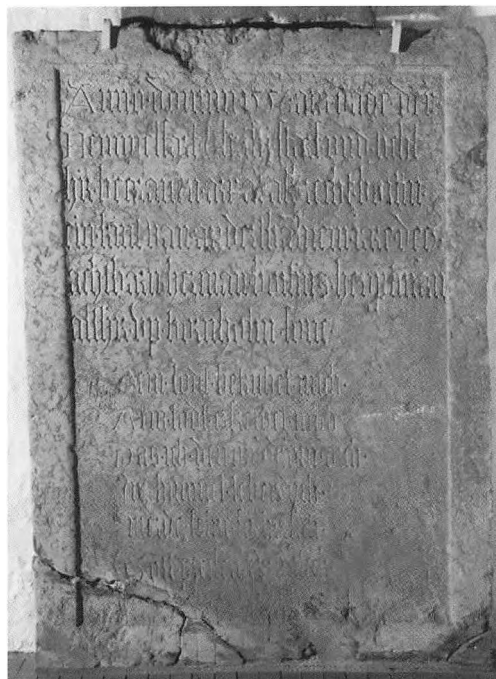
42 Hvor intet andet anføres, følges fremstillingen i Danmarks kirker - Bornholm pp. 173f jfr. Bornholms Museum nr. 19. 4.

43 Se til det følgende også Ebbe Gert Rasmussen: Under alteret (i Bornh. Sml., III.10 pp. 133ff.

tekst, der er hugget i lavt relief. Og ligeledes i dette tilfælde er indskriften *minuskler* i en *fraktur*. I hvert af de fire hjørner brydes skriftbåndet af *runde felter med figurer* i højt relief: Øverst til venstre et menneske - ikke en engel, som det ofte fejlagtigt hævdes - og til højre en løve; hertil svarer nedenunder henholdsvis en okse til venstre og en ørn til højre. Desuden er skriftbåndet fortsat vandret på den nederste fjerdedel af stenen mellem de tre menneskefigurer og de lige så mange våbenskjolde. De *tre figurer* er udhugget i højt relief i hver sin rundbuede arkadeniche. Den midterste er både bredest og højest og viser en mandsskikkelse, der til begge sider i en mindre niche flankeres af to mindre kvinder. Under arkadenicherne og den nævnte vandrette del af skriftbåndet er - i hvert sit rektangulære felt og indrammet af rundstave - udhugget tre hjelmmede *våbenskjolde*, hvor det midterste atter er noget bredere end de to andre. Også her er billedhuggerarbejdet i højt relief. I det midterste, lodret delte skjold bemærkes et halvt møllehjul og en rose anbragt under to drueklaser. I venstre side ses et træ med rod og i højre tre *krenelerede* tårne, dvs. at de er forsynede med skydeskår; de to tårne er anbragt ovenpå det tredje. Alle de tre skjolde er forsynede med *kartoucher*, dog mere beskedent end på gravstenen over Blasius von Wickede i Allinge.

Det imponerende kunstværk er i helhed såvel som i detaljer tydeligt inspireret af *renæssancens* bestræbelse på at søge væk fra den middelalderlige, gotiske kunstoppfattelse. Det kommer klart til udtryk i den *symmetrisk* opbyggede komposition, dens udsmykning og ligevægten inden for de enkelte figurarkader og våbennicher. Tilsvarende giver skiftet mellem højt og lavt relief en klar fornemmelse af *perspektiv*. Endelig trækker tilstedeværelsen af *kartoucher* i samme retning. Alt i alt udgør monumentet en samlet helhed, der udstråler en fornem, ophøjet ro.

På den anden side virker også her en række

Gravstenen fra ca. 1556 i grå kalksten i Allinge kirke er sat over Arxat Albrecht Boitin, der i en alder af halvandet år ligeledes døde på Hammershus og begravdes her i kirken. Det mere beskedne og rustikke kunstværk fortæller i endnu højere grad om den alt for tidlige død i datiden.

Foto Ilsted Bech

detaljer umiskendeligt gammeldags, *sengotiske*. Mest iøjnefaldende er *indskriftens placering* langs gravstenens rand. Dens tekst er desværre ikke længere - grundet på den nævnte nedslidning - til at tyde i sin fulde længde. Men de bevarede rester på tysk er i dansk oversættelse nærmest at gengive således: "I året [15]68, den 13. maj, døde den ærbare og dydige fru Catharina Kettings - i året [15]72, den 9. oktober, døde den ærbare og dydige fru Thalia Kettings - begge ægtehustruer til den ærbare og [?] Schweder Ketting - høvedmand på Hammershus og Bornholm, og ligger de her begravet. Gud give dem en glædelig opstandelse."⁴⁴ Det bemærkes, at teksten omtaler de to hustruers dødsdag, ikke ægtemandens. Dette forhold kan muligvis, som foreslået fra

tysk side, skyldes skik og brug i datiden; men muligt er også, at rent praktiske forhold har spillet ind. De to hustruer døde her på øen, hvorimod Schweder Ketting, der var slotshøvedmand 1556-72/3, døde i sin hjemby, hvor han blev bisat i august 1577. Først herefter blev hans kiste overført til Bornholm, som han følte sig stærkt knyttet til, hvor han blev begravet under koret i Aakirke mellem sine to hustruer.⁴⁵

Typisk middelalderlig er også forekomsten af *cirkler i de fire hjørner*. De indeholder de såkaldte *evangelistsymboler* for Matthæus (mennesket), Markus (løven), Lukas (oksen) og Johannes (ørnen).⁴⁶ Hver især betegner de noget karakteristisk for respektive evangelists Jesusfortælling. Brugen af sådanne var i ældre tid en pendant til de attributter, der knyttede sig til de enkelte hellige personer og tjente dermed til "undervisning" for menighedens brede lag. I denne reformationens tidsalder, hvor hovedvægten i henhold til Luthers skriftprincip så afgjort skulle lægges på netop evangeliet, var de om end endnu mere aktuelle. Forekomsten af *våbenskjolde* peger også bagud i tid som dekoration. Også her fortæller de hver især, hvilken slægt skjoldets indehaver tilhørte.

Af ældre mode er ligeledes det noget *stillestående, stive* motiv med figurfremstillingen. Det er aldeles forældet og ganske misvisende, at Ketting har ønsket at afbilde sig selv som en middelalderlig, adelig ridder i fuld rustning med sværd i sin venstre side og rytterhjelme ved sin venstre fod - hvad der i øvrigt bryder kunstværkets symmetri. På hans tid var ridderlivet for længst passé, ligesom hans sociale tilhørsforhold var Lübecks velhavende borgerstand, hvor grundlaget for hans egen velstand var virksomheden som brygger og humlehandler. Til gengæld er de to kvinder, Catharina Eyckhorst på hans højre og Thalia Lüneburg på hans venstre side, symmetrisk opstillede, nøjagtigt ens klædt i lange kjoler med høj hals og udposende ærmer. Sådanne

pufærmer var typiske træk ved klædedragten i sidste halvdel af det 16. århundrede, som vi også ser fremstillet på nordvæggens kalkmalerier i Pouls kirke f.eks. i dennes felter med Golgatagrube og gravlægning, der blev malet ca. 1560.⁴⁷ Det er så at sige reformationstidens dydige husfrue, der således illustreres.

Det skal på dette sted ikke skjules, at det ikke vides med sikkerhed, hvor dette noget rustikke og stilistisk blandede kunstværk blev skabt. Dog er det nok realistisk at antage, at vi står med en gravsten, der er hugget i selve Lübeck eller i hvert fald et eller andet sted i Nordtyskland. Hvornår det skete er principielt lige så uklart. Men det er givet, at tilblivelsen har fundet sted i det forholdsvis korte spand af år, der ligger mellem den anden hustrus død (1572) og forholdsvis hurtigt efter Kettings egen (1577). Ravn ramte muligvis ganske rigtigt, da han hundrede år senere daterede stens tilblivelse og opsætning til 1572.⁴⁸

Gravmålet løfter sløret for den personlige tragedie, der ramte Ketting mod slutningen af hans tid på Bornholm: Til rod i hans born-

44 Sm. p. 144 med note 27. der redegør for nogle af de mest iøjnefaldende vanskeligheder i tydingen af specielt navnet på førstnævnte hustru. For den sandsynligste læsemåde af dette se Wilh. Kruse: Bornholm som Lybæks lensbesiddelse (i Bornh. Sml. 1986. II.19 p. 125 jfr. 161), der bygger på indgående arkivstudier. Denne er fulgt af nærværende forfatter. Den nedertyske tekst har derfor sandsynligvis lydt: "Frove Catharine Kettings. sterff [15]68 13. May ... Frove Thalia Kettings. sterff [15]72 9. Okt. Beide Svedern Kettings. Hovethman up Hamershusen, elike Husfruen und ligen hir begravet ..."

45 Om Schweder Kettings ægteskaber og sidste år se endvidere Wilh. Kruse i det i note 27 a.a. p. 125 og Ebbe Gert Rasmussen det i note 26 a.a. p. 139ff.

46 Dahlby a.a. Nr. 113f. pp. 98f.

47 Danmarks kirker - Bornholm p. 544 med ill. p. 545 jfr. Bornholms Museum nr. 17. 3 - 4 og Robert Smalley: Kalkmalerierne i Povls Kirke (Bornh. Sml. 1971. II.5) pp. 9ff med ill. pp. 11 og 17.

48 Ravn a.a. p.152.

Den rødbrune kalkgravsten i Aakirke over den lübske høvedsmand Schweder Ketting (1556-72/3) og hans to hustruer Catarina Eyckhorst og Thaleke Lüneburg. Gravstenen, der oprindeligt lagdes over graven foran alteret er både et rustikt og stilistisk blandet kunstværk. Foto Ilsted Bech.

holmske embedsførelse og deraf følgende trakkasserier med både hjembyens magistrat og den danske konge (Frederik II) stødte samtidig familiemæssige sorger. Efter 30 års samliv døde hustruen Catharina Eyckhorst på Vallensgaard 13. maj 1568 efter at have skænket sin ægtemand fire børn. Ifølge Ravn blev hun begravet i Allinge kirke. Som forholdene var i det gamle samfund - at en mand var aldeles hjælpeløs uden en kone - måtte den ældre enkemand endnu engang ud på ægteskabsmarkedet; her kunne han tre år senere (1571) fejre sit andet bryllup i Lübeck med den betydeligt yngre Taleke (Thalia) Lüneburg. Det nye ægteskab velsignedes med i hvert fald en pige, da slaget atter ramte ham, idet han 9. oktober 1572 påny sad tilbage som enkemand. Thalia Lüneburgs jordfæstelse, fortæller Ravn, fandt sted i Aakirke. Netop ved udgangen af samme år blev Ketting afsat fra sin post som slotshøvedsmand. Sine sidste år henlevede han i Lübeck i strid med både stadens råd og den danske konge. Her døde han syg, blind og bitter i august 1577.

I sine velmagtsår nåede Ketting, der - sikkert i forbindelse med overtagelsen af slotsfogedbestillingen 1555 - havde købt Vallensgaard i Aaker, hvor han boede frem til 1573, at ofre megen opmærksomhed på sin sognekirke, Aakirke. De kalkmalerier, den udstyredes med i disse år (afsluttet 1571), der foruden flere andre våbenskjolde også omfattede hans eget, har utvivlsomt haft Ketting som initiativtager og muligvis donator. Men desværre forsvandt de sammen med den lange arkademur, hvorpå de var malet, i forbindelse med den hårdhændede restaurering af kirken i 1874. Det var denne "fornylse", der til alt held flyttede gravstenen bort fra koret til dens nuværende placering. Det var rimeligvis også Ketting, der stod bag nedlæggelsen af en mindre sten ved den anden hustrus grav og en viduesdekoration, der ligeledes er gået tabt. Utvivlsomt har den foretagsomme slotshøvedsmand arbejdet målbevidst på at skabe

en herskabelig ramme om sin sognekirke - øens gamle hovedkirke - der på én gang skulle kaste glans over hansestaden Lübeck og hans egen indsats på Bornholm. Men utak er som bekendt verdens løn!

Under byggearbejdet ved kirken 1853 foretoges en åbning af gravkammeret under koret. Man konstaterede da resterne af tre kister med skeletter af de her begravne placeret som på gravstenen - i midten Ketting selv flankeret af en hustru på hver side. Og gravmonumentet overlevede - sikkert alene, fordi det ikke kom på tværs af "nymodens påhit".

Til slut kan vi naturligvis beklage eftertidens uforstand. Først gennem mange århundreder uden megen sans for det fra fortiden overleverede og siden under den velmente, men ofte hårdhændede - og misforståede - restaureringsbølge i årtierne omkring 1900. Så at sige ingen af vore bornholmske kirker blev forskånet for denne "kirkefornylse." Men i begrædelsen over, hvad datiden - ud fra sin tids bedste overbevisning - kasserede, kan vi imidlertid glæde os over det, der trods alt er bevaret. Og det er ikke så lidt endda.

De eksempler på kirkelig kunst fra den lübske tid, der endnu kan opleves her på øen, er alle primært - hver på sin måde - værdifulde vidnesbyrd om først og fremmest *troslivet og forestillingsverdenen på overgangen fra middelalder til nyere tid*. I en tid, hvor evnen til at læse og tilmed at skrive kun var meget få beskåret, og kirkesproget længe var latin, var det så meget desto vigtigere, at det kristne budskab kunne formidles billedligt. Her kunne de troende med egne øjne fastholde væsentlige momenter i dette. Og - som vi har set ovenfor - står vi fortsat tilbage med helt basale og centrale sider heraf: at menneskelivet er givet af Gud, men at den jordiske tilværelse er byrdefuld og forgængelig indtil opstandelsen ved den yderste dag.

Men vore kirkelige kunstværker fortæller mere end det. De vidner også i høj grad om tidernes *kunstneriske strømninger*.

For naturligvis har vore ukendte kunstnere i Lübeck, eller hvor de nu virkede på den anden side af Østersøen, skabt det ypperste, de formåede i datidens smag og mode, som de oplevede dem. Samtidig får vi også et klart indblik i, hvad menighederne i Gudhjem og Hasle magtede at udstyre deres små kirker med. Det drejede sig om fornem og kostbar kunst. Derfor er vore bevarede kunstgenstande også værdifulde til forståelse af tidens økonomiske og kunstneriske udvikling samt menighedernes smag og formåen. Når det drejede sig om smukke rammer for gudstjenesten, ofrede man formuer.

Sidst, men ikke mindst har vi i gravmælerne bevaret en værdifuld *personalhistorisk viden*. Den giver os en enestående indsigt i, hvorledes de efterladte reagerede, når døden indtraf.

Ganske vist er der tale om nogle ganske få personer af fremmedherredømmets herskende klasse. Men de levede ikke desto mindre i det bornholmske samfund i kortere eller længere tid. Netop fordi de stammede fra Lübeck, har disse tyskere i ordets bedste forstand været legemlige bestanddele af broen til og fra "*Land in der See.*"

"Vasa sacra"

*- de hellige kar, bornholmernes arvesølv
Et katalog over det bornholmske kirkesølv*

*Af Per Dettlaff (fotograf),
Sven Fritz og Bodil Tornehave.
Samlet og bearbejdet af Ann Vibeke Knudsen.*

Bornholmerne ejer en fuldstændig uvurderlig skat. Der er bare ikke ret mange, der ved det! Skatten befinder sig i kirkerne, heldigvis i dag i kirkernes sikreste skatkamre. Det er kirkesølvet, "vasa sacra" – de hellige kar, kalken og disken, som stadig omslutter det allerhelligste i kirken, altervinen og brødet som under nadveren bliver omsat til Kristi blod og legeme.

Der er blevet lagt megen omsorg i forarbejdningen af disse kar, som ifølge gamle forordninger skulle udføres enten i guld eller sølv.

Bornholms ældste "hellige kar" er fra 1300, 1400 og 1500tallet; det er den middelalderlige kalk med disk. Oblatæskerne og vinkanderne kendes fra 1600årene og sygesættene, bestående af kalk, disk og oblatæske, ofte i gamle læderetuier, kan være næsten lige så gamle. Sygesættet blev bragt med, når præsten blev kaldt til et dødsleje for at give den døende den sidste nadver.

Kirkesølvet er blevet brugt af mange generationer af bornholmere, af slægtled efter slægtled. Heldigvis er det muligt at afvrste en del af sølvet en historie.

Fra 1979 til midten af 1980erne blev der gjort en ihærdig indsats for at få indsamlet beskrivelser og historisk materiale om det bornholmske kirkesølv. Få skabt en oversigt. Målet var at udgive et stort illustreret værk. En lille kreds "ildsjæle" forestod projektet, dels arkitekt Sven Fritz, Århus og dels cand. mag. Bodil Tornehave, Virum. En meget stor indsats dengang skyldtes lærer Per Dettlaff, Rønne, som påtog sig at gennemfotografere alt det bornholmske kirkesølv. Bornholms historiske Samfund var tovholder, påtog sig de løbende udgifter og lovede at udgive det færdige værk. Kirkerne åbnede velvilligt deres døre for undersøgelsen og støttede arbejdet på alle måder.

Desværre kom der grus i maskineriet; sygdom og andre forhold satte projektet i stå. Sven Fritz's materiale blev senere erhvervet af Bornholms historiske Samfund, negativeerne

fik Bornholms Museum foræret af Per Dettlaff og Bodil Tornehave udgav sit arbejde om de bornholmske sølvsmede (som har udført meget af kirkesølvet) som en lille artikel i "fra Bornholms Museum 1987-1988".

Samtidig udarbejdede Bornholms Museum en lille permanent udstilling om det verdslige, bornholmske sølv og sølvsmedene. Bodil Tornehaves historiske materiale om kirkesølvet arvede museet efter hendes død i 1993.

Forfatterne, specielt Sven Fritz, havde arbejdet med en disposition, hvor han ville fortælle generelt om kirkens hellige kar, deres historie, brug, konstruktion, stilpræg samt love og forordninger om kirkesølvet, altså en almen gennemgang af sølvet gennem århundrederne. Dette afsnit blev desværre aldrig færdigt, og vi må her nøjes med bl.a. at henvise til Finn Grandt-Nielsens bog fra 1983 om det Fynske kirkesølv. Heri finder man også gode henvisninger til nyttige publikationer vedr. kirkesølv generelt.

Dernæst var intentionen at behandle kirkesølvet fra før reformationen, såvel det i kirkerne som det, der er overgivet til Nationalmuseet. Det ville især dreje sig om alterkalke fra Lybæk, som i det foreliggende arbejde blot beskrives for hver enkelt kirke.

Endelig var målet en beskrivelse af de mange københavnske sølvarbejder og specielt ville en behandling af de bornholmske sølvsmedes arbejder have været interessant. For sidste afsnits vedkommende må vi nu henvise til Bodil Tornehaves ovenfor omtalte artikel.

Endnu et emne i det ambitiøse sølvprojekt var - ud fra det arkivalske materiale - at beskrive alt det sølv, som en gang havde været i kirkerne, men for længst var omsmeltet, solgt eller på anden måde forsvundet.

Dette store - om end delvis ufærdige - materiale fortjener trods alt at komme ud til en bredere kreds. Derfor er de mere eller mindre fuldførte beskrivelser og optegnelser i kirkerne, som Fritz nåede at gøre færdige, diverse

notater og småhistorier nu sammenskrevet og redigeret. Vi har valgt at bevare Fritz' lidt gammeldags sprog, men samler materialet i en enkel form, et katalog over kirkesølvet, gengivet for hver kirke, med kirkerne i alfabetisk orden. Det er så vort håb, at andre en gang vil tage bolden op, bearbejde registreringen af sølvet og sætte det ind i en overordnet historisk og kunsthistorisk sammenhæng.

Alterkalkene

Otte meget fornemme lybske, middelalderlige alterkalke er bevaret på Bornholm med mesterstykket i Aa kirke. Desuden er der lybske kalke i Gudhjem, Knuds kirke (nu på Nationalmuseet), Nyker, Rutsker (nu på Nationalmuseet), Rø, Rønne og Østermarie. Alterkalkene i Svaneke (1680erne) og Nexø (1780) er begge i barokstil. Fire kalke er næsten ens, i enkel barokstil, Allinge (1736), Christiansø (1731), Olsker (1731), Pedersker (1724). Alterkalken i Pouls kirke er i Louis seize-stil (1781) (og minder om sygekalken fra Rø). Tre kalke er i empirestil, Bodils (1838), Ibs kirkes (1831) og Østerlars (1843). Alterkalken fra Nylars er fra 1700tallet, men sammensat af dele fra forskellige tider. De øvrige kalke er fra 1800årenes slutning eller for Tejn kirkes vedkommende fra 1940.

Diskene

Dysken er en enkel, flad tallerken - til oblaterne. På den brede fane, tallerknens kant, eller i spejlet er der som regel graveret et kors. Blot en enkelt disk skiller sig ud; den er fra Rø, skænket af en præsteenke. Det er en sølvskål med en gravering i bunden.

Oblatæskerne

De fleste er ganske enkle, måske med kirkens navn graveret på låget eller på dåsens side. De er fra anden halvdel af 1800årene. Men otte

skiller sig ud. Rønne kirkes er ældst, fra o. 1600, Christiansø's næstældst, fra o. 1700. To ens, fra Ibs og Nexø kirker, er meget kunstfærdigt udførte dåser, oprindeligt beregnet til pudder, fremstillet af en guldsmed i Hamburg mellem 1715 og 1731. Pederskers oblatæske er usædvanlig ved at være fremstillet i Fåborg o. 1720. Svaneke's oblatæske er fra 1756, Allinges fra 1763, Pouls kirkes fra 1771.

Vinkanderne

Mange vinkander er af høj, slank type fra 1800årenes anden halvdel. Mogens Bjørn Andersen har fremstillet en vinkande til brug i Tejn og Ols kirker. Men fem kander skiller sig ud. Ældst er kanden fra Rønne kirke fra midten af 1600tallet og fremstillet i Lybæk. Nexø's vinkande er fra 1700, Klemens kirkes fra 1716, Ibs kirkes fra 1735 og Svaneke's fra 1756. De er alle fremstillet i København.

Sygesættene

Består af kalk, disk og oblatæske og kan have en vinflaske eller beholder, der er tilpasset kalkens bæger. De er meget forskellige, ofte lidt mere ydmyge end kirkens øvrige sølv. En del er fremstillet af lokale sølvmede. I flere kirker har man bevaret de oprindelige etuier, enten som læderetuier eller af forsølvet messing.

Som supplement til artiklen her vil man med fordel kunne læse beskrivelserne af det bornholmske sølvtøj i Nationalmuseets værk om de bornholmske kirker fra 1954. Derudover anbefales Chr. Bøjes trebindsudgave om Danske Sølvmærker fra 1979-1982. Mange fagudtryk m.v. vil man finde beskrevet i denne publikation. Samtlige mesterbestemmelser og mål skyldes Sven Fritz.

- Kirkesølv af plet er ikke medtaget i kataloget.
- De årstal, der er angivet for hver sølvmed, er hans virksomhedsår.
- Guardeinmærkerne er lødighedskontroller.
- Minuskler er små bogstaver, majuskler store bogstaver.
- Et lod er = 14,7 gram.

ALLINGE KIRKE

Allinge kirkesølv omfatter alterkalk med disk, oblatæske, vinkande samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske.

I 1732 indledtes en sag anlagt af en kreds af borgere i Allinge-Sandvig mod sognepræst til Allinge og Ols kirker, Hans Christian Lassen Mahler, for flere forsømmelser i sit embede, bl.a. for at have ladet Allinge kirkes kalk og disk "omgøre", endog "de havde ei ringeste Brøst". "Hr. Mahler havde borttaget Kirkens tilhørende Kalk og Disk og det i Rønne ladet omgiøre". Yderligere lod han tillyse fra prædikestolen, at "ingen kom til Alters, fordi Kalk og Disk var borte, alligevel at der var et fra Rø Kirke lejet Kalk og Disk, som var døctigt af Menigheden til at bruge i Kirken". Anklagerne fortsatte: "Mahler har uden Kirkeværgens eller nogen af Bymændenes Vilje og Videnskab, ud af Allinge Kirke taget bort Kirkens Kalk og Disk og paa Kirkens Bekostning samme ladet omgiøre i Rønne, alligevel derpaa ei var nogen Brøst ..." Kirkeværgen Samson Nielsen havde, efter Generalmajorens Ordre, paa Kirkens Vegne betalt 14 Rd. 3 Mk. ... (på trods af at) Dette Omgjorte er skæv og hælder, som øiensynlig ses kan, og mener, at Sølvet her udi ei at være dygtigt som sig burde, hvorfor samme Kalk og Disk hermed ... følger, saa at de hos vedkommende Mesterguldsmed kan prøberes."

Den ulykkelige sag endte med, at Mahler fik fradømt embedet for sine forsømmelser, men efterfølgende blev han taget til nåde og beholdt endda embedet. Men han idømtes en mulkt på 30 rd. og skulle betale halvdelen af retsudgifterne, 110 rd. Følgelig måtte han sælge Kyndegård i Nyker, som konen medbragte i ægteskabet. Den "omgiorte, skæve og underlødige" alterkalk var fremstillet af guldsmed Markus Rode, som hurtigt havde forladt Bornholm, da det trak op til "uvejr". Kalken blev sendt til prøbering i København,

sikkert omsmeltet og afløst af en nyfremstillet alterkalk, den nuværende kalk:

Alterkalken er københavnsk arbejde fra 1736 og er glat cirkulær med godronneret (dvs. "buklet") knop. Øvre stilkled afsluttes af en bladkrans, der danner kurv for bægeret. Bægeret er glat, halvkugleformet med svag udsvæjning for læberanden, der er markeret med en graveret dobbeltlinie. Kurvens og bladbortens blade er graverede og fodstykket har en glat bort markeret af to graverede cirkelslag.

Mestermærke for Asmus Fridrich Holling, København 1727-1773. Guardeinmærker for Peter Nicolaj von Haven med Københavns bymærke 1736. Højde 20,5 cm, diameter 10,8 cm og 14,4 cm. Vægt 471 gr.

I 1766 nævnes i inventarspecifikationen: "en Sølvkalk og Disk, 38 _ Lod". 1880 bliver alterkalken repareret, "opkogt", poleret og forgyldt af Peder Hertz, København.

Disken er også københavnsk arbejde, udført sammen med alterkalken 1736. Den har en bred fane og et ret dybtliggende spejl. På fanen er korsmærket graveret som et cirkelslag i hele fanens bredde. Spejlets bund har et graveret cirkelslag. Fanens ydre bort, korsmærket, samt spejlets store midtfelt er forgyldt.

Mestermærke for Asmus Fridrich Holling, København 1727-1773. Ingen guardeinstemplinger. Højde 0,8 cm, diameter 14,2 og 9,2. Vægt 106 gr.

Af regnskabet 1763/64 fremgår det, at "Inventaret er forbedret med en ny Sølvæske, inden udi forgyldt, til at have Ablater udi paa Alteret, som Menigheden til Kirken har foræret, vejer 11 3/16 Lod og er Københavns Sølv".

Oblatæskan er altså københavnsk arbejde fra 1763. Den ovale æske har fire lave ben, kor-

pus er buet med kraftig lige knæk, charnier (hængsel) på langsiden, låget har et glat hvælvet ovalt midterfelt med streggravering i skrift: "Lahs Hansen/Mahler/1763". Lars Hansen var sognepræst for Olsker og Allinge 1760-1786. Æsken er indvendig forgyldt.

Mestermærke for Andreas Brøndlund, København 1743-1782. Guardeinmærke for Christopher Fabritius med Københavns bymærke 1763. Højde 7,0 cm. Oval 9,2 x 7,5 cm. Vægt 162 gr.

Vinkanden er fabriksarbejde fra 1904. Kanden er cirkulær med høj bøjlehank og åben, kraveformet tud og rigt graveret. En graveret vinrankebort ses på foden og som bort mellem to dobbeltlinier på halsen; korpus' sider dækkes af to vinranker og på fronten er graveret et højt kløverbladskors og derover Allinge kirke 1904. *Intet fabriksmærke, men guardeinstempling for Simon Groth med Københavns bymærke 1904. Højde 39,0 cm, diameter 11,4 cm og 15,0 cm. Vægt 710 gr.*

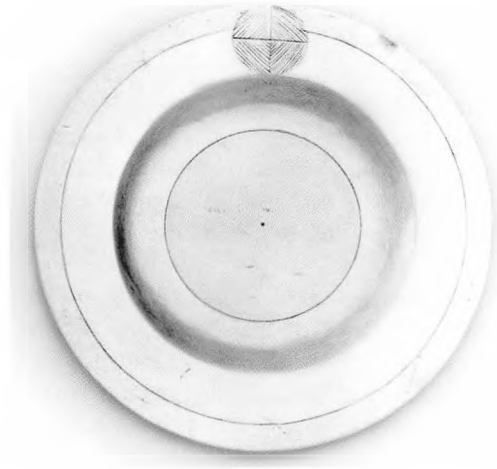

Sygesættet består af sammenhørende sygekalk og sygedisk fra 1750 og sygeoblatæske fra 1884. **Sygekalken** har plan standring (med mestermærker) og klokkeformet fodstykke, stilkledene er indknebnede, knoppen glat, kugleformet med ring over sammenlødningen, bægeret udsvæffet ved læberanden og indvendig forgyldt. *Mestermærke for Nicolai Langermann, København 1748-1857, med guardeinstempling for Christopher Fabritius med Københavns bymærke 1750. Højde 11,8 cm, diameter 7,7 cm og 6,6 cm. Vægt 124 gr.*

Sygedisken synes at være sammenhørende med sygekalken, har bølget fane, ellers glat uden korsmærke. Oversiden er forgyldt. *Mestermærke mangler. Diameter 8,4 cm og 6,0 cm. Vægt 24 gr.*

Sygeoblatæskan er "Kollings standardtype" og er fra 1884.

Mestermærke for Georg Kolling, Rønne 1849-1888, samt lødighedsmærke 13 1/3 L. Højde 1,1 cm, diameter 3,8 cm. Vægt 22 gr.

BODILS KIRKE

Bodilsker kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, vinkande, hulske, samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske.

Alterkalken er københavnsk empire guldsmedearbejde. På siden er graveret: "Sanct Bodilskirke 1838". Den har rund fod med vulst dekoreret med opdrevne blade. På fodens overside har været fæstnet et krucifiks, som nu er forsvundet, kun et graveret kors er tilbage. Rillet knop på glat skaft. Under bægeret en krave med drevne og graverede akantusblade. En krans af akantusblade omslutter den nederste del af bægeret, som foroven er stærkt udsvejfet ved læberanden. Hældetud monteret på læberanden.

Mestermærke for Samuel Jacob Nicolai Prael, København, 1825-1885, samt Københavns bymærke 1838. Guardein C.O. Møller. Højde 22,3 cm, diametre 11,6 cm og 12,0 cm. Vægt 642 gr.

Disken med perlebort langs kanten hører sammen med alterkalken.

Mestermærke for Samuel Jacob Nicolai Prael, København, 1825-1885, samt Københavns bymærke 1838. Guardein C.O. Møller. Diametre 14,6 cm og 11,2 cm. Vægt 180 gr.

Oblatæskan er oval med tunget fodplade, glatte sider og hvælvet låg. Midt på låget en glat oval omgivet af pærestav og to perleborter i drevet arbejde.

Mestermærke for Wulf Behrendt Jagenreuter, København, 1703-1730, samt Københavns bymærke 1710. Guardein Conrad Ludolf. Højde 6,2 cm, ovalt låg længde 14,2 cm, bredde 10,8 cm. Vægt 274 gr.

Jagenreuter fremstillede dels denne oblatæske, som Bodilskers sognepræst Johan Koefoed skænkede kirken i 1720, dels en alterdisk til Christiansø kirke, stemplet 1723, måske også en tilhørende alterkalk.

Jagenreuter var muligvis bror til Christiansøs material- og proviantforvalter 1706-1742, Alexander Jagenreuter, gift med en søster til pastor Johan Koefoed i Bodilsker. Det er sandsynligt, at proviantforvalteren skænkede alterkalk og - disk til Christiansø.

Vinkande med graveret skriveskrift på korpusfront. "Sanct Bodilskirke 1838". Vinkanden hører sammen med alterkalk og disk, den har samme fod som kalken, ægformet korpus, hvis nederste del omslutes af en krans af store, tungeformede bukler. Under halsen en smal bort med opdreven rankebort. Halsen ender i en bred hældetud, kantet med en perlebort. Glat vippelåg med gæk og svungen hank, siddende i fatninger med graverede akantusblade. I kirkens regnskaber findes regningen fra "Juveleer" Prael i København bevaret, dateret 18. september 1838.

Ikke gengivet.

Mestermærke for Samuel Jacob Nicolai Prael, København, 1825-1885 samt Københavns bymærke 1838. Guardein C.O. Møller. Højde 30,3 cm, diametre 11,0 cm og 14,0 cm. Vægt over 1 kg.

Hulske. (Ikke gengivet). Mærke for Simon Groth, København, Københavns bymærke 1903. *Hulske, længde 17,8 cm. Vægt 24 gr.*

Sygesættet (Ikke gengivet) består af sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske fra o. 1838, men "omarbejdet".

Sygekalken. Mestermærke for Samuel Jacob Nicolai Prael, København. Omarbejdet (iflg. regnskaber) 1866 og igen 1949, graveret Sanct Bodils Kirke 1949.

Mærket C.C. Herman, København 1949. Højde 13,2 cm, diametre 6,4 cm og 6,2 cm. Vægt 94 gr.

Sygedisken overalt forgyldt. *Vægt 28 gr.*

Sygeoblatæskan indvendig forgyldt. *Vægt 42 gr.*

CHRISTIANSØ KIRKE

Christiansø kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske samt sygekalk og sygedisk. Vinkanden er af plet.

Alterkalken er københavnsk guldsmedarbejde. Bægeret er højt, keglestubformet, læberanden er afgrænset af graverede dobbeltlinier, bunden er ret flad. Hviler i en krave udformet som en roset af blade med enkel ribbegravering. Øvre og nedre stilkled er ens, med knoppen udformet som to godronerede halvkugler med fremspringende glat kant i sammenlodningen. Nedre stilkled har nedhængende krave graveret med blade. Foden er kraftig, hvælvet og glat med to cirkelslag. I bunden er prikket: "Anno 1731 Blef Denne Kalch til Christians Öes Garnisans Kirche omgiort og forbedret med 15½ lod Sölf weier nu tilhaabe 40 lod". Senere er tilføjet: "Restaureret i Kjøbenhavn 1865".

Iflg. regnskaberne blev den ny alterkalk fremstillet i 1731 af den gamle med tilskud af sølv. Jvnf. også historien om alterkalken i Allinge kirke, også fremstillet af Marcus Rode. Den er næsten identisk med alterkalken i Ols kirke.

Mestermærke "MR" for Marcus Rode, guldsmed i Rønne 1731-32.

Højde 21 cm, diametre 10 cm og 14,4 cm.

Vægt 444 gr. Indsats til bæger højde 7,5 cm, diameter 10,5 cm. Vægt 134 gr.

Disken har bred fane og kun svagt fordybet spejl. På fanen er graveret et cirkelslag og en firpasformet blomst med fire store og fire smalle blade.

Ingen stempler.

Højde 0,6 cm, diametre 13,7 cm og 8,5 cm.

Vægt 126 gr.

Oblatæske i rigt drevet arbejde fra o. 1700. Siden har dekoration med en slyngende bladranke omkring store enkeltblomster og er udført af én plade med endnu synlig lodret

sammenlodning. Låget har bred bølget kant og er dekoreret med blomster og bladranke i forløb. Det cirkulære midtfelt er glat. Bunden er fornyet og har smal, bølget kant. Oblatæskens synes at være den Thurah i sin Bornholmsbeskrivelse fra 1756 omtaler som skænket af Isaach von Halbruch, kommandant på Christiansø 1710-1723.

Mestermærke i den fornyede bund for Jens Jensen i Sønderborg 1831-1870, samt lodighedsmærke 22 i hjerteformet kartouche.

Højde 5,0 cm, diametre 7,8 cm og 8,2 cm.

Vægt 96 gr.

Sygesættet består af sygekalk og sygedisk. Både sygekalk og disk er antagelig fremstillet af Wulf Behrendt Jagenreuter. Sættet kan være skænket til kirken af øens forvalter Johan Jagenreuter, formentlig bror til guldsmeden. (Se også under Bodils kirke: oblatæske).

Sygekalk. Rund fod, på oversiden store drevene tunger med treblade i sviklerne. Lille buklet knop under bægeret, hvis rand er let udsejffet.

Ikke stemplet

Højde 12,4 cm, diametre 6,4 cm og 9 cm.

Vægt 148 gr.

Sygedisk med to graverede dobbeltlinier på randen og et ligearmet kors i spejlet.

Mestermærke for Wulf Behrendt Jagenreuter, København, 1703-1730. Københavns bymærke 1723.

Højde 0,3 cm, diametre 9,1 cm og 5,5 cm.

Vægt 62 gr.

GUDHJEM KIRKE

Gudhjem kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, vinkande samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske.

Alterkalken er senmiddelalderlig eller gotisk. Bægeret blev fornyet i 1880 af Georg Kolling. Restaureret i 1982 af guldsmed Mogens Bjørn Andersen med rekonstruktion af det lave keglestubbformede bæger og begge stilkstykker. På foden et skriftbånd, delt af kors, med minuskler: "Hunc calicem dedit nicolaus calce inhono?e anne ineternan memo?ia" (Nicolaus Calce gav denne kalk til (Sankt) Annas ære, til evig ihukommelse). På stilken: "Verbu dei incarnatu" (Guds kødblevne ord). På knoppen er i rudefelterne graveret med versaler: "IHESUS".

Intet mestermærke. Højde 15,1 cm incl. ny bæger, diameter 11,7 cm. Vægt 280 gr.

Disken fra 1880 er flad med bred fane, hvorpå er graveret et kors i et cirkelslag.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.

Højde 0,3 cm, diameter 13,8 cm og 9,0 cm. Vægt 84 gr.

Oblatæsken er en lav, cylindrisk glat æske.

Mestermærke: A. Ring, København, 925 s Danmark.

Højde 2,7 cm, diameter 10,4 cm. Vægt 218 gr.

Vinkande med høj slank hals med hældetud, elegant slynget hank og graveringer på hals, øverst og nederst på korpus og på foden.

Mestermærke for Simon Groth, Københavns bymærke 1901.

Højde 35,5 cm, diameter 9,2 cm og 11,0 cm. Vægt 648 gr.

Sygesættet består af sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske fra 1884.

Ikke beskrevet eller fotograferet.

HASLE KIRKE

Hasle kirkesølv omfatter alterkalk, disk samt sygekalk og sygedisk. (Af plet er indsats til alterkalken, oblatæske, vinkande, sygeoblatæske og vinbeholder til sygekalk).

Alterkalken er københavnsk arbejde fra 1868. Det cirkulære fodstykke har lodret standkant, en flad vulst med fire forsænkede "tunger". Stilken har glat indknebet nedre stilkled, en vulstformet knop med lodrette "revner", det øvre stilkled er ligeledes glat. Bægeret er ret fladbundet og har fodstykkets tungemotiv gentaget i modvendt form. Bægeret er cylindrisk, glat og med udsvejft læberand. På bægeret er streggraveret i stor skrift: "Hasle Kirke./ 1868". Bægeret er indvendig forgyldt.

Mestermærke for Peter Hertz, København 1854-1885. Guardeinmærke for Peter Reimer Hinnerup med utydeligt Københavns bymærke.

Højde 19,5 cm, diametre 10,2 cm og 9,0 cm.

Disken er formentlig fra 1750. Den har bred fane og i spejlet et graveret cirkelslag. Korsmærket på fanen er graveret over andreaksformen indenfor tre cirkelslag. Bunden er krydsskraveret. Disken er forgyldt overalt.

Mestermærke mangler.

Højde 1,1 cm, diametre 14,8 cm og 9,0 cm. Vægt 84 gr.

Sygesættet består af sygekalk fra c. 1850 og sygedisk fra 1787; (samt af plet: sygeoblatæske og – vinbeholder).

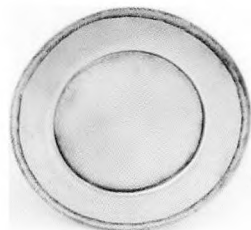
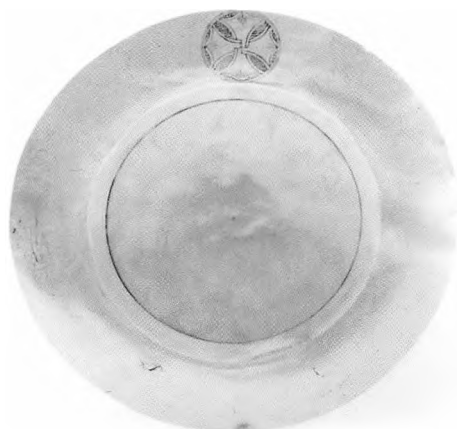
Sygekalken fra c. 1850 har lodret standkant, plant fodstykke med lav keglestub og cylindriske stilkled. Knop er flad, skiveformet med glat bånd over sammenlodningen. Bæger er bred, fladbundet og keglestubformet samt indvendig forgyldt.

Mestermærke mangler. Højde 11,2 cm, diametre 6,4 cm og 6,2 cm. Vægt 112 gr.

Sygedisken er fra 1787, har bred fane langs hvis rand er graveret en fjerbort, er ellers glat uden korsmærke. Oversiden er forgyldt. På undersiden er prikgraveret i skriveskrift: "vog 10 1/2 lod".

Mestermærke for Peter Harding Sonne, Rønne, 1760-1803.

Diametre 9,1 cm og 5,6 cm. Vægt 54 gr.

IBS KIRKE

Ibs kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblat-æske, vinkande samt sygekalk, sygedisk og sygeoblateske.

Alterkalken er københavnerarbejde fra 1831. Den har højt, indknebet bæger med profileret sarg ved læberanden. Nederst på bægeret er graveret en høj bladroset, som hviler i stilkens riflede fatning. Øvre og nedre stilkled er glatte og knoppen riflet. På foden er det graverede motiv på bæger gentaget i formindsket form og på fodens glatte del er graveret med versaler: "CALIX TEMPLI. ST. IB. MDCC-CXXXI." (Sct. Ibs kirkes kalk 1831). Kirkens daværende præst hed Johan Christian Melbye, f. i Odense 1754, død i Ibsker 1838, sognepræst i Ibsker-Svaneke fra 1816.

Mestermærke for Peter Bonaparte Hedensted, København 1829-1834.

Højde 21,3 cm, diametre 10,7 cm og 10,4 cm. Vægt 453 gr.

Disken fra 1859 er glat og har skrånende fane. (Ikke gengivet.)

Mestermærke for Peter Hertz, København 1834-1895. Københavns mærke 1859.

Diametre 14,3 cm og 11,0 cm. Vægt 94 gr.

Oblatesken er en tidligere pudderdåse, et tysk arbejde, udført i Hamburg mellem 1715 og 1731. Den er ottekantet, lågets båndværksornamenter som gentages på dåsens sider indrammer et fliget, glat felt med gravering. Dåsen har oprindeligt, sammen med oblatæskan i Nexø kirke, tilhørt ét sølvtoiletsæt. Begge æsker har været beregnet til pudder og begge har været ejet af fru Charlotte Amalie Fischer født von Eckstein. Hun var gift med Hans Fischer, søn af Erich Fischer, kommandant på Bornholm 1676-1680. Som enke skænkede hun den ene dåse i 1749 til Nexø kirke. Sognepræst Jacob Prahll købte den anden på hendes dødsboauktion i 1751 og

forærede den til Ibs kirke i 1752. I låget findes en streggravering (som tilskrives den bornholmske guldsmed Hans Edvardsen Sonne): "Denne Oblat Daase Er Til/St. Ibs Kirke Foræret/af Sogne Præsten Hr./Jacob Prahll og Kiereste/Margrete Marcher Ao 1752".¹

Mestermærke for Matthias Fischer, guldsmed i Hamburg 1712-1731.

Længde 12,1 cm, bredde 9,3 cm, højde 5,7 cm. Vægt 280 gr.

Vinkande fra 1735. På glat oval fod hviler det ovale korpus med højt halsparti med profileret kant. Udskæring i korpus til tuden med påloddet dække, fornyet af guldsmed Hertz i København 1859. Spinkelt hængsel, højt hvælvet låg med drejet topknop. Lille palmetformet gæk. Hanken glat og afsluttet forneden med skjold. På låget er streggraveret i skriveskrift: "Gud allene til Ære haver jeg Peder Hansen Splidt til Skous:/holm: med min Kiæreste Magdalene Margrete Kofod Gifvet:/Denne Kande til Ste Ibs Kierche Anno 1735 d. 20. Novembr:".

På korpus' front er fire efterfølgende indskrifter: "og Nu For Gyldt af Sønen/P.K. Split og Kiereste A.C. Horn/Ao. 1781" og derunder er graveret: "Og atter forgyldt af sidstnævntes/Sønnesøn P.V.J. Kofoed til Skovsholm/Anno 1897", og: "1935 forgyldt igen/af sidstnævntes Sønnesøn/N. Kofoed og Hustru, Skovsholm" og til sidst: "1962 oprettet og forgyldt/af sidstnævntes søn/Erik Kofoed og Hustru, Skovsholm".

Peder Hansen Splitz var søn af holtzførster, ejer af Splitsgård i Klemensker, Hans Erichsen og Sidtzele Pedersdatter Lesler, der i 1716 skænkede en vinkande til Klemens kirke efter at hendes bror var død.

Denne vinkande er sikkert skænket til Ibs kirke efter Peder Hansen Splitz' bror, Zander Hansen Leslers død 1735, kun en måned efter han blev gift.

Guardein-, måneds- og mestermærke for Nicolaus Fuchs, København, 1702-1755. Københavns bymærke 1735. Højde 27 cm, oval fod 8,5 x 10,2 cm, korpus 10 x 12 cm. Vægt 656 gr.

Vinkande, nyere, med påloddet kors på korpus under tud. Anskaffet i 1865. (Ikke gengivet) *Mesterstempel ikke identificeret, guardein Simon Groth. Højde 28,5 cm, diametre 13,0 cm og 8,5 cm. Vægt 478 gram.*

Sygesættet består af sygekalk med sygedisk fra 1780. (Ikke gengivet).

Sygekalk glat bæger, stilk og rund knop. Indvendig forgyldt.

Mestermærke for Jens Sveistrup, København 1778-1826.

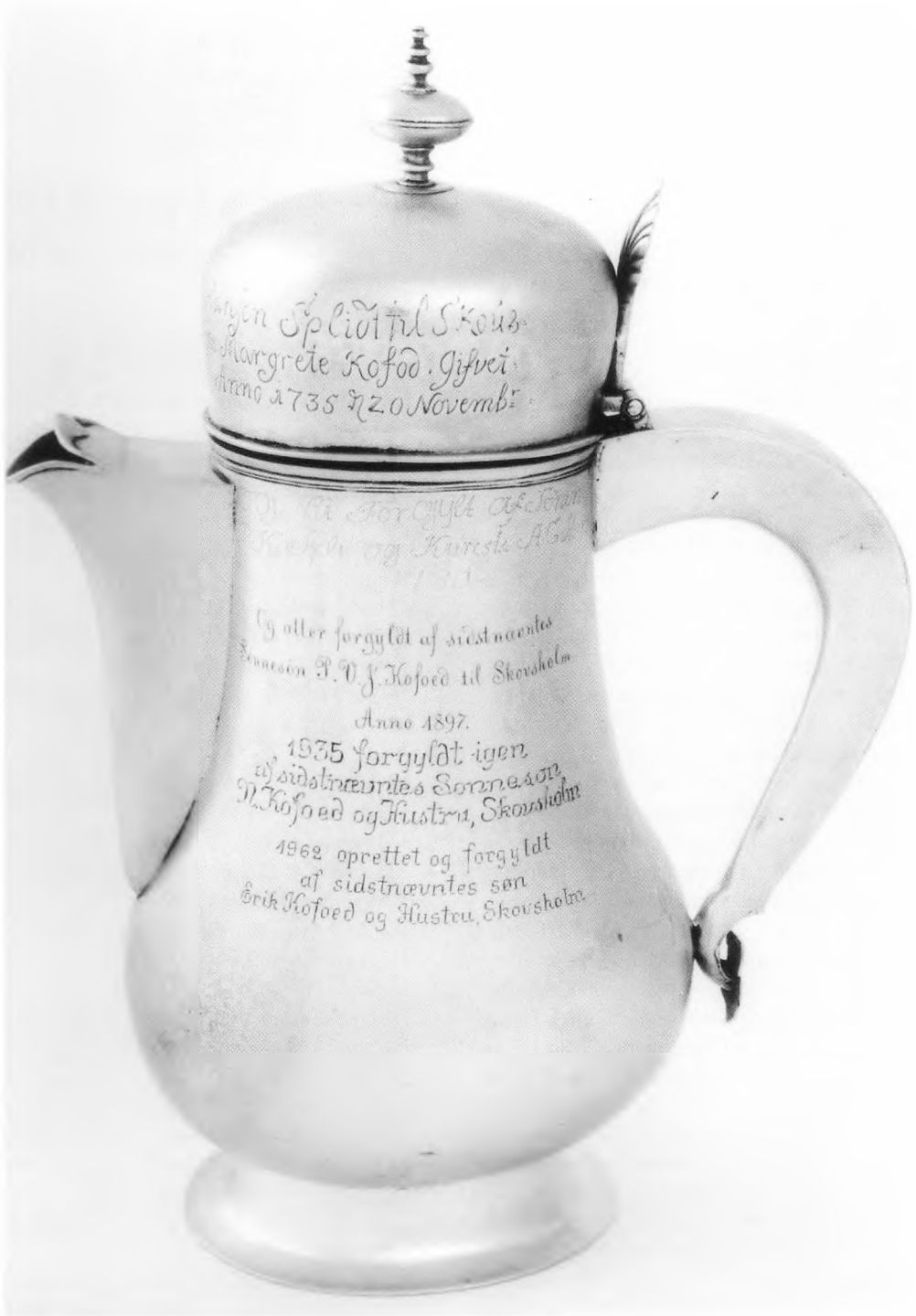
Højde 11 cm, diametre 7,5 cm og 6,4 cm.

Sygedisk og sygeoblatæske. Udgør sammen med kalken et sæt, oblatæskan og disken er afpasset til kalkens fod.

Højde 1,2 cm, diametre 8,3 cm og 7,5 cm.

Vægt 40 gr.

KLEMENS KIRKE

Klemens kirkesølv omfatter alterkalk, indsats til alterkalken, disk, oblatæske, vinkande, hulske samt sygekalk, sygedisk og syge-oblatæske.

Kirkens gamle altersølv, kalk og disk, blev røvet fra Klemens kirke i november 1717. De skyldige blev fanget, fire havde deltaget i røveriet, Svend Olsen Gjøning og hans "kvinde" Ulve samt Cornelius Monsen og hans "kvinde", Anne Marie. Ulve Gjøning bragte senere det stjålne sølv tilbage til kirken. Der blev ført sag mod de fire, men de to af dem synes – og det forstår man godt når man hører dommen - at have rømmet så snart de så deres chance til det.

Før det, i juni 1718 blev Svend Gjøning sendt til Hammershus, hans kone sat i arresten, måske i Rønne. Ved et domsforhør, hvor Svend Gjøning blev ført bort fra landstinget af fire ryttere, "brød han Jernet" og undveg. Også hans kone brød ud af arresten. Senere på året blev der afsagt dom, og de undvegne skulle "eftersøges af 32 Ryttere, 8 fra hvert Herred ledet hvert Sted af en dygtig Officer". Dommen var hård: Svend Gjøning "bør klæde Hjul og Stejle" og han skulle stryges til kagen med 6 ris, 20 slag med hvert ris, brændes på panden med tyvmærke og føres til Bremerholm at gå i jern og arbejde på livstid. Hans kone straffes med 6 ris, 3 slag af hvert og skal i spindehuset på livstid. Cornelius Monsen skal gå i jern på Bremerholm i 3 år og hans hustru Anne Marie i spindehuset i 3 år. De to boer tilfaldt kongen, når der er betalt til kirkeværgen for sagens omkostninger.

Skipper Jørgen Andersen skulle i november 1719 have haft de fire dømte kirkerøvere med til København. Men de to var stadig forsvundet og de andre to nægtede han at tage med, så de måtte blive på Bornholm til stor bekostning for kirken, foruden "det den til Dato ved Proces og Underhold i nu tre Aar haver udgi-

vet til Processen." De to bortrømte blev samtidig – in absentia - ved landstinget fradømt livet for mord, som de forøvede "afvigte sommer".

Det stjålne, men tilbageleverede, kirkesølv blev "omgjort" i 1732, men i 1844 blev kalk og disk igen stjålet. Den sag synes ikke at være blevet opklaret.

Alterkalken er københavnsk arbejde fra 1887. Hele kalken er cirkulær og glat. Foden har lodret standkant med karnisformet profil. Knoppen er glat og bægeret næsten fladbundet med højt, cylindrisk parti inden udsvejfningen under den forstærkede læbering. På den ene side er graveret et kløverbladskors og på den anden side i skriveskrift: Klemens Kirke / 1887.

*Mestermærke for Edvard Driebein, København 1855-? Guardeinmærke Simon Groth, Københavns bymærke 1885.
Højde 21,8 cm, diametre 12,5 cm og 11,9 cm. Vægt 394 gr.*

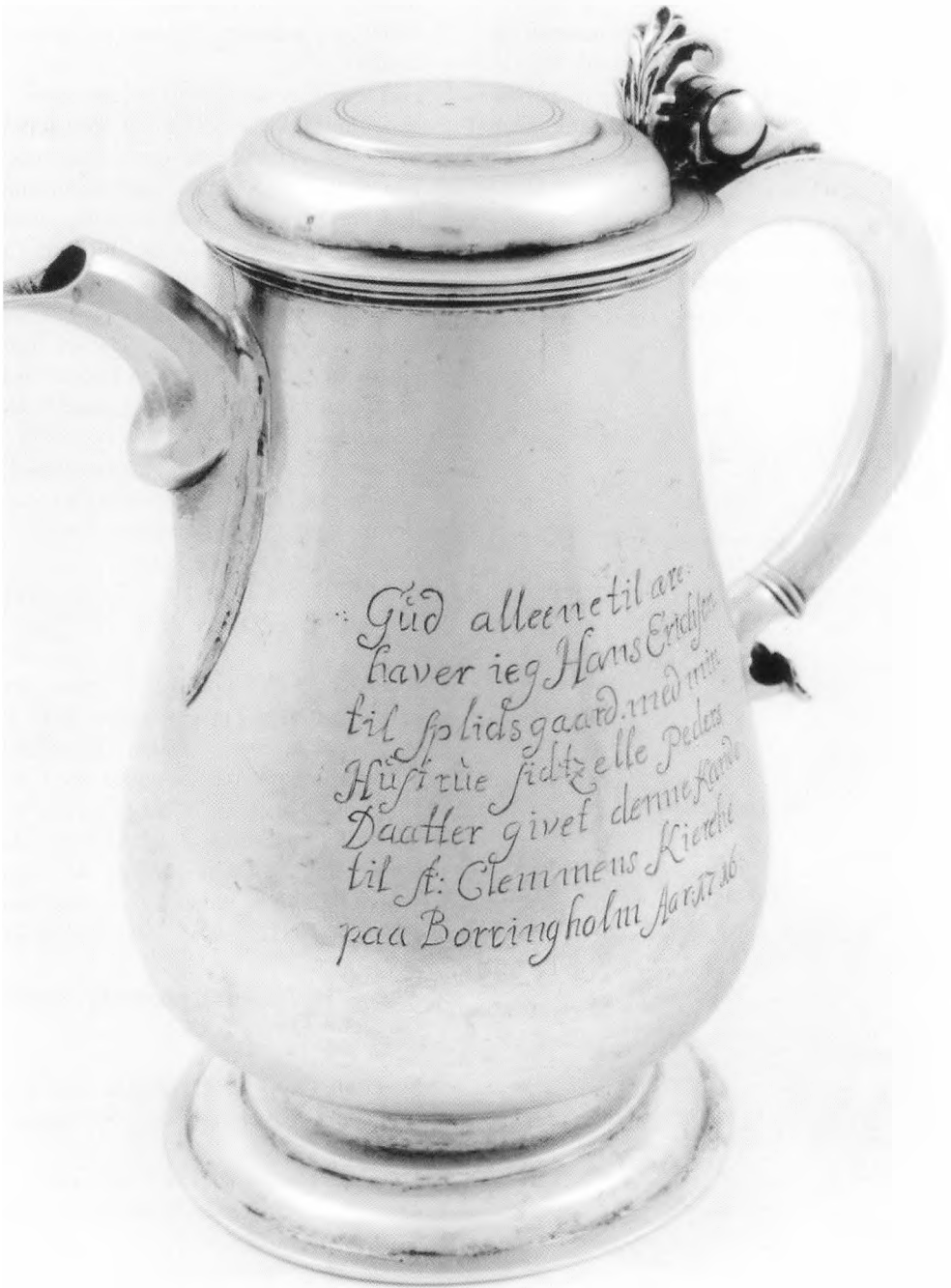
Disken er fra 1878. Den er glat uden korsmærke.

*Mestermærke for Edvard Driebein, København 1855-? Guardeinmærke Simon Groth, Københavns bymærke 1885.
Højde 0,4 cm, diametre 14,9 cm og 10,6.
Vægt 145 gram.*

Oblatæskan er cylindrisk og glat, med fladt låg; bunden er vejnet op langs korpus. Indvendig forgyldt. Et kors er graveret på lågets overside, på siden "Klemens Kirke/1887."

*Mestermærke for Edvard Driebein, København 1855-? Guardeinmærke Simon Groth, Københavns bymærke 1885.
Højde 6,4 cm. Diameter 10,5 cm. Vægt 250 gr.*

Vinkanden er rund og glat, med lav profileret fod, korpus er højt keglestubformet, forneden

Gud alleene til are
haver ieg Hans Erichsen
til Splidsgaard med min
Hustrue sidtze alle Peders
Daatter givet denne Kande
til St. Clemmens Kirche
paa Borringholm Aar 1726

afrundet, højtsiddende kort tud samt volutfor-
met hank; fladt hængslet låg med lille akan-
tusbladformet gæk.

På kanden er streggraveret i skriveskrift en
syvlinjet indskrift: "Gud allene til ære ;/
haver ieg Hans Erichsen/ til Splidsgaard. med
min/ Hustrue Sidtzelle Peders/ Daatter givet
denne Kande/ Til St: Clemmens Kierche/
paa Borringholm Aar ; 1716:"

Hans Erichsen var holtzførster, dvs. den kongelige embedsmand, der havde opsigten med øens kongelige skove, og havde under sig skovrider og andet personale.

Han var søn af skovrider på Bornholm, Erich Mønsen, født o. 1673, begravet 1736. Gift med ovennævnte Sidtzele o. 1690, hun døde 1754 og var datter af ejeren på Kyndegård i Nyker.

Formentlig er årsagen til at ægteparret skænkede vinkanden til kirken, at broderen døde i 1716; det syntes at have været tradition i familien at skænke kirkesølv ved tidligt indtrådte dødsfald i familien, jvnf. Svanekes oblatæske og vinkande, som købmand Jochum Thiesen og hustru Bente Hansdatter skænkede efter sønnen købmand Hans Thiessens død og vinkanden i Ibsker, som Peder Hansen Splitz og hustru Magdalene Margrete Kofoed skænkede kirken efter at broderen Zander Hansen Lesler døde i 1735.

Mestermærke for Bendix Aagesen Lund, København 1695-1737. Guardeinmærke for Conrad Ludolf, månedsmærke skytten, Københavns bymærke 1716.

Højde 20,0 cm, diametre 10,5 cm og 11,5 cm. Vægt 716 gr.

Hulske med flad rund skål til denne. Graveret på skeskafnets bagside "Klemens kirke 1973". På skålens bagside graveret: "Skænket af familien Valdemar Westh, Louisiana, U.S.A. til Klemens kirke 1973". (Ikke gengivet). *Mestermærke FB for Frithiof Bratland, 1956-, København, 925 s. Skålen mærket: H. Drafland. Længde 12,6 cm. Vægt 26 gr. Skål diametre 10,0 cm og 7,5 cm, højde 2,0 cm. Vægt 74 gr.*

Sygesættet består af sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske.

Sygekalk, høj, rund og glat med graveret "nygotisk" dekoration og "Klemens Kirke 1887".

Mestermærke for Vilhelm Christensen, København. Guardein Simon Groth, Københavns bymærke 1879.

Højde 13,7 cm, diametre 7,2 cm og 6,7 cm. Vægt 110 gr.

Sygedisk glat uden korsmærke.

*Mestermærke for Vilhelm Christensen,
København. Guardein Simon Groth, Køben-
havns bymærke 1879.*

Diametre 7,2 cm og 4,7 cm. Vægt 20 gr.

Sygeoblatæske glat med kors graveret på låget.

*Mestermærke for Vilhelm Christensen,
København. Guardein Simon Groth, Køben-
havns bymærke 1879.*

Højde 1,4 cm, diameter 3,8 cm. Vægt 24 gr.

KNUDS KIRKE

Knuds kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatdåse. En gotisk alterkalk befinder sig på Nationalmuseet.

Alterkalk. Knuds kirke havde indtil 1898 en gammel lybsk alterkalk, der da solgtes til Nationalmuseet. Den er fra første tredjedel af 1500'erne, enkel og meget velproportioneret, foden og skaftet er sekskantet, den har fladtrykt knop med seks rudebosser, hvorpå er graveret med versaler: IHESUS. Et lille støbt krucifiks er nittet ovenpå foden over et indgraveret kors med indskriften: INRI. Indvendig i foden er indridset "1629 Pastor D Laurenti Olai Borring. Diacon Janus Nicalai Scan", navnene på sognepræst Lars Olsen Bornholm og degnen Jens Nilsen Skåning samt årstallet 1629, antagelig det år, kalken overførtes eller blev skænket til kirken. Den kan have tilhørt et da nedlagt kapel.²

Metermærke P med en stjerne foran, for guldsmed Hans Plate, kendt fra 1508; hans kone omtales som enke i 1536. Samt Lybæks bymærke, den flækkede ørn. Højde 16,8 cm.

Alterkalk med tud fra 1898. Bægeret er bredt, keglestubformet, med profileret sarg ved læberanden. På bægeret er graveret et kors med kløverbladsformede korsender. Gravering på knoppens rudebosser med versaler IESUS og en blomst. Ny indgravering på fodrandens overside "Knudsker Kirke". Indsats til bæger ikke aftagelig.

Mestermærke VH (ikke identificeret) og Københavns bymærke 1898.

Højde 20,4 cm plus tud, diametre 11,8 cm og 12,3 cm. Vægt (med indsats) 538 gr.

Disk ifølge kirkeregnskaberne fra 1878, med graveret cirkelkors og "Knudsker Kirke" på randens inderside.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.

Højde 0,5 cm, diameter 14,2 cm. Vægt 96 gr.

Oblatæskan er cylindrisk, ret lav og med fladt låg. På låget graveret et kors med kløverbladsformede korsender. Indvendig forgyldt. *Mestermærke CH. (Uidentificeret) Guardeinmærke Simon Groth, Københavns bymærke 1885.*

Højde 4,6 cm, diameter 11,2 cm. Vægt 196 gr.

Sygesættet består af sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske med vinbeholder.

Sygekalk med graveret kors på bægeret, glat, profileret fod, knop med perlebort.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888. Guardein Simon Groth, Københavns bymærke 1879. Højde 13 cm, diameter 6,8 cm og 6,4 cm. Vægt 84 gr.

Sygedisk med kors som på kalken.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne

1849-1888. Guardein Simon Groth, Københavns bymærke 1879.

Diameter 6,8 cm. Vægt 18 gr.

Sygeoblatæske som fungerer som låg for vinbeholder med graveret kors som på kalken.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888. Guardein Simon Groth, Københavns bymærke 1879.

Højde 2,5 cm, (vinbeholderen 7,0 cm) diameter 3,5 cm (vinbeholder 6,0 cm). Vægt 32 gr.

NEXØ KIRKE

Nexøs kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblat-æske, vinkande, hulske samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske og et nyere sygesæt.

Alterkalken er københavnerarbejde fra 1780. Den har et ret stort, glat bæger, læberanden er forstærket med påloddet sarg, alle øvrige led er seksdelte. Knoppen er kugleformet, men seksbuklet, foden hvælvet med sekstunget afslutning med profileret standring. Bægerets indvendige forgyldning er fortsat på læberanden.

Mestermærke for Andreas Røymand, København 1774-1791. Et gardeinmærke for Christopher Fabritius og Københavns bymærke 1780.

Højde 22,8 cm, diametre 15,0 cm og 13,7 cm. Vægt 677 gr.

Disken, der er helt glat, er et bornholmsk arbejde fra o. 1800. (Ikke gengivet).

Mestermærker for Peter Harding Sonne, Rønne 1760-1803.

Diametre 16,4 cm og 12,0 cm. Vægt 126 gr.

Oblatæsken, som egentlig er en pudderdåse, er et tysk arbejde, udført i Hamburg mellem 1715 og 1731 (Jvnf. beskrivelsen af oblatæsken i Ibs kirke).

Gravering på låget af den bornholmske guldsmed H.E. Sonne, "CAWF/GeVoE/1749", giverens, Charlotte Amalie Witwe Fischer geb. (født) von Eckstein's initialer. I 1749 må hun have skænket æsken til Nexø kirke.³

Mestermærke for Matthias Fischer, guldsmed i Hamburg 1712-1731.

Højde 5,8 cm, længde 12,1 cm, bredde 9,5 cm. Vægt 227 gr.

Vinkanden er et københavnerarbejde fra o. 1700. Den har bred, vandret standring og glat profileret fod. Korpus er pæreformet med indknebet hals, påloddet trekantet spids tud, der i

svaj følger hele halspartiet. Låget løber ud over tuden med et ornament af akantusblade. Låget er hvælvet og profileret, gækken (måske nyere) udformet som knop med fire akantusblade. Spiralsnoet hank med glat skjold forneden. På korpus under hældetuden er graveret to hjelmmede våben og streggrave-ret: AB:AMWG (Andreas Bugenhagen og Anna Margreta von Gutzow).

Andreas Bugenhagen (eller Buggenhagen) var kommandant på Bornholm fra 1694 til sin død 1699. Hans tredje hustru var Anna Margrethe von Gutzow. Det var hendes andet ægteskab og hun blev tredje gang gift med major og ejer af Kannikegård i Bodilsker, Rasmus Nielsen. Hun må have skænket Nexø kirke kanden til minde om sin afdøde anden mand.

Mestermærke for Hendrich Reinicke 1699, København, c. 1699-1744, gardein Conrad Ludolf og Københavns bymærke 1700.

Højde 32,0 cm, diameter 12,0 cm og 14,5 cm. Vægt 1180 gr.

Hulske i spids empire med modvendt laf med i alt 90 borede huller.

Mestermærke for Georg Behrendt Kolling, Rønne 1880-1933. Københavns bymærke 1907.

Længde 15,5 cm. Vægt 14 gr.

Sygesættet består af sygekalk med indsats (vinflaske) og sygedisk fra 1700 tallet og et nyere sygesæt (samt en sygeoblatæske af plet).

Sygekalk og disk med etui anskaffedes i 1774 for 31 dlr. 2 mk. Kalken har lille, fladt bæger, profilerede runde stilkled, glat rund knop med bånd over sammenlodningen, højt hvælvet, glat fod med kraftig godronneret vulst og fodring. Indskriften er iflg. kirkeregnskabet indgraveret af Matthias Buss: Anno 1775 vog (vægt) 19 lod 1 qt (qvintin). Bæger er indvendig forgyldt.

Mathias Hermansen Buss (Boss) var født i Rønne 1746 som søn af skrædder og graver ved kirken, Herman Nielsen Boss og Ellen Jensdatter. Han menes at have været urmagerlærling, da han i 1766 ansøgte om stillingen som organist i Nexø. Han blev kirkens organist indtil sin død i 1782.

Mestermærke for Bendix Christensen, København 1755-1799. Guardein Christopher Fabritius. Københavns bymærke 1774.

Højde 12,7 cm, diametre 6,5 cm og 9,7 cm.

Vægt 130 gr.

Sygedisk, glat med graveret kors i cirkelslag på fanen.

Mestermærke for Bendix Christensen, København 1755-1799. Guardein Christopher Fabritius. Københavns bymærke 1774.

Højde 0,3 cm, diametre 8,8 cm og 6,0 cm.

Vægt 32 gr.

Vinflasken er formet som indsats til sygekalkens bæger med påloddet overrørende krave (så bægerets indvendige forgyldning ikke blev afslidt), bredt, cylindrisk halsparti med fladt skruelåg. På låget to dobbelte, graverede cirkelslag.

Mestermærke for Bendix Christensen, København 1755-1799. Guardein Christopher Fabritius. Københavns bymærke 1774. Ikke målt.

Sygesæt nyere, formentlig fra 1950, bestående af sygekalk, sygedisk og sammenbygget oblatæske og vinkande samt fire bægre. (Ikke gengivet).

Bægrene mærket A. Drafland, FB for guldsmed Fridhøjf Bratland, Sterling, 925 s.

Guardein C.F. Heise. Denmark, 925 Sterling. (Som Klemens kirkes skål til hulske). Ikke målt.

NY KIRKE

Ny kirkes kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, vinkande samt sygekalk og sygedisk.

Alterkalkens middelalderlige dele består af en sengotisk knop, nedre stilkled og fod, medens øvre stilkled og bægeret er udført som rekonstruktion af Mogens Bjørn Andersen efter – delvis – forslag af arkitekt Holger Schmidt, 1975.

Bægeret er fladt, tragtformet og glat. Det øvre stilkled er glat cylindrisk og profileret mod bæger og knop. Knoppen, som er støbt, består af to sammenloddede dele med seks påloddede rudebosser med graverede minuskler "inri" og to rosetter. Det nedre – støbte – stilkled har profileret mod knop og fod og derimellem en bladranke. Foden er glat kegle-

stubformet med blød afrunding mod det brede fodstykke, hvor der er påloddet en Kristusfigur og et skråstillet skjold. Skriftbåndet på foden står med udsparede minuskler på en krydsskraveret bund.

Den latinske indskrift lyder i oversættelse: "Fru Cecilie gav Allehelgens Kirke denne Kalk, beder for min Sjæl". Fru Cecilie er identisk med Cecilie Uf, datter af høvedsmanden på Hammershus, Hans Lagesen Uf. Han var indsat som høvedsmand af sin morbroder, der var ærkebiskop 1361-1379, Niels Jonsen. Cecilie Uf var gift tre gange med skånske adelsmænd; hun levede som enke i 1423 og endnu i 1427. Det formodes at slægten Uf havde sædegård i Nyker, antagelig proprietærgården Kyndegård.

Ingen mestermærker.

Højde 17,5 cm, diametre 13,6 cm og 10,6 cm. Vægt 392 gr.

Disken har bred fane og er helt glat; det er bornholmsk arbejde fra o. 1883. (Ikke gengivet).

Mestermærker for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.

Højde 0,5 cm, diametre 14,9 cm og 10,1 cm. Vægt 100 gr.

Oblatæskan fra 1867 er cylindrisk med fladt låg. På låget er graveret med dobbelt konturstreg et kors med kløverbladsformede korsender. På siden er streggraveret: "ecclesia omnium sanctorum" (Allehelgens kirke) og på modsatte side i tilsvarende gravering: "Nykirke".

Mestermærke for Edvard Driebein. København 1855-?, gardein Simon Groth, Københavns bymærke 1867.

Højde 3,3 cm, diameter 10,3 cm. Vægt 180 gr.

Sygesættet består af sygekalk og sygedisk fra 1700tallet og en sygeoblatæske.

Sygekalken er formet som et dobbeltbæger med glat bæger, glat knop med facet over sammenlodningen, bægerformet fod, der er lukket med standplade og vejnet op. Bægeret er forgyldt indvendig.

Mestermærke for Frans Hendrich Schmidt, trompeter og guldsmed i Rønne, f. o. 1654, d. 1735. Højde 9,0 cm, diametre 6,4 cm og 7,3 cm. Vægt 104 gr.

Sygedisken har ombøjet fanekant nøje tilpasset sygebægeret. Graveret på randen: "Jesus Christus 1704". Ifølge kirkens regnskaber reparerede Frans Schmidt sygekalken i 1704, men forsynede altså kalk og disk med sit stempel.

Mestermærke for Frans Hendrich Schmidt, trompeter og guldsmed i Rønne, f. o. 1654, d. 1735. Diametre 8,8 cm og 6,0 cm. Vægt 32 gr.

Sygeoblatæske med kors graveret på låget.
*Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.
Højde 1,0 cm, diameter 4,5 cm. Vægt 27 gr.*

NYLARS KIRKE

Nylars kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske samt sygekalk, sygeoblatdåse og sygedisk.

Alterkalk fra o. 1775. Man mener, at foden, den runde knop og det øverste skaftled er fremstillet af københavnerguldsmiden Jacob Schouw. Men at det nederste skaftled og bægeret stammer fra en ældre alterkalk.

Mestermærke for Jacob Schouw, København 1763-1780. Uden årstal.

Højde 20,0 cm, diameter 8,7 cm og 13,0 cm. Vægt 308 gr.

Disken er glat med bred fane og er bornholmsk arbejde.

Mestermærker for Peter Harding Sonne, Rønne 1760-1803.

Diameter 13,7 cm og 7,7 cm. Vægt 78 gr.

Oblatæske med graveret kors på låget. (Ikke gengivet)

Mestermærke for K.C. Hermann, København, og Københavns bymærke 1927. Gardein C.F. Heise.

Diameter 9,5 cm, højde 5,2 cm. Vægt 183 gr.

Vinkande, glat, med påloddet tud, glat låg og kraftig hank. Påloddet kors foran på korpus. Iflg. regnskaberne anskaffet efter 1921.

Mestermærke for C.M. Cohrs Sølvvarefabriker A/S, Fredericia.

Højde 24,5 cm, diameter 12,05 cm og 9,0 cm. Vægt 934 gr.

Sygesættet består af sygekalk med tilpasset vinbeholder med oblatæske og sygedisk. Alt i originalt læderetui med guldtryk: "Ny Lars Kirke tilhørende".

Sygekalk med glat bæger, sekskantet stilk og bred profileret fod med cirkelgraveringer. På bægeret er prikgraveret: "St Nicolai Kirke/ 1768/Mag er O: Andresen Borrebjæ/Pastore".
Mestermærke for Christian Nielsen Lindbach, København 1767-1815.

Højde 8,8 cm, diametre 5,8 cm og 6,8 cm.

Vægt 108 gr.

Tilpasset glat **vinbeholder** med **oblatæske**.

Mestermærke for Christian Nielsen Lindbach, København 1767-1815.

Vægt 116 gr.

Sygedisk, glat med smal fane og prikgraving: "Ste Nicolaj Kircke 1768"

Mestermærke for Frans Hendrich Schmidt, trompeter og guldsmed i Rønne, f. o. 1654, d. 1735.

Diametre 8,8 cm og 6,0 cm. Vægt 32 gr.

OLS KIRKE

Ols kirkes kirkesølv omfatter alterkalk, disk, hulske samt sygekalk, sygedisk og sygeoblat-dåse. Vinkanden af Mogens Bjørn Andersen fra 1981 er fælles med Tejn kirke.

Alterkalk med bæger fornyet i begyndelsen af 1900'årene, formentlig støbt hos Carl M. Cøhr i Fredericia. Den graverede indskrift på undersiden af foden er en gentagelse af den indskrift, der har været på fodens oprindelige vandrette standkant, der, som den ses i dag, er

en fornyelse formentlig fra 1800-tallets sidste halvdel, nemlig: "Anno 1731 Blef Denne Kalch til St. Olf's Kirche om giort og forbedret med 14½ lod sølf weier nu til / haabe 36½ lod". Stilk og knop er ældre.

Ingen mestermærker. Indsatsen nyere, stemplet KCH for K.C. Herman.

Højde 20,7 cm, diametre 10,5 cm og 10,0 cm. Vægt 444 gr. Indsats 142 gr.

Disken har bred fane og blødt nedbuet spejl. Ved randen et graveret dobbelt cirkelslag og en firbladet blomst i et cirkelslag. Forgyldt spejl.

Ingen mestermærker.

Højde 0,7 cm, diametre 14,0 cm og 8,2 cm. Vægt 92 gr.

Hulske (Ikke gengivet).

Mestermærke for Adolf Falck, København 1854-1902 og Københavns bymærke 1903. Guardein Simon Groth.

Længde 15 cm. Vægt 14 gr.

Sygesættet består af sygekalk med oblatæske og sygedisk.

Sygekalken består af dele fra tre forskellige tider. 1) Nyere bæger og øvre stilkled fra begyndelsen af 1900'årene. 2) Knop, nedre stilkled og fod. 3) En påloddet fodplade med graveret georgskors under bunden.

Ingen mestermærker.

Højde 9,2 cm, diametre 4,8 cm og 6,7 cm. Vægt 84 gr.

Sygedisken har haft dobbelt så bred fane, den er tilklippet så et graveret cirkelkors er halveret. Rimeligvis fra 1700-tallet.

Ingen mestermærker.

Diameter 7,3 cm. Vægt 26 gr.

Sygeoblatæsken er flad cylindrisk med graveret kors på låget.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.

Højde 1,3 cm, diameter 3,9 cm. Vægt 20 gr.

PEDERS KIRKE

Peders kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, hulske, vinkande samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatdåse.

Alterkalk med samhørende disk er fra 1724. Bægeret er konisk over den halvkugleformede bund, læberanden er foroven svagt udsvejft og markeret af en graveret dobbeltlinie. Det glatte bæger hviler i en krave af akantusblade; øvre og nedre stilkled er ens med smal vulst; knoppen er flad cirkulær, bestående af to modvendte, godronerede halvkugler. Nedre stilkdel fortsætter i en krave af nedhængende akantusblade. Fodstykket er afrundet med profilering og standring. Alterkalken er indvendig og udvendig forgyldt.

Prikgravering under foden: "Omgjort og Forbedret til St. Peders Kirche Ao 1724:Wog 38 L:1 qt:". Aftagelig indsats af sølv.

Mestermærker for Christian Jensen, København, 1693-1727, Københavns bymærke 1724. Gardein Conrad Ludolf. Indsatsen stemplet EIBYE, 830 s.

Højde 19,6 cm, diametre 10,1cm og 13,7 cm. Vægt 425 gr. Indsats 104 gr.

Disk (samhørende med alterkalken) med bred fane, hvorpå er graveret et kors i en cirkel. Forgyldt på over og underside.

Formentlig Christian Jensen, København, 1693-1727.

Højde 0,6 cm, diametre 14,0 cm og 8,5 cm. Vægt 124 gr.

Oblatæskan er cylindrisk med lodret, glat side, lågets og bundens rande er udragende og bølgede, låget har plant midtfelt over en kraftig vulst; på det cirkulære midtfelt er graveret to krydsende og sløjfebundne ranker omkring en streggravering: CMD.

Æsken blev ifølge kirkeregnskaberne skænket af pastor Hans Lauritzen Grønnegaard, tidligere rektor i Faaborg (sognepræst i Pedersker 1741-1761) i 1743 som erstatning for en tidligere æske af træ.

(Initialerne for hustruen Cathrine Mikkelsdatter, f. i Faaborg 1688, d. ss. 1740.)

Mestermærke for guldsmed i Faaborg, Jørgen Frederich Frederichsen Ewald 1713-1721.

Højde 4,6 cm, diameter 7,6 cm. Vægt 108 gr.

Hulske med modvendt spidsovalt laf, trindt skaft med urneagtig skaftende. I laffet 10 huller. (Ikke gengivet).

Mestermærke for A. Fleron, København 1893-1910 og Københavns bymærke 1906.

Guardin C.F. Heise.

Længde 15,6 cm. Vægt 14 gr.

Vinkande i "moderne design" med bredbuget korpus, højt halsparti, udkragende tud og smal, stærkt svunget hank. Graveret: "Til Minde om min Hustru/Gudrun Bidstrup/ 9. Oktober 1901 + 4. Oktober 1965".

Udført af Carl M. Cohrs Sølvvarefabrik A/S, Fredericia. Stemplet COHR STERLING DENMARK.

Højde 22,2 cm, diameter 22,2 cm og 12,0 cm. Vægt 606 gr.

Sygesættet består af sygekalk og sygedisk med oblatæske.

Sygekalken har et ret fladt bæger med svagt buet kant, læberanden har en smal bort med kørnerslag mellem tre graverede linier, hvorunder slynger sig et bølgende bånd over henholdsvis drueklase og nedhængende blade. Graveret bladrosen inden den støbte stilk, der som "knop" har et omvendt pæreformet led, hvorpå er loddet fire volutter. Stilkledene med facetterede led. Fodstykket afsluttes af en riflet bort.

Mestermærker for Svend Peter Lind, Rønne 1776-1800. Årstallet 1786.

Højde 11,3 cm, diameter 7,3 cm og 7,1 cm. Vægt 118 gr.

Sygedisken er formet som en almindelig vinglasbakke med smal, stejl opbøjet fane med kraftig profileret randforstærkning. På fanen er graveret en bladbort.

Mestermærker for Svend Peter Lind, Rønne 1776-1800. Årstallet 1786.

Højde 0,5 cm, diameter 7,8 cm. Vægt 23 gr.

Sygeoblatæsken er cylindrisk med glat side, riflede borter på bund og låg. Låget har et plant, cirkulært midterfelt med streggrave-ring: "Bekøstet Aar 1786/Da Stedets Præst/var Hans Anker/Langhorn". Hans Anker Langhorn var sognepræst i Pedersker 1783-1790, døde i embedet 23.9.1790. Født 1742 i Christiania.

Mestermærker for Svend Peter Lind, Rønne 1776-1800.

Højde 2,9 cm, diameter 5,9 cm. Vægt 42 gr.

POULS KIRKE

Pouls kirkes kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, hulske, sygekalk, -disk og -oblatæske.

Alterkalken i Louis Seize-stil er formentlig københavnerarbejde fra 1781. Fodstykkets lodrette standkant synes fornyet, hvorved mestermærke m.v. er gået tabt. Den har højt fodstykke med perlebort, knop med tre bæltter af drevne laurbærblade. På bægerets sider er tre lodret stående medaljoner med festoner og båndsløjfer. På læberandens plads er en perlebort som på fodstykket. Bægeret er indvendig forgyldt.

Mestermærke mangler, men det må antages at kalken ligesom disken er udført af Jon Jonsen, København 1780-1805.

Guardeinmærke for Christopher Fabritius. Højde 18,5 cm, diametre 10,4 cm og 11,2 cm. Vægt 396 gr.

Disken har en smal fane med en graveret, ottetakket stjerne. I spejlet et stort georgskors. Disken er forgyldt overalt.

Mestermærke for Jon Jonsen, København 1780-1805. Ingen guardeinstempling. Højde 0,8 cm, diametre 12,0 cm og 9,4 cm. Vægt 80 gr.

Oblatæskan er en lav cylindrisk æske med låg med plant midtfelt, hvorpå er et støbt Kristuslegeme. Langs lågets yderste rand skimtes rester af en ulæselig prikgraveret tekst. På lågets midtfelt er en latinsk indskrift: "Spes una qviescit", Det eneste håb ligger trygt. Og "in Jesu mea vita Salus", I Jesus mit liv, er frelsen. På æskens lodrette side er prikgrave-ret ISB & BB 1771, hvilket står for degnen Jørgen Sandbye Bohn og hans anden hustru Bodil Jensdatter, der i 1771 flyttede fra Sct. Povls sogn til et bedre degnekald i Østerlars, hvor han blev til sin død i 1790.

Mestermærke for Christian Nielsen Lindbach, København 1767-1815. Guardeinmærke for Christopher Fabritius med Københavns bymærke 1771. Højde uden krucifiks 3,8 cm, diameter 8,0 cm. Vægt 100 gr.

Hulske. (Ikke gengivet).

Mærke for K.C. Hermann, København, registreret 1895-1957. Guardeinstemplinger for C.F. Heise med Københavns bymærke 1910. Hulske, længde 15,8 cm. Vægt 20 gr.

Sygesættet består af sygekalk med sygedisk i type fra første halvdel af 1700tallet, samt sygeoblatæske fra 1885.

Sygekalken består af glat, profileret fodstykke, stillkled og flad skiveformet knop (formentlig fornyet i første halvdel af 1900tallet).

Bægeret er lavt og har graveret dobbeltstreg for læberanden, indvendig forgyldt. Vægtangivelse i prikgraving: V '9 lod, 1 q, 1 ort. Ingen mærker.

Højde 10,2 cm, diameter 6,2 cm og 8,0 cm. Vægt 134 gr.

Sygedisken er glat uden korstegn. Vægtangivelse i prikgraving og i samme skrift som sygekalkens: Vog 1 lod 3 q. 3 ort.

Diameter 8,0 cm og 5,5 cm. Vægt 28 gr.

Sygeoblatæsk er udført af Otto Georg Kolling, Rønne i 1885. Æsken er af den med O.G. Kollings mærker vanlige type, flad cirkulær med overgribende låg, på hvis overside er streggraveret et kløverbladskors. Sygeoblatæsk er indvendig forgyldt.

Mærke for Otto Georg Kolling, Rønne, 1849-1888. *Guardeinmærke for Simon Groth med Københavns bymærke 1885.*

Højde 1,3 cm, diameter 4,1 cm. Vægt 26 gr.

RUTS KIRKE

Ruts kirkesølv omfatter alterkalk og disk, samt en middelalderlig alterkalk med tilhørende disk, nu på Nationalmuseet. Sygesættet er fælles med Hasle kirke.

Middelalderlig alterkalk fra begyndelsen af 1500tallet med fladt, keglestubformet bæger, knoppen er flad med seks rudebøsser og gravering med versaler: IHESUS. Stilken er sekskantet, øvre og nedre stilkled lige store med streggraverede versaler: HELIMA (hellige Maria?) og IHESVS. Foden er ligeledes sekskantet og har på den ene side et streggraveret kors med bånd med teksten INR(I). Tre nittehuller for en manglende Kristusfigur. Kalken er forgyldt overalt.

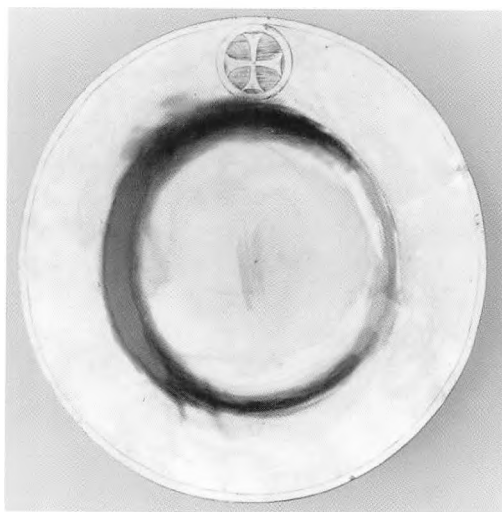
Kalk og disk er iflg. kirkens regnskaber solgt til guldsmed i København, Adolph Falck. Denne skaffede Ruts kirke et nyt sæt kalk og disk hos en kollega. Det nye sæt kostede 34 rd. – det gamle indbragte kirken 29 rd.

Til gengæld fik Falck udbetalt 58 rd. ved salget af det gamle sæt til Nationalmuseet – en ganske god fortjeneste. Kalken er fremstillet af samme mester som kalken i Rønne kirke. *Mestermærke i et anker i cirkulær kartouche samt bymærke med flækket ørn for sølvsmed i Lybæk Hans Mewes, omtalt 1505, død 1541. Højde 16,4 cm, diameter 9,6 cm og 11,0 cm. Vægt 440 gram.*

Middelalderlig disk der formentlig er lidt yngre end kalken, med indvielseskors på en bred fane. *Diameter 14,6 cm og 8,5 cm. Vægt 242 gram.*

Alterkalken fra 1869 har højt bæger med udsvjefning ved læberanden, glatte stilkled og rund, glat knop. På fodens buede profilled er graveret en bølgende bladranke. På bægeret er streggraveret "Ruths Kirke/1869" i en kartouche. *Mestermærke for Andreas Martin Westrup, København 1822-1877. Københavns bymærke utydeligt, gardein Simon Groth. Indsats til bæger af C. Haagensen, Rønne. Vægt 132 gram. Højde 19,8 cm, diameter 9,0 cm og 9,0 cm. Vægt 162 gr.*

Disk med graveret cirkelkors på randens overside. (Ikke gengivet).
Mestermærke for Andreas Martin Westrup, København 1822-1877. Københavns bymærke 1869, gardein Simon Groth.
Diametre 12,9 cm og 8,4 cm. Vægt 88 gr.

Hulske (Ikke gengivet).
Mestermærke for Simon Groth, Københavns bymærke 1885.
Længde 14,3 cm. Vægt 16 gr.

RØ KIRKE

Røs kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblat-æske, vinkande, hulske samt sygekalk, sygedisk og sygeoblataeske.

Alterkalken er fra 1496 med fornyet, støbt bæger. Foden er sekstunget og på en af tungerne er graveret et krucifiks og langs kanten et skriftbånd med minuskler på plattysk: "bidet got vor bernt zegevrit vor sine vrowe vor er beyder geslechte" (Bed til Gud for Benrt Zegevrit, for hans frue, for begges slægt). Under foden finder man en anden plattysk indskrift: "desse kelck hort sunte Anthonius dem stalbrodere to dem fegefur 1496" (denne kalk tilhøre Skt. Anthonius, stalbrødrene (besætningen) i Fegefeuer (et stednavn i det nordlige Estland, på estisk "Kiviloo").

(Fegefeuer er også blevet oversat som "Skærsilden"). Med versaler er senere tilføjet "Frederick Gros". På skaftet står med minuskler "hilf got, maria ave maria" (Hjælp Gud, Maria, hil dig Maria). Skaftets knop er meget smukt udført med seks rudebasser prydet med sølvblomster på blå emaljegrund og derimellem små rosetter.

Frederich Gross, død 1579, tjente i en periode som den danske krones udsendte diplomat og rådgiver i Østersø-spørgsmål. Det var en tilværelse, som bød på mange problemer, bl.a. blev han sat i fangenskab i Polen; endelig omkom han i 1578 eller 1579, da han var passager på et dansk orlogsfartøj som forliste på vej til Livland. Hvorfor kalken, som Frederich Gross formentlig har erhvervet i Estland, er

havnet i Rø kirke, kan man kun gætte på. Måske forliste skibet ud for Bornholms kyst og måske skænkede Gross' efterladte kalken til kirken.⁴

Ingen stempler. Nyt bæger med mesterstempel for K.C. Hermann.

Højde 18,1 cm, diametre 12,7 cm og 9,7 cm. Vægt 374 gr.

Dysken er iflg. en syvliniet streggraveret indskrift: "Hr. Christen Christen/sen Lind./ blev Prest Ao 1669 d 14 Junij/døde Ao 1714 d 14 Oct: /Martha Espensdaatter/Orck/Ao 1719 d 24 Junij" skænket af præsteenken Martha Espensdatter Orck. Hun var enke efter præsten i Rø, Christen Lind, der døde i 1714. Han var født i Norge, var i 1670 ved Vor Frel-

sers kirke i København og var senere også viceprovst for Bornholm. Martha Orck døde i 1719, blot en måned efter hun havde skænket sølvskålen som disk til kirken. Dysken har monteret en ny standkant.

Mestermærke for Jens Jensen Klitgaard, København 1709-1747, Københavns bymærke 1719. Højde 2,0 cm, diameter 14,0 cm, dybde 1,6 cm. Vægt 142 gr.

Oblatæske, cylindrisk med plant låg med perlekant på randen. På låget graveret et ligesidet kors.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888, Københavns bymærke 188, gvardeinmærke for Simon Groth. Højde 6,2 cm, diameter 10,2 cm. Vægt 202 gr.

Vinkande glat, buet med høj cylindrisk hals med tud, der dækkes af det plane låg, spinkelt hængsel, svunget tretunget gæk og kraftig svunget hank.

Mærke for sølvvarefabrik, Dansk Paramenthandel, og "Sterling".

Højde 26,0 cm, diametre 10,3 cm og 15,0 cm. Vægt 932 gr.

Hulske med naturalistisk dekoration i agat-skål, den sidste en gave fra håndværkerne ved kirkens restaurering 1972-1973.

Den har mærket: CTH = Carl Thorvald Haagensen, Rønne, Københavns bymærke 1913, gardein C.F. Heise.

Sygesættet består af samhørende sygekalk og sygedisk samt en sygeoblatæske.

Sygekalk i Louis Seize-stil. Lavt bæger med dekoration i drevet arbejde, bestående af fire

stående ovale medaljoner hvoremellem nedhængende bladranker. Glatte stilkled, rund knop, højt, hvælvet fodstykke med graveret dekoration og drevet bladdekoration med fire krydsende bånd på foden. Flad standring.

Mestermærke (x3) for Jens Jensen Viol, København 1783-1796 og Rønne 1799-1809.

Højde 11,8 cm, diametre 6,7 cm og 6,2 cm.

Vægt 74 gr.

Sygedisk med bred fane hvorpå er graveret et kors.

Mestermærker for Jens Jensen Viol, København og Rønne 1783-1796, (Rønne) 1799-1809.

Højde 0,5 cm, diameter 7,6 cm. Vægt 30 gr.

Sygeoblatæske fra 1883, cylindrisk, flad.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888. Københavns bymærke med utydeligt år.

Højde 0,5 cm, diameter 7,6 cm. Vægt 30 gr.

RØNNE KIRKE

Rønnes kirkesølv omfatter alterkalk, to diske, oblatæske, to vinkander, hulske, bæger til hulske samt sygekalk, sygedisk (af plet) samt sygeoblatæske.

Alterkalk, senmiddelalderlig, med nyt bæger fremstillet af A. Dragsted 1880. Bægeret er keglestubformet med påloddet tud. Kalkens fod er sekskantet, øvre og nedre stilkled identiske, knoppen har seks rudebosser med glatte, graverede majuskler: IHESVS. På fodens ene side er påloddet et støbt krucifiks med skriftbånd: INRI og med graveret høj på hver side af krucifikset. På modsatte side er graveret et skjold med bomærke og bogstaverne PK, formentlig for Peder Kofoed, borgmester i Rønne 1510-1532. Kalken er fremstillet af samme mester som kalken i Ruts kirke.

Mestermærke, et anker måske for Hans Mewes, Lybæk og en flakt ørn, Lybæks bymærke.

Indsats til det nye bæger med mestermærke for Carl Th. Haagensen, Rønne 1889-1929.

(H. 9,2 cm, diametre 11,3 cm og 7,5 cm.

Vægt 228 gr.)

Højde fod og stilk 11,1 cm. Nyt bæger indv.

dybde 5,6 cm, diameter 11,0 cm. Vægt 856 gr.

To diske. Den ene med nyere gravering: "Sct. Nicolai Kirke, Rønne". Den anden disk med kristtjørnblade graveret på randen. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Frederik Lipsig, København 1847-1853.

Højde 0,5 cm, diameter 14,1 cm. Vægt 90 gr.

Den anden disk uden mestermærke.

Højde 1,8 cm, diameter 17,0 cm. Vægt 134 gr.

Oblatæske fra ca. 1600 med senere ændring af låg; cylindrisk, profileret sarg ved bund og rand, låget (der oprindeligt har været plant) med tunget udragende bort, hvælvet med et påloddet, opstående kors med korte tværarme, formentlig en ændring fra 1800-tallets sidste del, måske en erstatning for et beskadiget kors.

På siden af korpus er graveret det gyldenstjerneske våben med inskription: "Magnus Gyldenstjerne" samt Jesusmonogram IHS (fra 1800-tallet) på modsatte side.

Den eneste kendte person af navnet Gyldenstjerne, med relation til Bornholm, er Lene Gyldenstjerne, lensmand Holger Rosenkrantz' første hustru. Hun var datter af Mogens eller Magnus Gyldenstjerne og æsken har tilsyneladende tilhørt hendes fader. Hun kan have skænket æsken til kirken o. 1635, efter at ægteparret havde ladet Rosengården ved Rønne havn bygge, så de kunne opholde sig der.

Ingen mestermærker.

Højde med kors 9,0 cm, diameter 9,1 cm.

Vægt 226 gr.

Vinkande med kolbeformet korpus, tud, hvælvet låg med støbt knob som opstående pinjekogle og svejftet hank. Hanken er forbundet med korpus med to modvendte volutter. Rasmus Pedersen Ravn^s omtaler i sin Bornholmskrønike, at Rønne kirkes gamle brudekrone blev omstøbt til en alterkande i 1600-tallet. Det kan evt. være denne kande.

Mestermærke for Detlev Jürgen Mansfeldt, Lübeck 1642-1673, og Lybæks bymærke.

Højde 28,0 cm, diametre 11,0 cm og 10,3 cm. Vægt 800 gr.

Vinkande nyere, sekskantet på fod, med tud, hvælvet låg med opstående kors og hank. Midt på korpus et bånd med indgraveret tekst: "Velsignelsen af Himlens Gud – Er Vinen i Hans Gæstebud". Alterkanden er en gave efter ombygningen af Rønne kirke 1914-1917, skænket af Carl Th. Haagensen og hustru, Rønne. Udført på Carl M. Cohrs Sølvvarefabrik, Fredericia efter sønnen, Alfred Th. Haagensen, Rønne, tegning.

Mestermærke for Alf. Haagensen, Københavns bymærke 1918, gardein C.F. Heise.

Dansk arbejde, Thorshammer.

Højde 33,2 cm plus kors, diameter 12,2 cm. Vægt 1050 gr.

Hulske med modvendt laf, skaftet er rundt og afsluttes med et firkantet led og en lille kugle. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Hans Carl Lauritz Emil Christensen, Odense 1868-1897, samt Odense bymærke.

Længde 9,8 cm. Vægt 8 gr.

Bæger til hulske glat, cirkulært med høj standring og udragende læberand. (Ikke gengivet).

Mestermærke C.M. Cohrs sølvvarefabrik, Fredericia, gardein Jens Sigsgaard, Københavns bymærke 1933.

Højde 7,0 cm, diametre 4,0 cm og 6,1 cm. Vægt 34 gr.

Sygesættet består af sygekalk, disk af plet og sygeoblatæske. (Ikke gengivet).

Sygekalken, som menes at være fra 1700-årene, har fået fornyet bægeret i 1829. En vinbeholder er tilpasset bægeret.

Mestermærke på bægeret for Carl Frederik Boesen, Rønne 1830-1886.

Højde 11,5 cm, diametre 7,0 cm. og 7,3 cm.

Vægt 136 gr.

Vinbeholder med mestermærke for K.C. Hermann, København samt 830 s. Vægt 78 gram.

Sygeoblatæske med graveret cirkelkors på låget.

Ingen mærker.

Højde 2,7 cm, diameter 5,3 cm. Vægt 76 gr.

SVANEKE KIRKE

Svaneke kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, vinkande, hulske samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske med vinbeholder. Et sengotisk ciborium (oblatgemme) af forgyldt kobber findes på Nationalmuseet.

Alterkalken er lybsk arbejde fra 1682-1684, men med nyere bæger. Bægeret må være fornyet før 1750, det er glat, høj keglestubformet med svag udsvejfning i læberanden. Forgyldt indvendig og på læberanden. Kalken har sekskantet stilk, det øverste led højere end det nederste, begge er glatte med tredelte profileret for enderne. Knoppen er rund med glatte, drevne blade og bred afrundet ring over sammenlodningen. Fodstykket er højt pyramide-

formet med bred, sekstunget fod. På fodens underside indridset: 37½ Lod.

Mestermærke for Herman Anton Schröder, Lybæk 1682-1696 (flyttede da til Hamburg) og Lybæks bymærke.

Højde 24,2 cm, diametre 11,0 cm og 16,8 cm. Vægt 432 gr.

Indsatsen er fremstillet af C.M. Cohrs Sølvvarefabrik, Fredericia, Københavns bymærke 1928, gardein C.F. Heise. (Dybde 8,0 cm, vægt 148 gr.)

Disk med smal, skrånende fane. Uden dekoration. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Peter Hertz, København 1834-1885. Iflg. regnskab erhvervet af guldsmeden i 1859.

Højde 1,1 cm, diametre 13,5 cm og 10,5 cm. Vægt 110 gr.

Oblatæskan er cylindrisk med glat, lodret side og kraftigt profileret låg med streggrave-ring i skriveskrift "H.T.S./E.J.D.A" i sløjfebundne bladranker og på siden er graveret "Elsebet Ancher - Hans Thiisen 1757". Hans Thiesen var købmand i Svaneke. Han var født i 1726 og døde 1756. Hustruen Elsebeth Jochumsdatter Ancher døde allerede i 1752. (Jvnf. vinkanden nedenfor). Elsebeth Ancher var datter af købmand i Rønne, Jochum Ancher og også oldebarn af "Bornholms befrier" pastor Poul Ancher.

Mestermærke for Sivert Thorsteinsson, København 1742-1799. Gardein Christopher Fabritius, Københavns bymærke 1756.

Højde 6,0 cm, diameter 10,5 cm. Vægt 212 gr.

Vinkande. Korpus, som er kugleformet, bæres af en lav glat keglestubformet fod. Kort bred hals med udsvejfet åben hældetud. Profileret låg med en påloddet lågknop, der er udformet som fire akantusblade. Svejfet hank,

hængsel med gæk, formet som et lodretstående akantusblad. Under tuden samme gravering (udført af Hans Edvardsen Sonne) som på oblatæsken: "J.T.S/ B.H.D." i sammenflettet egegren, på siderne "Bendita Hanse Datter / Splids og Jochum Thiisen/Anno 1757". Jochum Thiesen blev født omkring 1702 og døde i 1776. Han var storkøbmand i Svaneke, gift med Bendicte Hansdatter, datter af holtzforster Hans Erichsen, Splitsgård i Klemensker og Sidzele Pedersdatter Lesler, som var giverne i 1719 af en vinkande til Klemens kirke efter hendes broders død.

Af ægteparrets sønner nåede kun Hans Thiesen at blive voksen (han døde 1756, jvnf. oblatæsken ovenfor). I kirkeregnskabet kan man læse om gaven: "Jochum Thiesen og Kiæreste Bendicte Hansdatter Splidtz haver foræret en Sølvkande til at have Vin paa Alteret udi, med begge deres Navne paa og Aars-tal 1757... Hvorimod hand forhaabede for sig og Kiæreste at nyde frie Lejersted ved deres dødelige Afgang udi Kirken..."

Mestermærke for Sivert Thorsteinsson, København 1742-1799. Gardein Christopher Fabritius, Københavns bymærke 1756.

Ikke målt. Vægt 1150 gr.

Hulske med modvendt laf med huller i syvtakstjerne, rundt skaft afsluttet med kugle. (Ikke gengivet).

Mestermærker for Jens Christian Thornig,

København 1831-1863 (1865), Københavns bymærke 1861, gardein Peter Reimer Hinnerup.

Længde 11,5 cm, vægt 24 gr.

Sygesættet fra 1894 består af sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske med vinbeholder som indsats til kalkens bæger. Fabriksarbejde. (Ikke gengivet).

Sygekalk med indsats til vin, låg er oblatæske, tilpasset bægeret. Kors graveret på bæger og oblatæskens låg.

Mærke for Vilhelm Christensens sølvvarefabrik, København 1856-1899. Københavns bymærke 1894, gardein Simon Groth.

Højde 14,7 cm, diameter 7,5 cm og 6,7 cm. Vægt 108 gr.

Sygedisk med hjulkors på fanen.

Mærke for Vilhelm Christensens sølvvarefabrik, København 1856-1899. Københavns bymærke 1894, gardein Simon Groth.

Diameter 7,9 cm. Vægt 26 gr.

TEJN KIRKE

Tejns kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske samt dåbskande alt med mestermærke J. Holm, guardein Jens Sigsgaard. Dåbskanden med Københavns bymærke 1939, de øvrige dele Københavns bymærke 1940. Samt hulske og vinkande. Kirken er tegnet af arkitekt E. Grauslund og indviet 1940.

Alterkalken er glat med høj, cylindrisk bæger med lille tud, flad bund, svær cylindrisk stilk der uden knop går over i den flade fod.

Mestermærke for J. Holm, København, 1940. Højde 18,0 cm, diametre 13,0 cm og 12,6 cm. Vægt 732 gr.

Disken har ret smal fane, hvis rand er vejnet op. Midt på spejlet er graveret et cirkelslag, hvori et sammenslynget: IHS.

Mestermærke for J. Holm, København, 1940. Højde 1,3 cm, diametre 11,0 cm og 17,0 cm. Vægt 228 gr.

Oblatæskan er cylindrisk. På det glatte låg samme dekoration som på disken.

Mestermærke for J. Holm, København, 1940. Højde 3,7 cm, diametre 10,3 cm og 9,5 cm. Vægt 226 gr.

Dåbskanden er oval med lavt, lodret korpus, højt halsparti med uddrevet tud, svagt hvælvet låg med gæk og med samme dekoration som på disk og oblatæske.

Mestermærke for J. Holm, København, 1939. Højde 18,0 cm, diametre 12,0 cm x 10,0 cm og 11,6 cm x 13,0 cm. Vægt 770 gr.

Vinkande fra 1981. Anskaffet som fælles vinkande for Olsker og Tejn. Den er glat cirkulær, med højt, cylindrisk lodretsidet korpus, bredt, lodret halsparti. Låget svagt hvælvet med kort, lodret gæk, båndformet hank.

Mestermærke for Mogens Bjørn-Andersen, Olsker. Virksomhed fra 1934. Højde 15,0 cm, diametre 8,9 cm og 7,6 cm. Vægt 476 gr.

Hulske. (Ikke gengivet)

Mærke for C.M. Cohr, Fredericia. Ikke målt.

VESTERMARIE KIRKE

Vestermarie kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, vinkande samt ældre sygekalk og sygedisk, desuden et nyt sæt: sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske.

Alterkalken er udført med de traditionelle dele: fod og stilk med knop og bæger. Kalken er rund og glat og usædvanlig høj i forhold til diameterne på fod og bæger. Profileret fodstykke, nedre stilkled er en glat keglestub. Knoppen er rund, øvre stilkled kort, glat indknebet. Bægeret har højt cylindrisk parti over den halvkugleformede bund og afsluttes med en smal læberand. Fra 1800tallets midte.

Mestermærke for Carl Frederik Boesen, Rønne 1830-1886.

Højde 26,5 cm, diameter 11,5 cm og 12,0 cm. Vægt 448 gr.

Disk har bred fane og graveret korsmærke. Den er overalt forgyldt. (Ikke gengivet).

Mestermærke som alterkalken, for Carl Frederik Boesen, Rønne, 1830-1886.

Højde 1,7 cm, diameter 13,9 cm og 8,5 cm. Vægt 110 gr.

Oblatæsk er høj, cirkulær med glat låg. Graveret egeløv på side og låg. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888. Intet gardeinmærke, men Københavns bymærke 1862.

Højde 6,0 cm, diameter 11,8 cm. Vægt 273 gr.

Vinkanden er - formentlig københavnsk - sølvvarefabriksarbejde fra 1866. Den har lodret standkant, lav vulst og indkneben lav stilk. Korpus omvendt pæreformet med lille facet inden den indknebene hals, der har pålodtet udkragende, åben tud i hele halsens højde. Hanken er volutformet med bladkrans ved pålodningen på korpus og tvedelt ved tillodningen mod halsen. Låget er lavt med pålod-

det, opstående kløverbladskors. På korpus er graveret "Den hellige nadvers indstiftelse" med Thorvaldsens relief fra 1820 som forbillede. Graveret på fodstykkets inderside: "Ecclesia occidentalis virginis Maria" (Jomfru Marias vestre kirke). Alterkanden er indvendig forgyldt.

Intet mærke for sølvvarefabrik, men gardeinstempling for Simon Groth med Københavns bymærke 1866. Højde 31,0 cm, diameter 8,9 cm og 12,5 cm. Vægt 694 gr.

Det ældre sygesæt består af sygekalk og sygedisk og er bornholmsk arbejde fra c. 1780 med benyttelse af ældre (regence)parti. Med tilhørende læderetui.

Sygekalken har en bred standring med en lodret profil, der afrundet forløber i det lave fodstykkets keglestub, afsluttet med en vulst – alt er glat. Regencepartiet, der er indsat som nedre stilkled og knop, er facetteret, omvendt pæreformet. Øvre stilkled er kort, indknebet og glat. Bægeret er lavt uden markering af

læberand. Bægeret er indvendig forgyldt, som også den umarkerede læberand.

Mestermærke for Peder Harding Sonne, Rønne 1760-1805.

Højde 9,6 cm, diameter 6,9 cm og 6,0 cm.

Vægt 106 gr.

Sygedisken har smal fane og er glat. Oversiden er forgyldt. Den har samme mestermærke som sygekalken og udført som et sammenhørende sæt.

Mestermærke for Peder Harding Sonne, Rønne 1760-1805.

Diameter 6,9 cm og 15,1 cm. Vægt 24 gr.

Nyere komplet **sygesæt** fra C.M. Cøhr Sølvvarefabrik A/S, Fredericia, bestående af sygekalk med en til bægeret som "indsats" tilpasset vinbeholder med påbygget oblatæske, samt sygedisk. Kløverbladskors er graveret på hvert af sættets dele. (Ikke gengivet).

Stempel for anførte Sølvvarefabrik, samt Københavns bymærke 1952.

Sygekalk: Højde 8,3 cm, diameter 4,3 cm og 5,2 cm. Vægt 58 gr.

Sygedisk: Diameter 6,0 cm. Vægt 16 gr.

Sygeoblatæske: Højde 1,4 cm, diameter 5,0 cm. Vægt 34 gr.

ØSTERLARS KIRKE

Østerlars kirkesølv omfatter alterkalk, disk, oblatæske, vinkande samt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske i samtidigt etui.

Alterkalk i senempirestil fra 1843. Den har høj, svagt udsvejft bæger med påloddet, seglformet dække for tud, bunden har i drevet arbejde en lav roset af skiftevis et stort akanthusblad og en bladknop mellem de to blade. Bægeret hviler på en dekoreret smal krave over en kort stilk. I stedet for knop er en høj roset med samme dekoration som på bægeret – blot modsat. Den nedre stilk glider over i foden, der har en vulst dekoreret med stiliserede blade.

Mestermærke for Henrik Ludvig Schmidt, København 1828-1871. Københavns bymærke 1843. Guardein Peter Reimer Hinnerup. Højde 20,6 cm, diameter 10,7 cm og 10,2 cm. Vægt 320 gr.

Disken er glat, ovenpå den oprindelige smalle fane er påloddet en bredere glat fane. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Henrik Ludvig Schmidt, København 1828-1871. Københavns bymærke 1843. Guardein Peter Reimer Hinnerup. Diameter 12,7 cm og 9,8 cm. Vægt 102 gr.

Oblatæskan er lav, cylindrisk og glat. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Henrik Ludvig Schmidt, København 1828-1871. Københavns bymærke 1843. Guardein Peter Reimer Hinnerup. Højde 2,0 cm, diameter 10,3 cm. Vægt 160 gr.

Vinkande med indgraveret motiv af Østerlars kirke og tekst under tuden: "Til Her Sognepræst O.E.S. Kofoed fra Østerlarsker og Gudhjem 1858-1883". Kanden er anskaffet som hædersgave fra sognets beboere til præsten på 25 års dagen for hans tiltræden. Ole Edvard Sonne Kofoed var sognepræst i Østerlars-

Gudhjem fra 27.9.1858 til entledigelse 16.11.1884, som 71-årig. Han flyttede til Rønne, hvor han døde i 1890.

Cirkulær fod med karnisprofil, omvendt pæreformet korpus, højt halsparti og svungen hank. Foruden ovennævnte tekst er kanden kunstfærdigt billedgraveret med henholdsvis Østerlars kirke set fra nordøst og den overdækkede kirkegårdsplade i diget omkring Gudhjem kirkegård efter tegninger af henholdsvis arkitekt Andreas Clemmensen og arkitekt Hans J. Holm (Efter opmålingsværket "Bornholms ældgamle Kirkebygninger" fra 1878). *Mestermærke for Albert Telemack Drebold, København 1836-1878, Københavns bymærke 1883. Guardein Simon Groth. Ikke målt. Vægt 579 gr.*

Sygesættet består af sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske i samtidigt etui af forsløvet messing.

Sygekalken er sammensat af dele fra forskellig tid. Ret stort bæger, formentlig fra 1791, bæres af stilk med sekskantet knop – af regentidstype – på glat, ophvælvvet fod. Foden er iflg. kirkeregnskaberne påsat 1827 af guldsmed Möser, Rønne.

Ingen mestermærker.

Højde 12,3 cm, diámetro 6,2 cm og 6,3 cm.

Vægt 118 gr.

Sygedisk helt glat uden stempler

Ikke målt.

Sygeoblatæske fra 1883.

Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.

Ikke målt.

ØSTERMARIE KIRKE

Østermarie kirkesølv omfatter alterkalk, middelalderlig og nyere, disk, oblatæske, vin-kande, to hulskeer samt sygekalk med holder til lille vinflaske, sygedisk og sygeoblatæske med etui. Bakke til hulske i plet.

Alterkalken har senromansk knop (fra 1300tallet) medens fod og bæger er sengotiske, fra o. 1500. Knoppen er rund med seks cirkulære felter med glatte bogstaver med majuskeltekst: IHESVS, med en nu forsvunden opfyldning af emalje. På den sekstungede fod løber en svært forståelig plattysk tekst i minuskelskrift: "help ghot unde maria" ... "grracia" (nåde) .. "helg hoeb helg ghot de maria" (evt. en gentagelse af påkaldelsen af Gud og Maria). På den ene tunge er over skriftbåndet nittet et støbt relief, Maria med barnet på månesejlet. Bægeret er indvendig forgyldt; svage spor af forgyldning kan ses på fodstykket.

Intet mestermærke.

Højde 20,2 cm, diametre 11,0 cm og 14,7 cm. Vægt 448 gr.

Disken er også middelalderlig. Den har bred fane, en firpas i spejlet og et graveret hjulkors på randen. Diskens overflade er forgyldt.

Intet mærke.

Diametre 16,2 cm og 10,9 cm. Vægt 164 gr.

Alterkalk nyere, en gave fra den fra 1947-1958 fungerende Valgmenighed i Nexø. Den har glat bæger, profileret læberand, glat stilk og kugleformet knop. På foden er graveret en døbefont og modsvarende et kors og imellem disse henholdsvis en palmegren og en due. Bægeret er indvendig forgyldt.

Mærke for C. Jensen, Slagelse (sælger af fabriksvarer), Københavns bymærke 1895.

Guardein Simon Groth.

Højde 19,1 cm, diametre 11,0 cm og 10,5 cm. Vægt 236 gr.

Oblatæske, glat cylindrisk med plant låg. På låget streggraveret i skriveskrift: Østermarie Kirke.

Mestermærke for V. Christensen, København. Københavns bymærke 1869, gardein Simon Groth.

Højde 7,8 cm, diameter 12,0 cm. Vægt 322 gr.

Vinkande, også gave fra Valgmenigheden i Nexø 1947-1958. Den har lav profileret fod, kolbeformet korpus med bredt halsparti, trekantet hældetud, plant låg som løber ud over tudåbningen. Hængslet er anbragt på hanken og en svungen gæk forbinder hængsel og låg. *Sterling. Dansk Paramenthandel. (København).*

Ikke målt. Vægt 926 gr.

Hulske. Modvendt laf, skaftet med korsdekoration afsluttes af en kugle. Hullerne i laffet danner en otteodded stjerne. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Jens Christian Thorning, København 1831-1863, Københavns bymærke 1861, gardein P.R. Hinnerup.

Længde 11,5 cm. Vægt 22 gr.

Hulske, har tidligere tilhørt Valgmenigheden i Nexø. Modvendt laf, langt skaft, presset korsdekoration på skaftet. I laffet danner hullerne et kors. Fabriksarbejde. (Ikke gengivet).

K.C. Hermann, København.

Længde 16,3 cm. Vægt 22 gr.

Sygesættet består af sygekalk med holder til vinflaske, sygedisk og sygeoblatæske med tilhørende etui af forsolvet messing som er 26,0 cm højt og største diameter er 8,0 cm.

Sygekalk. Lav, cylindrisk bæger med let udsvæjfning ved læberanden, øvrige dele er sekskantede, stilkledene glatte, knoppen med bukler. På den profilerede og sekskantede fodplade er indprykket "Ao 1797 Vog 13 Lod". Holder til en vinflaske, måske fra 1797, er tilpasset sygekalkens bæger. Etuiets form angiver den oprindelige flaskes form.

Intet mestermærke.

Højde 12,0 cm, diameter 6,2 og 8,2 cm. Vægt 118 gr.

Sygedisk. Glat med smal fane. Under randen indprikket: "Vog 2 qui 3 ort Ao 1797".

Intet mestermærke.

Diameter 6,7 cm. Vægt 24 gr.

Sygeoblatæske. Glat cylindrisk med plant låg. På låget indprikket: "Vog 4 Lod 2 ort Ao 1797".

Intet mestermærke.

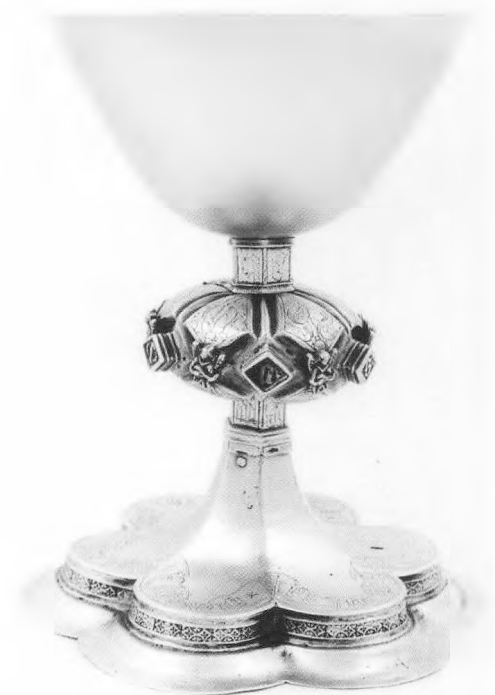
Højde 2,8 cm, diameter 4,8 cm. Vægt 60 gr.

AA KIRKE

Aa kirkes kirkesølv omfatter middelalderlig alterkalk, disk, to oblatæsker, vinkande samt to sæt sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske.

Alterkalken er sengotisk, fra slutningen af 1400årene, men med fornyet bæger og standing. I inventaret fra 1677 betegnes alterkalken som en forgyldt kalk på 30 lod med tilhørende disk på 7 lod. Et nyt bæger kom iflg. regnskaberne fra 1786 til, da guldsmed Lind (Svend Peter Lind i Rønne) blev betalt for kalkens reparation. Ændringen af skaftet menes at være samtidig. I 1865 blev kalken rensat og repareret af Georg Kolling.

Alterkalken var i 1947 ved Danmarks Kirkers besigtigelse temmelig mishandlet; øvre og nedre oprindelige skaftled var samlet som et øvre skaftled og som nedre skaftled var et nyt, glat skaftled af samme højde som de to oprindelige tilsammen. Siden er kalken istandsat og rekonstrueret efter arkitekt Holger Schmidts forslag i udførelse hos A. Dragsted. Alterkalken har nu nyt bæger, i tilbageført form med lav keglestubform og afrundet bund. De sekskantede stilkled sidder igen på deres oprindelig plads. De bærer minuskelindskrifterne "ihesus" (foroven) "maria" forneden. Den brede knop har seks kraftigt profilerede fremspringende ruder med opdrevne, glatte minuskler "ihesus" og drevne småblade på matteret bund.

På fodens overside er langs kanten graveret et kunstfærdigt slynget skriftbånd med minuskler: "d(omi)no ioachim milcovi plebano procura(n)te" (i sognepræsten Joachim Milcovs embedstid). (Det har ikke været muligt at finde arkivalske oplysninger om Milcov). Mellem skriftbåndets ender er der et hul, der tyder på, at der har været anbragt et krucifiks. Under foden er indridset: "Vog Netto 30 1/2 Lod".

Intet mestermærke.

Højde 17,3 cm, diametre 14,0 cm og 12,2.

Vægt 462 gr.

Disk glat, ret dyb, uden dekoration. Ifølge regnskaberne udførte G. Kolling en ny disk på 9 lod i 1865. (Ikke gengivet).

Mestermærke utydeligt. Københavns bymærke 1865. Guardein Simon Groth.

Højde 1,3 cm, diametre 15,0 cm og 10,5 cm.

Vægt 120 gr.

Oblatæske iflg. regnskaberne fra 1865. (Ikke gengivet). *Mestermærke for Otto Georg Kolling, Rønne 1849-1888.*

Ikke målt.

Oblatæske glat, cylindrisk med plant låg med graveret kors på låget. Skænket af Aaker sogns beboere i anledning af kirkens restaurering i 1874. (Ikke gengivet).

Mestermærke for Asbjørn Jakobsen, København, 1841-1879. Københavns bymærke 1875. Guardein Simon Groth.

Højde 4,5 cm, diameter 10,5 cm. Vægt 226 gr.

Vinkande, et næsten kugleformet korpus på en fod med vulst, hældetud og svungen hank. Dekoreret med graverede borter og kors på korpus. Modsat korset en graveret tekst: "Denne Alterkande med Oblatæske/ skjændes af Aaker Sogns Beboere/ til Aakirke i Anledning af/ dens Restaurering/ 1874".

Mestermærke for Asbjørn Jakobsen, København, 1841-1879. Københavns bymærke 1875. Guardein Simon Groth.

Højde 36,0 cm, diameter 12,5 cm og 16,0 cm. Vægt ca. 1200 gr.

Sygesættet består af en ældre sygekalk, sygedisk og sygeoblatæske med læderetui, samt et nyere tilsvarende sæt fra 1960.

Den gamle **sygekalk med disk og oblatæske** er iflg. kirkens regnskab fremstillet i 1823 af August Friedrich Wilhelm Möser, Rønne og Ibsker, 1814-1857. Kalken har lavt bæger på spinkel, glat cylindrisk stilkled, glat, rund knop samt keglestubformet fod og lodret standkant. *Ingen mestermærker. Ikke målt.*

Sygedisken har smal fane med en graveret bladranke og i spejlets midte er graveret en otteodded stjerne i en kartouche.

Ingen mestermærker. Ikke målt.

Sygeoblatæske cylindrisk med plant låg med kartouche af egebladsranke.

Ingen mestermærker. Ikke målt.

Nyere **sygesæt**:

Sygekalk med halvkugleformet bæger med tud, glat cylindrisk stilk, glat rund knop og hvælvet fod. På foden streggraveret: AAKIRKE 1960.

Mestermærke for C.C. Hermann, København
Højde 14,6 cm, diameter 8,9 cm og 9,5 cm.

Vægt 188 gr.

Sygedisk med forgyldt spejl. På fanen graveret: AAKIRKE 1960.

Mestermærke for C.C. Hermann, København
Højde 0,8 cm, diameter 9,2 cm. Vægt 56 gr.

Sygeoblatæske, cylindrisk med fladt låg, perlekant på låg og bund.

Mestermærke for C.C. Hermann, København
Højde 2,6 cm, diameter 5,5 cm.

Vægt 64 gr.

-
- 1 De to dåsers historie er indgående beskrevet i en artikel af Sven Fritz i *Bornholmske Samlinger: "Oblatæskerne i Neksø og Ibsker"*. 1979.
 - 2 Se Fritze Lindahl: "Lybske eksportvarer i Rønne og Knudsker kirker" i *Rønne Købstad i 650 år*. Rønne 1977.
 - 3 Jvnf. note 1.

-
- 4 Jørgen Steen Jensen: "Den danske diplomat Friederich Gross som polsk statsfange 1570 og hans alterkalk i Rø kirke på Bornholm". I "En slavist i humanismens tegn". festskrift til Kristine Heltberg. Kbh. 1994.
 - 5 Rasmus Pedersen Ravns *Borringsholms Krønike 1671*: ved Johannes Knudsen. - Rønne: Colbergs Boghandel. 1926. - XVII, 214 sider.

Timeglas
i
kirkerne

Af Marie-Louise Jørgensen

Et timeglas er en beholder af glas formet som to kegler med spidsen vendt mod hinanden og forbundet med et lille hul, hvorigennem der kan løbe tørt, fint sand fra den ene beholder til den anden. Derfor anvendes også betegnelsen sandur. Nu om stunder kendes det måske bedre som ægur anvendt i forbindelse med kogning af et blødkogt æg. Inden mekaniske ure blev almindelige brugtes sandure som tidsmålere, bl.a. til søs ved bestemmelse af et skibsfart med håndlog. Flere er udstillet i Bornholms Museum i Rønne.

Timeglas omtales i kirkernes fortegnelser over inventar eller under udgiftsposterne i regnskaberne, som dog for de bornholmskes vedkommende tidligst er bevaret fra midten af 1600-tallet og adskillige først fra det følgende århundrede. Når der i arkivalierne nævnes et timeglas på prædikestolen, drejer det sig i reglen om fire sandure anbragt ved siden af hinanden i et jernstel med udsavet træplade over og under glassene. Mellem dem er skiftende former for balustre af træ eller metal. Selve glassene har hver en åbning af forskellig størrelse mellem de to kegler, så at sandet løber mere eller mindre hurtigt igennem. En anden mulighed er at benytte sand af uens finhedsgrad. På begge måder kan man regulere den tid, sandet er om at løbe igennem. Det er således muligt at se, om der er gået et, to, tre eller fire kvarter (*sml. fig. 1*). Hvis der i regnskaberne opføres en udgift til et timeglas, er det højst ved hjælp af beløbets størrelse muligt at afgøre, hvorvidt det drejer sig om fornyelse af et enkelt glas, som var gået itu, eller anskaffelse af et helt nyt stel (stativ) med flere glas. Som oftest er timeglassenes jernstel fastgjort enten på selve prædikestolen eller inden for rækkevidde på væggen ved siden af.

At man overhovedet finder timeglas i kirkerne, skyldes at præsterne efter reformationen var tilbøjelige til at prædike alt for længe. Under forudsætning af at præsten vendte glassene, når han trådte op på prædikestolen, havde menigheden mulig-

hed for at kontrollere, hvor lang tid han talte. I den hjemlige Kirkeordinans, der redegjorde for gangen i gudstjenesten, siges det 1539, at prædiken ikke må trækkes længere ud end en time, og dette blev understreget igen på Roskilde landemode år 1600. Bestemmelsen indskærpedes atter i forordninger i løbet af 1600-tallet, 1629 med tilføjelsen "den geme- ne mand til kedsommelighed og desmindre opbyggelse, som ikke kunne befatte og beholde alt for meget på en gang". Også i Kirkeritualet fra 1685 indprentedes, at prædiken kun måtte vare en time. Christian VI gik endog så vidt som til i 1739 at pålægge kirkeforstanderne i København at afkræve præsterne en bøde, når disse talte for længe.

Men hvordan var præsterne i stand til at overholde påbudet, når man i de tider sædvanligvis hverken havde lommeure eller armbånds- ure og langt mindre vore dages mobiltelefoner med indbygget ur? Mekaniske ure har eksisteret siden 1300-tallet; de er dog først 100 år senere kendt i vore kirketårne, og de ældst daterede stammer fra 1500'ernes anden halvdel. I de senere år er det imidlertid blevet klart, at der ikke alene i store kirker som eksempelvis Roskilde og Århus, men også i landsbykirker undertiden stod et urværk som de kendte tårn- ure vestligt i kirkerummet, enten på gulvet eller eventuelt på et pulpitur, hvor der sad en urskive. Til den vestsjællandske Grevinge kirke, hvis regnskaber er sjældent velbevarede i modsætning til inventaret, udførte urmageren således i 1577 et ur, som blev opstillet i tårnrummet, vistnok på et pulpitur, omgivet af et "urhus". Tømreren leverede en urskive, og en lille halvtimeklokke over urværket nævnes i regnskaberne. Et andet eksempel gives i Haraldsted, hvor maleren 1665 fik betaling for bl.a. at staffere et pulpitur, som urværket stod på og gøre en viser derpå, "som man kunne have til efterretning i kirken". Ingen af disse opstillinger eksisterer længere, men i den nuværende domkirke i Helsingør stift, S. Olai,

findes to nærmest skålformede urklokker med hamre fra 1621. Vor Frelsers kirke i København fik i 1699 et tårnur, men først 1744 blev der efter menighedens indtrængende ønske opsat to urskiver på tårnet til gavn for beboerne og andre folk i byen. Forinden var der kun de to urskiver inde i kirken under hvælvingen over orglet, som endnu ses.

De tidlige ure var dog ikke meget præcise og måtte helt op i 1500-tallet tit justeres ved hjælp af solure eller timeglas. Begge nævnes i adskillige bornholmske kirker, men blot i Nykirke og Aakirkeby findes stadig timeglas. Begge adskiller sig fra flertallet ved den måde, de er anbragt på. I Nykirke hænger der på væggen ved siden af prædikestolen en trætavle med en lang indskrift afbrudt på midten af givernes malede våbenskjolde; foran og mere eller mindre dækkende dem sidder timeglasset (fig. 2). På den sorte tavle er med gyldne bogstaver malet følgende: "O Mennische, Gjør Pænitenzie Idelig, Glasset løber flittelig, kom døden Ihu stadelig, saa wandrer du forsigtelig. Dette Glas Hafuer Albert Hartwig med Hans Kieriste Kirstene Hans Kofoeds Duatter foræret Kirchen till Sirat og Dem til Hukommelse Anno 1690". Indskriften formaner læseren til at huske på døden, tiden iler, sandet i glasset rinder ud. Dette memento ser ud som en vigtig faktor for giverne, der ikke alene har villet forære et timeglas til hjælp for præsten såvel som menigheden, og til minde om dem selv, men samtidig har ønsket at pege på livets korthed, på døden, på forgængeligheden.

Fig. 1. Timeglas i Aa kirke. Stellet med fire glas er anbragt på et ca. trekvart meter højt bræt. Selve glassene er mærket 1/4, 2/4, 3/4 og 4/4 af en time. Over glassene ses en urskive og derunder læses: Jacob Hartman Sanduhrmacher in Leipzig. På stikket nedenunder minder timeglasset og kraniet om livets forgængelighed (sml. fig.3). Under glassene ses en evighedskalender med månedernes navne og oplysning om dagenes antal, 30 eller 31 (28 i februar). I midten en sol.

Foto N-H. Larsen.

Men som det ikke så sjældent skete, gik glasset i stykker, ifølge kilderne var det i pastor Christen Linds tid, dvs. mellem 1704 og 1714. Udsagnet modsiges ikke af oplysningen om, at kirkens nytiltrådte præst, Peder Bernholt sammen med hustruen, Ane Margrette Albiin, "straks efter ankomsten herhid", dvs. 1742, skænkede et nyt. Det fremgår af en indskrift på tavlens anden side. Bogstaverne ser ud til at være malet i 1800-tallet, men den oprindelige skrift endende med årstallet 1742 anes nedenunder. Ejendommeligt nok er ordlyden en anden. Endvidere ses spor efter en kantliste svarende til forsicens, eller muligvis blev denne flyttet sammen med timeglasset. Det nye glas må formodes at have været fastgjort på denne side og senere bragt til den nuværende plads.

Timeglas som sindbillede på døden forekommer ofte. De gengives på gravminder, især gravsten og kisteplader, af og til forsynet med vinger, stående på et kranium over korslagte knogler (*fig. 4*); undertiden er der for at understrege tidens gang yderligere anbragt en urskive ovenpå glasset (*sml. fig. 5*). En tegning af et timeglas benyttedes af nogle præster i deres optegnelser i betydningen begravelse.

Som et særdeles talende eksempel kan peges på en messehagel i museet i Kremsmünster i Svejts. At den er beregnet til brug ved begravelser, viser materialet: Sort fløjel, men det fremhæves yderligere af de silkebroderier og -applikationer, som pryder den (*fig. 5*). På forsiden er afbildet et kranium foran korslagte knogler og med slanger ud af mund og øjenhuler; derover et timeglas hvorpå en urskive med foliot, dvs. den stang med lodder, der regulerer urets gang. På ryggsiden er Døden gengivet som et menneskeligt skelet støttende sig til en le og stående på krone, tiara, scepter, lanse, musikinstrumenter, dvs. motiver der symboliserer den jordiske stræbens forgængelighed. Langs kanterne er en bort med døds-

symboler som kranium, knogler, timeglas, katafalk og båre. Anvendelse af stærke farver i broderierne understreger det teatraliske indtryk.

Det andet af de bornholmske sandure findes i Aa, hvis store kirke med det mægtige tårn i gamle dage betragtedes som øens hovedkirke og kaldtes domkirken eller kapitelskirken på grund af sit nære forhold til domkapitlet i Lund i det mindste indtil 1658. I Aakirkeby holdtes landstinget, der var Bornholms overret, og tinget i Søndre sogn, hvilket formentlig har begrundet byens status som købstad, indtil overflytningen til Rønne ved nytårstid 1777. Sit nuværende udseende fik kirken ved radikale ændringer i 1874, men den bevarede lykkeligt sine væsentligste inventarstykker: Den enestående romanske døbefont tilvirket af mester Sigrif fra Gotland samt fra Christian IV.s tid alterbordspanel, altertavle og prædikestol leveret af Jacob Kremberg, hvis øvrige værker hovedsagelig findes i Skåne. Prædikestolen er et storslået arbejde med dør foran opgangen og panel fra trappen hen til kurven, hvor præsten står. I panelets to fag er malet våbner samt initialerne WW og FAS for ægteparret Willech von Westhofven og Anne Sparre. Endvidere læses 1623, året for hustruens død, der kan have foranlediget ham til at iværksætte stafferingen som et minde, måske i forbindelse med en begravelse vel sagtens i midtgangen ud for stolen. Dennes opstilling har antagelig fundet sted i årene lige før eller ikke længe efter dronning Anna Cathrines død i 1612, eftersom det brandenborgske våben ses i et af himlens topstykker parallelt med det danske rigsvåben. Westhofven fik 1618 et kanonikat i Lund, hvorunder kirken dengang hørte.

På opgangsdøren er senere malet Frederik 4.s kronede spejlmonogram over hans valg-sprog. Døren krones af en trekantgavl; på dens top står en figur forestillende Troen, mens to putti sidder yderst til siderne holdende dødssymboler, den ene kranium, den anden timeglas. Det er en understregning af og forklaring på de latinske indskrifter i frisen under

Fig. 2. Det oprindelige timeglas i Nykirke blev skænket i 1690 af et navngivet ægtepar til minde om dem og til pryd for kirken. Det oplyser tavlens indskrift, der tillige formaner menneskene til at være bodfærdige og huske på livets forgængelighed. Ifølge en oplysning fra 1703 bar et senere bortkommet alterklæde af rødt fløj med silkefrynser samme ægtepars navn. På bagsiden ses en yngre, fornyet indskrift, som fortæller, at stedets præst og hans hustru straks efter ankomsten til sognet i 1742 skænkede et timeglas til kirken. Foto N.-H. Larsen.

Fig. 3. Detalje af timeglasset i Aakirkeby (sml. fig. 1).
Foto N-H. Larsen.

gavlen og på dørens bagside, som oversat til dansk påpeger: *Tænk på at du er dødelig og Den jordiske glæde er kort.*

På væggen ved siden af prædikestolen hænger timeglasset, som her er fæstnet midt på et 70 cm højt, ca. 20 cm bredt, udsavet bræt (fig. 1). Der er fire glas i stellet, og det er det, der kan vendes. Foroven og forneden er en tunget bort med stemplede ornamenten. På brættet er limet farvelagte stik: Over glassene en urskive med romertal fra I til XII omkring en strålende sol, i hvis midte en såkaldt stiv viser er fæstnet. Over skiven, der flankeres af to vildmænd, ses to basunblæsende engle. Dette lidt større midtparti så at sige hviler på et bånd med den væsentlige oplysning: *"Jacobus Hartman Sanduhrmacher in Leipzig"*.

Også i sammenhæng med dette timeglas fremhæves livets forgængelighed, ikke med ord derimod med endnu et stik, som gengiver en i tiden yndet fremstilling af en putto med armen på et kranium, bagved står et bord hvor-

på timeglas og lysesstage (fig. 3). Motivet går tilbage til et stik udført af Rasmus Sadeler efter den nederlandske kunstner Marten de Vos.

Svarende til urskiven foroven er der under glassene anbragt en rund evighedskalender holdt af en engel. Yderst opregnes månedsnavnene på latin, og indenfor anføres den pågældende måneds længde med "30" eller "31 Tag" (februar med "28" eller "29") på hver side af et hul beregnet til en lille pløk, der angav, hvilken måned man befandt sig i. I en kreds indenfor er afsat plads til datoerne. Det kan virke overraskende, at hverken festdage eller himmellegemernes gang er angivet, forhold som kunne begrunde tilstedeværelsen i en kirke.

Midt i kalenderskiven skinner nu ligesom på urskiven en sol, som antagelig stammer fra en opmaling af hele brættet, der tydeligvis har fundet sted. Sidste gang var i forbindelse med prædikestolens reovering, som er markeret i opgangsdørens fyldning: C Mahler 1855, og for timeglassets vedkommende bekræftes af den i regnskaberne 1856 anførte udgift til Christian Cornelius Mahler for malning og forgyldning af dette. Hvem, der anskaffede timeglasset og hvornår, er i hvert fald for nærværende ikke kendt.

Heller ikke dette "timeglas" tjener altså alene som tidsmåler og til opbyggelse, det har tillige en funktion som kalender, der var brugbar år efter år til gavn for menigheden. Det mest forbavsende er, at der, måske netop for at den kunne genbruges, ingen kirkelige festdage anføres, hverken faste eller bevægelige så lidt som astronomiske forhold, der var af betydning for gudstjenestens orden. En udskiftelig kalender ville nok også være vanskeligere at realisere på dette sted, men en kalenderforbindelse til kirken har eksisteret siden middelalderen. Dengang uddelte biskopperne håndskrevne meddelelser til præsterne om årets helligdage. Fra o. 1500 udkom nogenlunde regelmæssigt hvert år en almanak på tysk og latin. Boghandlerne indheftede ofte

disse almanakblade som tillæg til salmebøger, og de vandt stor popularitet i sidste del af 1600-tallet. Fra 1636 bestemtes her i landet, at kun den almanak Universitetet udarbejdede, måtte trykkes og sælges, og at der skulle betales en afgift herfor, hvilket blev en indtægtskilde.

Kirken var samlingssted for sognefolkene, der altså i Aakirkeby synes at kunne få oplyst dato og måned, hvis de var kommet i tvivl. Man gik der i det hele taget ikke bare for at deltage i gudstjenesten men for at blive orienteret, f.eks. skulle præsterne 1553 fremsføre anvisninger mod pest, og 1629 blev det påbudt at oplæse kongelige forordninger fra prædikestolen, hvilket gentoges 1643. Med tiden brugte man imidlertid prædikestolene som et almindeligt publikationssted og efterlyste både ting og endda kreaturer, som var blevet borte. I Danske Lov fra 1683 blev den slags imidlertid henvist til kirkestævne, og alene kongelige forordninger bibeholdtes på prædikestolen foruden meddelelser om kirkelige anliggender.

Endnu en ejendommelighed knytter sig til timeglasset i Aakirkeby, nemlig at der på brædtets bagside er indrettet en enkel mekanik bestående af to hjul forbundet af en smal rem anbragt i en fordybning og dækket af en nu fastsømmet, tynd træplade. Hjulene forbinde glassene og urskivens viser, således at den flyttes, når de vendes. Det er vanskeligt at få øje på nyttevirkningen af denne indretning i kirken, for nok kan man registrere længere tidsrum, men der kræves menneskelig medvirken en gang i timen. Lignende dobbeltkonfekt gør sig gældende på gravstenenes afbildninger af en urskive ovenpå et timeglas, hvor fænomenet dog kan opfattes som en understregning. På Bornholm er blot levnet dette ene eksemplar af denne specielle type; et udsavet vægbrædt fra S. Ibs kirke med malede initialer og årstallet 1736 kan være en yngre, hjemlig efterligning. Det opbevares i Bornholms Museum.

Fig. 4. Gravsten over Margretha Hans Daatter, der døde 1793. Nederst på stenen flankerer basunblæsende engle et vinget timeglas over kranium på korslagte knogler. Ovenpå glasset står et kors. Altsammen symbol på døden.
I Bornholms Museum.

I det øvrige Danmark eksisterer så vidt vides ikke længere timeglas stedfæstet til Leipzig; takket være sandurmagerens signatur kan det imidlertid ud fra skriftlige kilder fastslås, at der har været et par stykker i kirker på det sydøstlige Lolland. I Nysted nævnes 1698 et forgyldt timeglas med fire glas, et arbejde af Jacobus Hartman, Sand-Uhr-Macher i Leipzig. Det var skænket af Jacob Rosenquist og hustruen Abel Petters Daatter Mes. Han var kirkeværge og skal endvidere have foræret en kalk og disk samt en stor lysekroner til kirken henholdsvis 1693 og 1703.

Måske inspireret heraf har en anden Nystedborger, den velstående handelsmand Jacob Flindt sammen med Kirstine Greve, i 1714 foræret kirken i den nærliggende lands-

by Herreslev "Et smukt Leipziger timeglas med fire kvarter". Det blev opsat ved prædikestolen på et bræt, der var "stafferet med billeder af oliefarve". Flindt var rådmands søn fra Nykøbing og oparbejdede en stor købmandsvirksomhed i Nysted; han blev kommerceråd, købte i 1732 herregården Nielstrup i Våbensted sogn, hvor han døde 1750 og blev begravet i sognekirken. Man kunne forestille sig, at han ligeledes havde begavet enten denne kirke eller Slæmminge eller Fjælde, der hørte under Nielstrup, med et af de specielle timeglas, men det var tilsyneladende ikke tilfældet. Hvorvidt han selv har forhandlet glassene eller købt dem på et marked, må blive det rene gæteri, tanken er dog besnærende.

Fra Nysted gik den korteste forbindelse mellem Danmark og Rostok. Og ser man efter, er det muligt i kirker ved den nordtyske Østersøkyst at møde timeglas anbragt på et bræt, eksempelvis i Rerik (indtil 1938 Alt Gaarz i Landkreis Doberan) beliggende ude ved havet mellem Wismar og Rostok. Disse har så vidt vides endnu ikke påkaldt sig opmærksomhed endsige været genstand for en mere indgående undersøgelse. Timeglas nævnes men beskrives ikke i de tyske topografiske håndbøger.

Derimod har et antal glas på Gotland fanget Bengt Stolts interesse i forbindelse med undersøgelse og redigering af inventaret i et større antal gotlandske kirkerum til bogværket Sveriges Kyrkor. Blandt en samling artikler om "*Kyrkliga sällsynheter på Gotland och annorstädes*" handler en om "*Timglas med enkel mekanik*".

Stolt noterer, at der stadig mangler forskning vedrørende disse timeglas, som han vælger at benævne tidstavler, men kan dog fremlægge ikke mindre end 32 i sit katalog. Heraf findes flertallet i Sverige, og kun tre eksisterer ikke længere. 16 bærer navnet Jacob Hartman, kendt fra Aakirkeby og Nysted, på andre læses Christoph Krentzer eller David Hart-

wich, alle tre hjemmehørende i Leipzig. En fjerde navngiven virkede også i denne by: Christian Heining: Thurm: zu S. Thom(as) in Leipzig. Tre timeglas har hverken navn eller hjemsted.

Som det fremgår af artiklens titel, er det muligheden for at måle længere tidsafsnit ved hjælp af disse tidstavler, der især har optaget forfatteren. I kataloget redegør han for hver enkelt, og relevant for herværende fremlægning konstateres, at stikkene ikke er identiske hverken over eller under glassene, ligesom der forekommer to typer tal på urskiverne, som indrammes af vildmænd, engle eller løver. Endvidere ses, at der på et større antal har siddet et billede af "Lipsia", Leipzig, i midten fornedet, hvor der tillige har været en viser til at markere datoen.

Vedrørende tilblivelsesforløbet mener Bengt Stolt, at rygbrættet er forarbejdet i timeglasværkstedet, hvor nogen har stået for det stel af træ, hvori glassene sidder, ligesom bemalingen kan være udført her, mens han antager, at kobberstikkene er hentet ude i byen. Forfatteren nævner navnene på nogle mestre i Leipzig omkring det formodede tidspunkt for tavlernes frembringelse. En datering savnes ganske vist, men med udgangspunkt i mesternavn tilknyttet få arkivaliske oplysninger og kendskab til muligt køb samt en stilistisk bedømmelse sætter han fremstillingen til årtierne omkring 1700, hvad der virker sandsynligt.

Deciderede timeglasværksteder har næppe eksisteret i Norden, og der skal ikke her tages stilling til Stolts tanker om arbejdsfordelingen, kun gøres opmærksom på, at stik som de anvendte med vanitassymboler i hvert fald må gå tilbage til ældre forbilleder. Det samme kan vel gælde flere af de øvrige stik med f.eks. musicerende engle.

Hvad angår selve glassenes alder henviser Bengt Stolt til en tysk kender af glas som materiale og med interesse for sandure. Han

har påbegyndt en undersøgelse af glassene. Mit umiddelbare bud ville være, at de lidt større glas, der i nogen grad dækker det formanende stik, er fornyede.

Hvordan disse særprægede timeglas eller tidstavler har fundet vej til Norden, tilsyneladende specielt Østersøområdet, må forblive gisninger, men der kan med rimelighed peges på de gode, tætte handelsveje, som siden middelalderen var etableret fra tyske byer, bl.a. Hamborg og Lybæk, og som videreførtes op gennem århundrederne fra Nymberg og Augsburg via Østersøbyerne. For køb og salg af finere genstande, som ikke hørte til torvenes dagligvarer, spillede markederne en væsentlig rolle såvel i udlandet som herhjemme. De store markeder var en slags internationale messer, afholdt en eller to gange om året, hvor der udveksledes varer. Foruden købmænd tiltrak de både udenlandske og hjemlige håndværkere og kræmmere.

På flere af de danske købstadsmarkeder solgtes importerede varer. Fra nogle østsjællandske kirker har man oplysning om, at der i begyndelsen af 1600'erne købtes dåbsfade på markederne. Det drejer sig om de ofte forekommende, almindeligvis benævnt sydtyske dåbsfade af messing. Til Store Tårnby erhvervedes eksempelvis et fad, sikkert det nuværende, på Køge marked S. Peders dag 1618.

Den fint udstyrede, ovenfor beskrevne messehagel blev i 1630 udbudt på påskemarkedet i Linz af Augsburg-handelsmanden Michael Pfalzer, der havde specialiseret sig i handel med kirkelige tekstiler. Vedrørende forhold herhjemme, ganske vist langt senere, er foretaget en undersøgelse af bondegårdens inventar og købmænds og markedsfolks varer i det 18. århundredes Nordvestsjælland, hvortil bl.a. er benyttet markedslistes fra årene 1776 til 1796. Heraf fremgår, at Kalundborgs markeder var bindeled i en udveksling af varer. 1786 kunne man købe Nyrnbergkram fra både

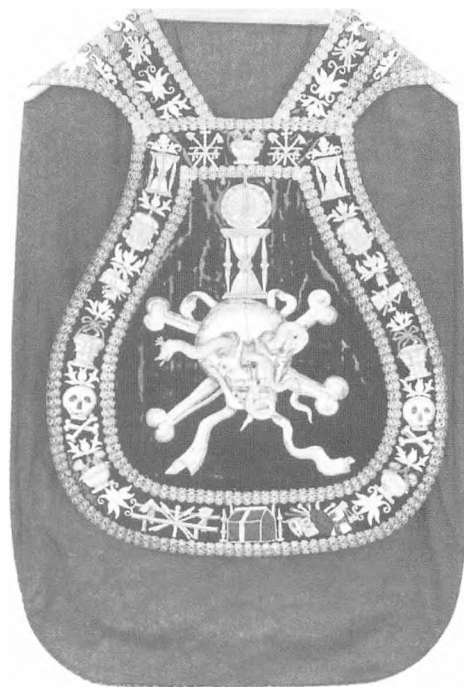

Fig. 5. Messehagel fra Kremsmünster, nu i Kunstsammlungen Stift Kremsmünster. Hagelen er beregnet til brug ved begravelser, og motiverne, der på iøjnefaldende vis henviser til døden, er udført efter velkendte, ofte benyttede forlæg.

Helsingør, Korsør, Ringsted og Roskilde, medens markedet i Holbæk fik sit Nyrnbergkram alene fra Korsør.

Ligeledes i 1700-tallet traf man på markederne i Flensborg handlende ikke alene fra Hamborg og Westfalen, men også kræmmere fra Nyrnberg. Den eksisterende tidstavle i Älghult i Småland afløste et "skønt timeglas" fra Letland erhvervet 1645. Selvom skønheden er ukendt for os, bekræfter oplysningen de mange indkøbsmuligheder.

Der findes utvivlsomt rundt om i kirkerne flere timeglas som de beskrevne fra Leipzig. Et lignende, tilsyneladende en smule enklere, hænger i Brodersby lidt nordøst for Slesvig by tæt ved fjorden. Det har to sandure fæstnet til et udsavet bræt af omtrentlig samme længde

og form som de her beskrevne og med en malet urskive samt viser foroven. Man formoder, det er udført samtidigt med prædikestolen i 1726, hvilket er i overensstemmelse med tidstavlernes anslåede datering. Endvidere er et beslægtet timeglas med urskive foroven og malet, opbyggelig indskrift forneden fotograferet i Rindum lige udenfor Ringkøbing på den jyske vestkyst.

En gennemgang af de topografiske oversigtsværker vil normalt ikke afsløre disse specielle timeglas, der i reglen blot nævnes uden beskrivelse. Bengt Stolts henvendelse til en

række museer har kun resulteret i et yderst beskedent antal. Udstillingskataloger og kirkebesøg vil utvivlsomt kunne afsløre flere.

Med denne viden og kendskabet til den fornemme messehagel i Kremsmünster anskaffet på påskemarkedet i Linz, forekommer den tanke mig ikke urimelig, at timeglassene fra Leipzig blev bragt nordpå og, måske ved en mellemhandler, solgt på markederne. Som glasset i Brodersby ved Slesvig antyder, har der sikkert været flere værksteder om at fabricere lignende, mere eller mindre forenklede timeglas.

Udvalg af benyttet litteratur foruden almindelige opslagsværker og leksika

Laurids de Thurah: *Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe*. 1756.

Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, udg. Georg Steinhausen. II. Bd: Der Kaufmann, Leipzig 1899.

Sveriges Kyrkor (relevante henvisninger findes hos Bengt Stolt).

Danmarks Kirker, Præstø amt 1933-35 (Store Tårnby), *Sorø amt* 1936-38 (Haraldsted), *Maribo amt* 1948-56 (Nysted, Herreslev), *Bornholm 1954* (Nykirke, Aakirkeby) og *Holbæk amt* 1979-2001 (Grevinge).

Ole Degn: *Torv, marked og købmansgård*, i *Dagligliv i Danmark*, red. Axel Steensberg. 1620-1720, 1969 og 1720-1790, 1971.

Niels-Knud Liebgott: *Kalendere. Folkelig tidsregning i Norden*. 1973.

Braudel, Fernand: *Civilization and Capitalism 15th-18th Century*. Vol. I. *The Structures of Every Day Life*. London 1981.
samme: Vol. II. *The Wheels of Commerce*. London 1982.

Huse i Nysted. Nysted 1982 (Jacob Flindt s. 15).

Hans Stiesdal og Marie-Louise Jørgensen: *Urspindelen og urhjulet - to oversete forkraenkellighedssymboler*, i Nationalmuseets Arbejdsmark 1985.

Hans Stiesdal: *Danske tårnure 1400-1850*, i *Hikuin* 17, Højbjerg 1990.

Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR. Mecklenburgische Küstenregion, Berlin 1990 (Rerik s. 283).

Himmel, Hölle, Fegefeuer: Eine Ausstellung des Schweizerisches Landesmuseum in Zusammenarbeit mit dem Schnütgen-Museum und der Mittelalterabteilung des Wallraf-Richartz-Museums der Stadt Köln, Katalog af Peter Jezler. Zürich 1994 (messehagel Kat. 14, s. 184).

Die Bau- und Kunstdenkmale in Mecklenburg-Vorpommern. Vorpommersche Küstregion Stralsund-Greifswald-Rügen-Üsedom, Berlin 1995.

Jan Steen Jacobsen: "*Fremmede Ting*". *Om bondegårdens inventar og købmænds og markedsfolks varer i det 18. århundredes Nordvestsjælland*, i *Bol og By*. Landbohistorisk Tidsskrift 1997:2.

Glamann, Kristof: *Time-out*, 1998.

Glauben. Nordelbiens Schätze 800-2000, ed. Johannes Schilling. Neumünster 2000 (timeglas i Brodersby med farveafbildning s. 224).

Bengt Stolt: *Kyrkliga sällsynheter på Gotland och annorstädes*. Uddevalla 2001 med henvisninger til *Sveriges Kyrkor* og utrykt manuskript af Lothar Hasselmeyer: Sanduhren von Jacobus Hartmann - Sanduhrmacher in Leipzig - Art und Weise des Übertragens der Drehbewegung vom Gläsergestell zum Stundenzeiger und Vergleich zu anderen Sanduhren mit Stundenanzeiger.

Rum og fortælling

*Øens nyere kirkekunst som illustration,
som symbolsk refleksion og som
åbning mod det ordløse*

Af Lars Serena

Vi opbygger hele tiden forestillinger om andre dimensioner end de der arbejdes med i det daglige. Lever måske imod naturen, men fødes og dør i al fald som dele af den.

Nogle af vore huse fyldes med fortællinger om mennesker i et andet klima og en anden tid. Steder der er fulde af solskin og varme, - eller slet ikke er med på globus'en. Billederne gengiver handlinger eller serier af forløb der er et fælles sprog for, nemlig de kristne evangelier, og som derfor kan aflæses af mange.

Andre bygninger er gjort hellige med symboler for vækst og afgrøde. Der antydes mere nogle vilkår som menigheden i et nordisk klima kan genkende og takke for med lige så stor andagt.

Gennem tiderne ophobes forskellige ting der efterhånden laster stedet med religiøsitet. Nogle af dem kaldes kunst. Fjernes tingene igen, - og det gøres de hele tiden! må hver generation præstere deres til at markere stedet som noget særligt, som noget andet end naturen. Den kender jo ikke til hellige steder.

Der er også redskaber som taler et alt for konkret sprog, som rører ved det patetisk lidelsesfulde eller opleves vellystigt påtrængende, og dermed kan være menigheden fremmed. Disse ting finder bedre deres plads på museerne eller i fri luft, på gravstederne. Hvis ikke de tilintetgøres. I kirkerummet opfattes livets begyndelse og afslutning som stadier på en rejse, mødesalen kaldes skibet,

Jonskirken, eller Jons Kapel, på modstående side ligger helt isoleret på stranden nord for Hasle. Måske lagde havfiskerne i fjerne tider til her for i det snævre og dunkle kultrum at tilbede en beskyttende støtte? I dag er "kirken" også tilgængelig fra land via en række trapper.

Båden nedenunder er fra Sven Havsteen-Mikkelsens tavle med Genezareth sø opsat 1990 i Sankt Nikolaj kirke i Rønne. Kirken er viet den hellige Nicolaus der tager hånd om de søfarende.

og ned fra loftet hænger som regel en model af et rigtigt skib, der i øvrigt kan være æstetisk stimulerende og høre til kirkens bedste inventar. Det kan gå op og ned, men aldrig under.

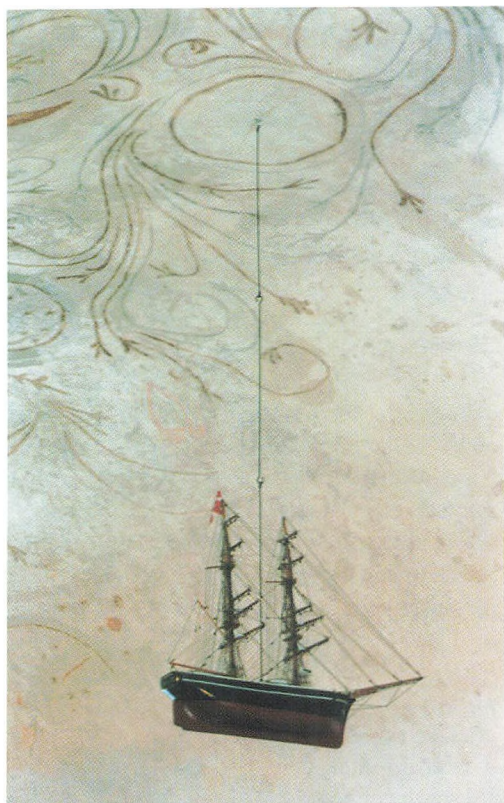
Tro kun, frygt ikke!

Midt i 1900-årene begynder maleren Paul Høm så at sætte sit særlige præg på nogle af rummene. Forinden må de i et par hundrede år have forekommet temmelig bedrøvelige, de gamle malerier på mure og hvælvinger blev dækket eller hugget væk, hvis ikke man fjernede hele kirken. Alterskabene forfaldt. Næsten intet dannede nærvær og intensitet i rummet eller kunne læses som betydningsbærende lag fra foregående slægters tilbedelse.

Høms udgangspunkt er hverdagens realisme, levende mennesker hyldet for deres blotte tilstedeværelse, ikke specielt aktivt handlende men konstruktivt formet som figurerne på mosaikkerne i Ravenna, eller som den græske skulpturs unge skikkelser der også bare er i rummet.

I starten er han slet ikke sikker på at det religiøse nærvær er ensbetydende med kirkens fortællinger. I en kirke i Nordsjælland følger han en ældre kollegas restaureringsarbejde og siger i den forbindelse: "Jeg fik fornemmelsen af, at kirkerummet i sig selv kunne meddele sig til en". Samtidens behandling af hans kirkelige værker kan forekomme nærsynet, han afkræves en trosbekendelse, et sted at placere ham. Naturligvis er han som skabende kunstner - faget er malerkunst, en del af en række sammenhænge der også arbejder i andre retninger, tiden er langtfra entydig.

Men Høms ting taler klart et figurativt sprog, f.eks. i den nye udformning af prædikestolen i Ibs kirke, hvor han i fire apostelfigurer samarbejder med sin kone Lisbet Munch-Petersen om det keramiske og hvor billedhuggeren Ole Christensen udfører de symbolske understykker der løfter og identificerer de lærde halvfigurer.

I rent maleri frembærer også halvfigurerne i Østerlars kirke brødet og vinen som to tjenere der kunne være trådt lige ud af en freske fra den italienske ungrenaissance. I 70'erne kommer det store kors i Østermarie til og her er forbindelsen bagud til græsk kunst tydelig. I sit arbejdsrum havde Paul Høm en torso stående af en ung mand, et arbejde fra perserkrigenes tid, og på lignende måde er hans egne skikkelser blottede for gestikulerende optræden. Benene og armenes ubetydelige drama er et særtræk, udtrykket fortættes om krop og hoved, følelse og forstand.

Forholdet mellem fylde og tomhed viser han i det figurløse kors i Vestermarie kirke udført sammen med Lisbet Munch-Petersen. Korsets vandrette bjælke består af fliser i svævende blå toner og krydser den lodrette rejsning i et treenigheds-tegn. Selve stolpen bærer et filigranagtigt væv af vækstformer som Paul Høm også dyrker i sit sene staffelmaleri og i pennetegninger af en særlig trans-

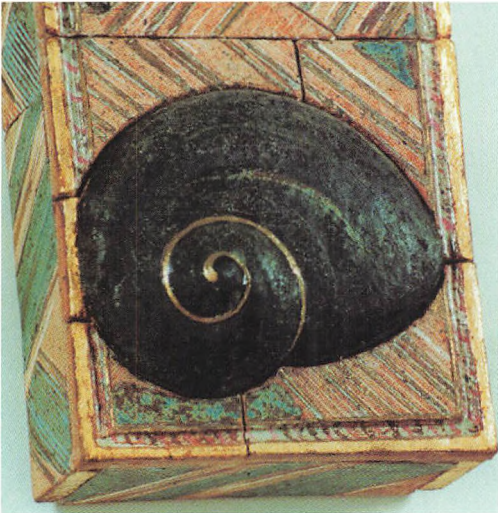
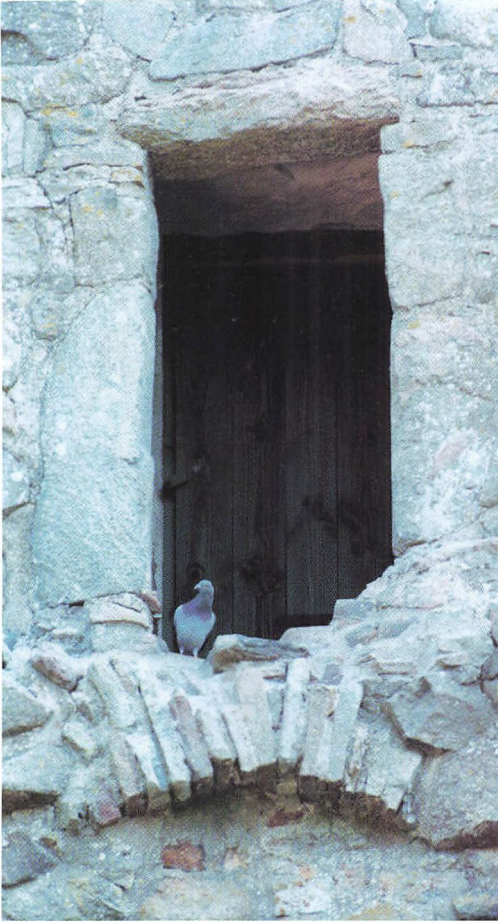

Kirkeskibet til venstre hænger i Ols kirke. Med sikker hånd er det forankret i lufthavet under hvælvet spirende kalkmalerier. Loftet er dekoreret med urteslyng af en passioneret ornamentalist.

Nedenunder troner den hellige Nicolaus som kirkerne i både Rønne, Nexø og Nylars er viede til. Han kommer fra Patras og bliver vistnok helt ufor skyldt biskop i Myra i 300-tallet. Til hans godheder hører at bistå pilgrimme i havsnød. Den moderne ikon med hans portræt er fra et kapel på den græske ø Lesbos og fremstillet af udklippede tryk og hjemmelavet sandpapir. Ikon betyder blot "billede af".

Kor og apsis på modstående side er en del af det arkitekturfragment der bevaredes da man i 1880'erne nedbrød den gamle kirke i Østermarie. På stille og tågede dage kan man gribe sig selv i at høre stemmer omkring det udendørs rum. Er det ikke nogle munke der under arbejde i urtegården morer sig over et par rodfrugter mens de ind imellem nynner på en gregoriansk hymne ?

parent ynde der rummer mystikerens samfølelse med hele universet.

Paul Høm regulerer også farvesætningen i flere af øens kirkerum, fjerner illusioner om ædle træsorter, de såkaldte ådringer, og med håndværksmæssig klarhed skaber han korrespondance og hvile i rum med mange modsatrettede elementer.

Til samme generation hører Sven Havsteen-Mikkelsen, der har udført alterbilledet i Sankt Nikolaj kirke i Rønne. Hans ulmende og dramatisk romantiske maleri bemægtiger sig effektivt rummet mens de fint bevarede rester af kalkmaleriet på sidevæggen ser til. Det burde have forestillet de søfarendes beskytter Sankt Nikolaj, - men det er Judas. Den stående Kristus er klædt i rødt, Genezareth-søen er nordisk grøn som de frådende vandmasser omkring Færøerne og Island, og på en spændende måde toner maleriet sin saga-agtige klang ud mod Kræsten Iversens Middelhavskildringer i glasmosaikbillederne der omgiver det i korrundingen.

Iversen, der er noget ældre og skolet i den klassiske humanisme, prisgiver ikke sine figurer elementernes rasen men samler grupperne i fornemt bearbejdede kompositioner. De er tænkt i fladen ligesom de gamle græske relieffer eller som Giotto's 1300-tals skildringer af den hellige Frans i kirken i Assisi.

Når den hellige ånd er over os gror alt med uanet styrke, energierne strømmer os i møde udefra. Vi åbner mod hinanden, og når det modtagne svækkes i intensitet eller er brugt helt op lukker vi igen af. De kristne symboler for det danner forklarende tegn, der opstår fælles billeder for Helligånden, duen, og f.eks. også for det evige liv, sneglehuset. Som et meget opmærksomt dyr er duen tilstede i den gamle skal af kirken i Østermarie.

Det sorte sneglehus med guldornamentet lukker sig på det store kors keramikeren Gerd Hiort Petersen har udført til kirken i Rø. Skalformen fortæller både om vinterens hvile og om troen på nyt liv.

Det troværdige finder hos Iversen sted som en aktiv og social kristendom mennesker imellem.

Kirkekunsten har i dag få skildringer af den kæmpende eller lidende Kristus. Nedtagelsen fra korset af det døde legeme og Jomfru Marias sorgfulde bøjen sig over det, den såkaldte pietá, ser man ikke. Der er vistnok kun et enkelt eksempel på Marias begrædelse, betegnende nok ikke under kirkens tag, men på kirkegården i Olsker hvor Erik Thommesens tidlige og følelsesfuldt tyste skulptur er rejst på Herbert von Garvens' grav.

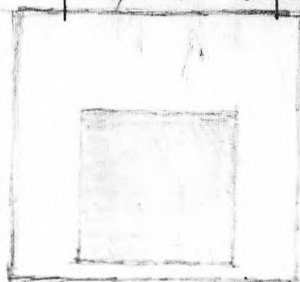
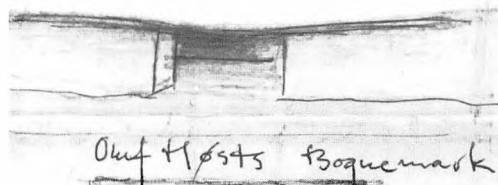
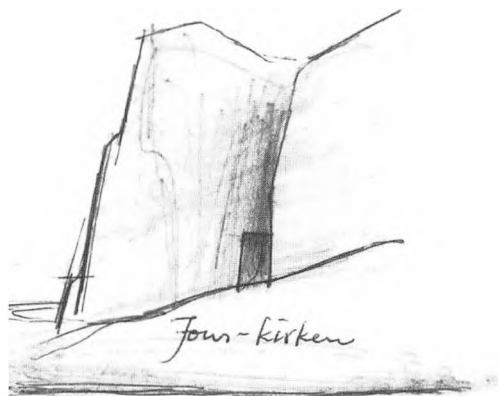
Man viger uden om det patetiske, søger hellere symbolerne i stedet for den legemliggjorte fortælling. Måske rækker erkendelse og ord ikke hinanden hånden i øjeblikket, men muligvis kan kunsten heller ikke påtage sig opgaven nu selvom en bestilling skulle blive afgivet.

Symbolerne er rummelige, men de har det samtidig med at slette de mange nuanceringer det rigtige billede langt bedre kan fange ind.

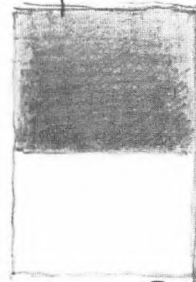
Død er død, - men i kirken vises den tomme grav, det tomme sneglehus, eller den indtørrede frøskal der på et tidspunkt fyldes igen eller brydes og spreder nyt liv.

Kirkebygningen er også selv en stor skalform om menigheden, - selvom den hellige Frans kunne nøjes med at prædike under et træ (men da var det også kun fuglene der hørte efter). Når vi fødes forlader vi en tryk skal og iklæder os derefter ustandselig beskyttende skaller. Tøjet, gummistøvlerne for regnen, cykelhjelm, bondehuset med stokroserne, det mørke teaterum, koncertsalen med alle symfonierne, speedbåden af plastic, BMW'erne og Mercedes'erne foran kirken, frem til den dag vi lægges i kisten eller urnen og gives tilbage til jorden.

Men overalt spirer og gror det og frøet på jordene omkring kirken i Rø bliver til strå med fede aks, og de dejligt bølgende og gule van Gogh'ske kornmarker mejes en dag ned og tærskes af en New Holland'er.

Josef Albers

mark Rothko

Træder man ind i kirken hersker der stilhed og resignation.

På endevæggen hænger Gerd Hiort Petersens keramiske kors. Fortællingen cirkulerer omkring den strålende sol i midten.

De keramiske farver, glasurer og begitninger belagt med guld, trækker landskabets tone inden for i rummet. I korsets bund er den tomme skal modelleret i et kraftigt relief, og går man til korsets venstre arm holder duen øje med forårets spirende kræfter, - det er korsets fine humor! Øverst ses en flagrende sommerfugl, til højre danner løv og vækster en moden fylde der som hos Paul Høm er opfattet i grafiske værdier. Solskiven fastholder cyklus'en på væggen, men selve rytmen i det skulpturelle mod det mere tegnede forskyder hele bevægelsen over mod korsets venstre halvdel, som to billeder der fra hver sin side glider sammen til eet.

Fortælleformen er antagelig fuldstændig dækkende for tiden.

Desværre er der ikke kunst i kirkerne med Oluf Høsts signatur. Ingen har som han malt englens der besøger jorden julenat, selvom det sker ved et faldefærdigt skur på marken.

I hans tegninger foregår alt på denne ø, biskop Erlandsen velsigner en død ko på marken ved Nyker. Fortællingerne er blottede for moral og bedreviden, nogle gange går de helt til i stærkt sansede farverum.

Oluf Høst skaber sine mest andagtsfulde billeder med solnedgangene i porten på Bøgnemark. Til sidst forenkles de helt ned til det rektangulære rum der jo også var munken Jøns eneste fornødenhed da han i 800-tallet gik i land på Rutskerkysten for som den første at fortælle om Kristus.

I større målestok ligger Høsts meditative stilhed nær de rum- og farveundersøgelser der på samme tid gøres af århundredets mest religiøst sansende malere som den tyskfødte Josef Albers og amerikaneren Mark Rothko, - men der passer kirkens rammer måske ikke længere?

Sankt Nikolaj kirke i Rønne.

Øens kirker kan i sommermånederne besøges både som rum hvori de religiøse handlinger foregår og som pusterum hvor man pauserer fra den evigt kommende strøm af tid.

Man kan også være heldig at træde direkte ind i en korprøve hvor nogle vanskelige passager sættes på plads inden sommeraftenens koncert.

Den store lysglorie er tændt så korets medlemmer kan læse nodebilledet. Det stærke sollys udefra illuminerer samtidig Kræsten Iversens glasmalerier i koret og sender farvede reflekser rundt i rummet.

Som alter gør Sven Havsteen-Mikkelsens ulmende maleri "Jesus stiller stormen på Genzareths Sø" en storartet virkning, trods inventarets lidt ubestemte præg. Det gamle alterbillede afløstes i 1990 af Havsteen-Mikkelsens farverige værk med de stærke komplementære virkninger hvor rødt og orange klinger ud mod køligt grønt og mørkeblåt.

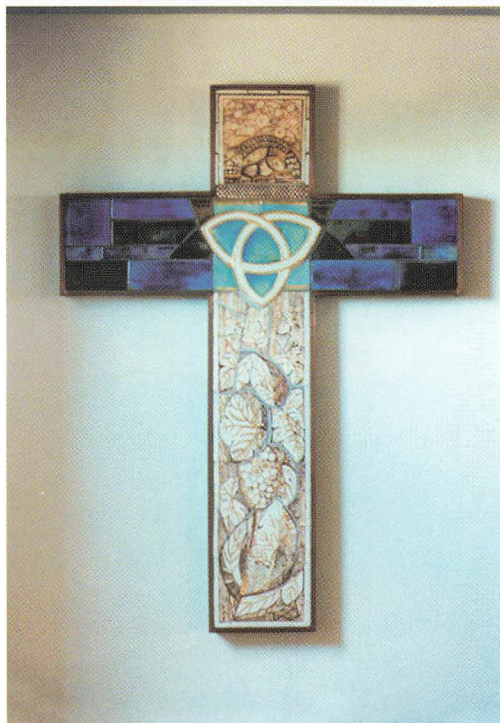
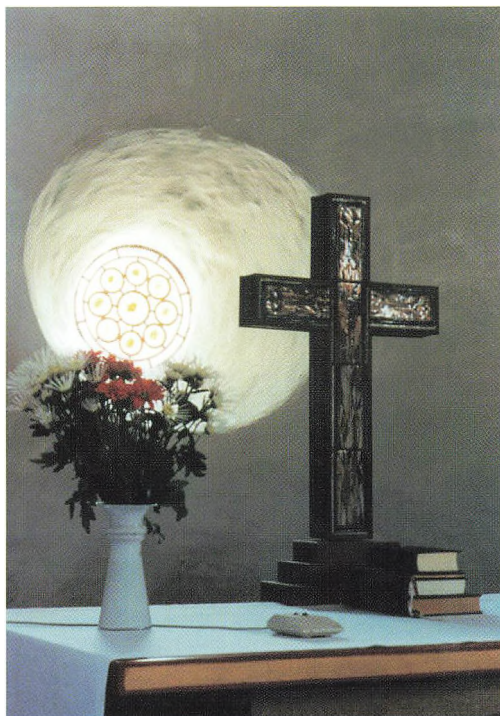
Det halvanden meter høje kors på modstående side er udført af Gerd Hiort Petersen i 1988 og hænger på væggen i Rø kirke. Korsene på denne side er skabt af Lisbet Munch-Petersen, det nederste i samarbejde med Paul Høm, og er fra henholdsvis 1975 og 1982. Det lille kors står midt på alterbordet i Ruts kirke, det noget større er ophængt på en sidevæg i Vestermarie kirke.

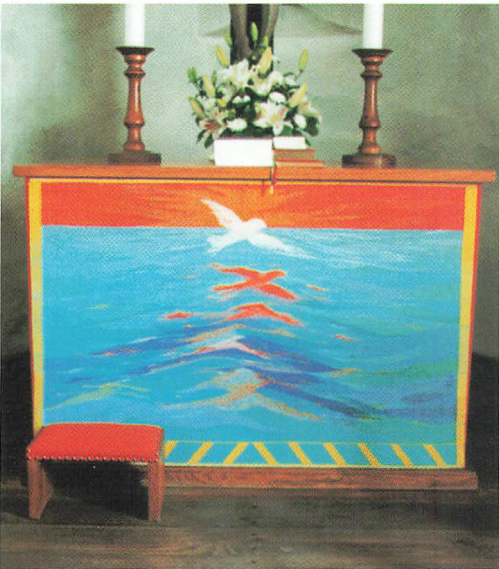
Under gudstjenesten i Rutsker er alles blikke rettet mod det lille kors der bærer en meget yndefuld og brunstemt ornamentik af strå og aks mens det aftegner sit klare omrids mod rosevinduet bagved. Korset står virkelig i rummet, nedefter breder det lidt ud mod basis og meddeler sig i kor og apsis med en særegen styrke. Korset bærer i sin overordnede betydning også symbolet for Helligånden, der sørger for vækstbetingelser og dermed nærer det fortsatte liv.

Det store kors i Vestermarie er ophængt i selve kirkesalen. Her samarbejder Lisbet Munch-Petersen med Paul Høm. Det rummer i højere grad mystikereens resignerede grublen, som billede dækker det hans sene udtryksform. Stolpen er groende vækst og fylde, den vandrette bjælke en tom og forladt evighed.

Som kirken i Rø er også Vestermarie bygget til erstatning for de nedrivninger øens provst i 1880'erne satte i værk. Ingen af kirkerne er siden ændret afgørende. Men Paul Høm har forsøgt at berige flere af dem med simple og velklingende farveskalaer baseret på lyse jordfarver mod gult eller blåt eller holdt sammen af fine grå.

Under gudstjenesten i Rø har menigheden Gerd Hiort Petersens kors i ryggen. Først under udgangen vender man sig mod det højt opsatte og prægtige smykke der spænder over to buede åbninger ud til tårnrummet. Med robust kraft tegner Gerd Hiort Petersen en religiøst symboliserende cyklus, - og en biologisk hvor den fede due samtidig har det svært med forårets spirende delikatesser.

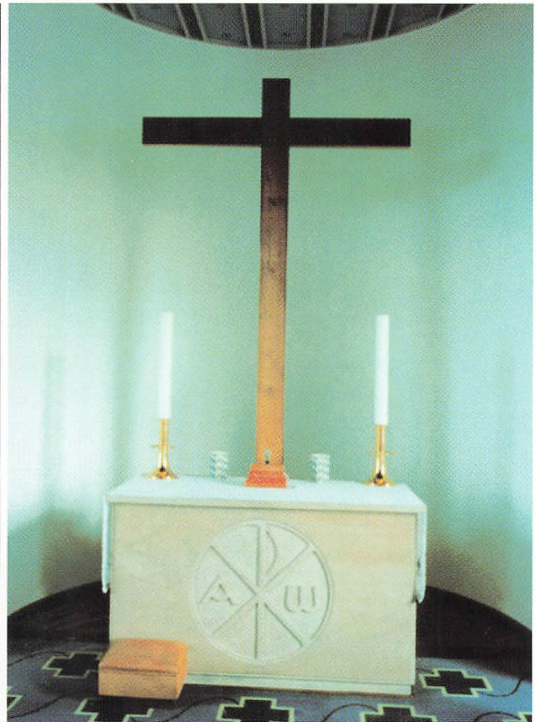
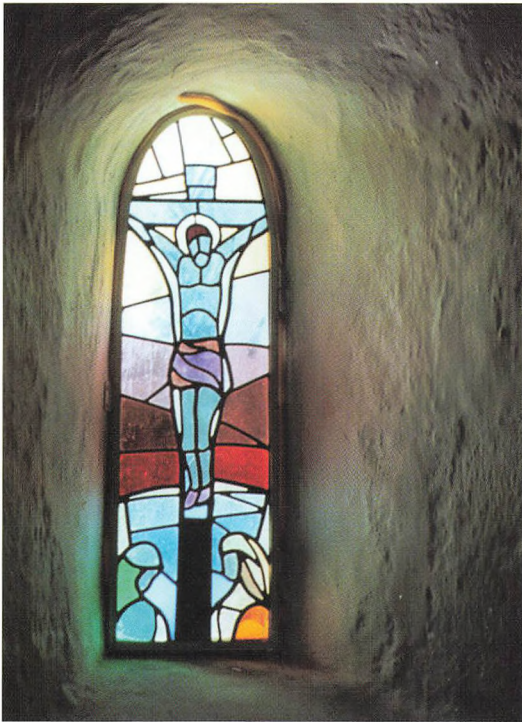
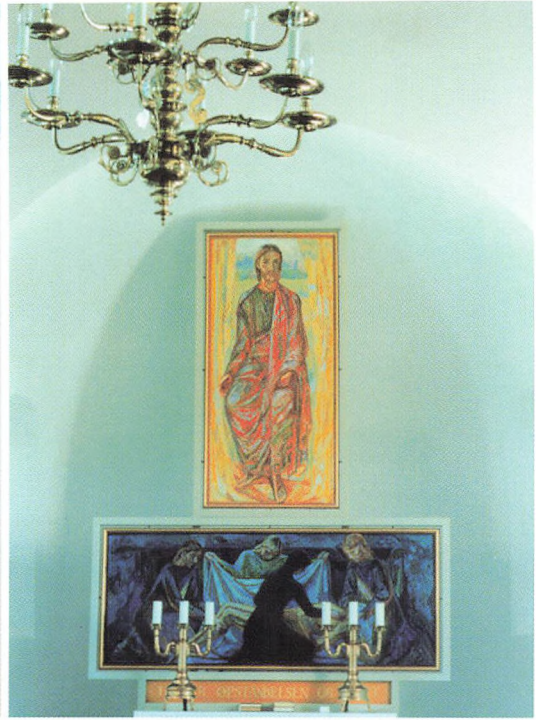
I Ruts kirke viser alterbordets forside, antependiet, de marker der omkring kirken også strækker sig mod Olsker og Allinge. Niels Østergård malte i 1950'erne en række fast formede olie billeder derfra. Senere udførte hans kone Kirsten gobelinen, gengivet til venstre i midten, efter et af de mest karakterfulde. Man kan tillægge hans motiv en kristen symbolik, oprindelig fungerer det blot som et billede af den årstid hvor øen er sig selv.

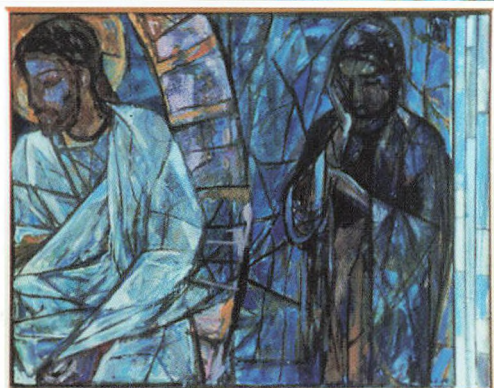
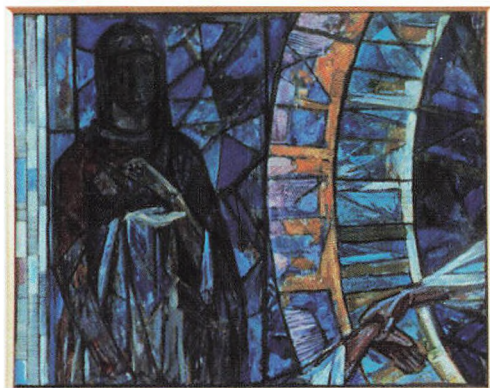
Det stærkere farvede antependie nederst på siden er vævet af Annelise Kofoed-Hansen i 1992 og viderefører i koloritten et anslag Paul Høm allerede gjorde under kirkens restaurering i 1972.

Hans beskedne glasmosaik i apsis lægger en efterfølgende dimension til alterbordets fornemme gamle 1600-tals krucifiks, Smertemanden, - men Annelise Kofoed-Hansen omskaber med sin vævning hele rummet. I sine tæpper arbejder hun bl.a. med teknologiens indgreb i den uberørte natur, som menneskeskabte barrierer og blokeringer, der med eet forvandler stedets ellers langsomt tilkomne orden. Antependiets bølge omskabes og løfter sig af havet som en strålende figuration af Helligånden, - og vandet er forudsætningen for alt liv.

Kofoed-Hansens flyvende tæppe befinder sig i et af øens mest betagende stykker arkitektur. Tidligere aftrappedes kirken op efter mod himmelhvelvet som en bryllupskage, men nu lukkes den store tromme af en kegletop. Alle løsdele i det lidt ovale kor og apsis står scenografisk parate til deres funktioner med noget af den samme magi som når teaterroller venter på at skuespillerne skal indfinde sig.

Modstående side, øverst til venstre Paul Høms frithængende kors i Østermarie kirke udført i begyndelsen af 1970'erne. Bag opstandelseskorset med den unge Kristus ligger studier efter en gipstorso Paul Høm havde i sit arbejdsrum. Originalen i marmor er udført mere end 400 år før nul af billedhuggeren Krithios og står på Akropolismuseet i Athen.

Ved siden af et interieur fra kirken i Klemensker hvor Paul Høm arbejder med inventaret omkring 1960 for derefter tyve år senere at tilføje det todelte maleri af gravlæggelsen og opstandelsen. Her vandrer Kristus i et bornholmsk forårslandskab.

Nederst til venstre den centrale glasmosaik med den korsfæstede Kristus udført til Ny kirkes apsis af Knud Henning Hansen i 1998. Man ser desuden Skabelsen som også går at læse som den funklende stjerne over Bethlehem, og på den højre glasmosaik iler Helligånden mod jorden i en bølgende strøm af lys og varme.

Det forladte kors nederst til højre står i Emanuel

Grauslunds kirke i Tejn fra 1940. Ved tværvarens høje placering på stolpen samler Grauslund sine rene og få virkemidler omkring rummets eneste motiv. Der er ingen billeder i kirken, men løberen på gulvet, den malede himmel over korsset og alterets to vaser skaber luft i det snævre formsprog. Prædikestolen bæres oppe af noget træsløjld der kan referere til stedets gamle stubmølle.

Dugen på Emanuel Grauslunds smukke alterbord af Nexø-sten symboliserer det klæde Kristus svøbes i efter nedtagelsen fra korsset.

I Paul Høms alter i Klemensker, - et udsnit af gravlæggelsen ses herover, forekommer klædet både som maleri og som reelt objekt og giver dermed hele arrangementet et lidt pudsigt præg af overløst dagligstue. Paul Høm er 75 da opgaven i Klemensker afsluttes. I flere af hans seneste malerier lukker figurene sig isoleret om deres egne reaktioner, men i det to-delte blå maleri der hænger i kirken i Rønne træder Kristus ud af sin mandelformede glorie for at vække den døde Lazarus til live.

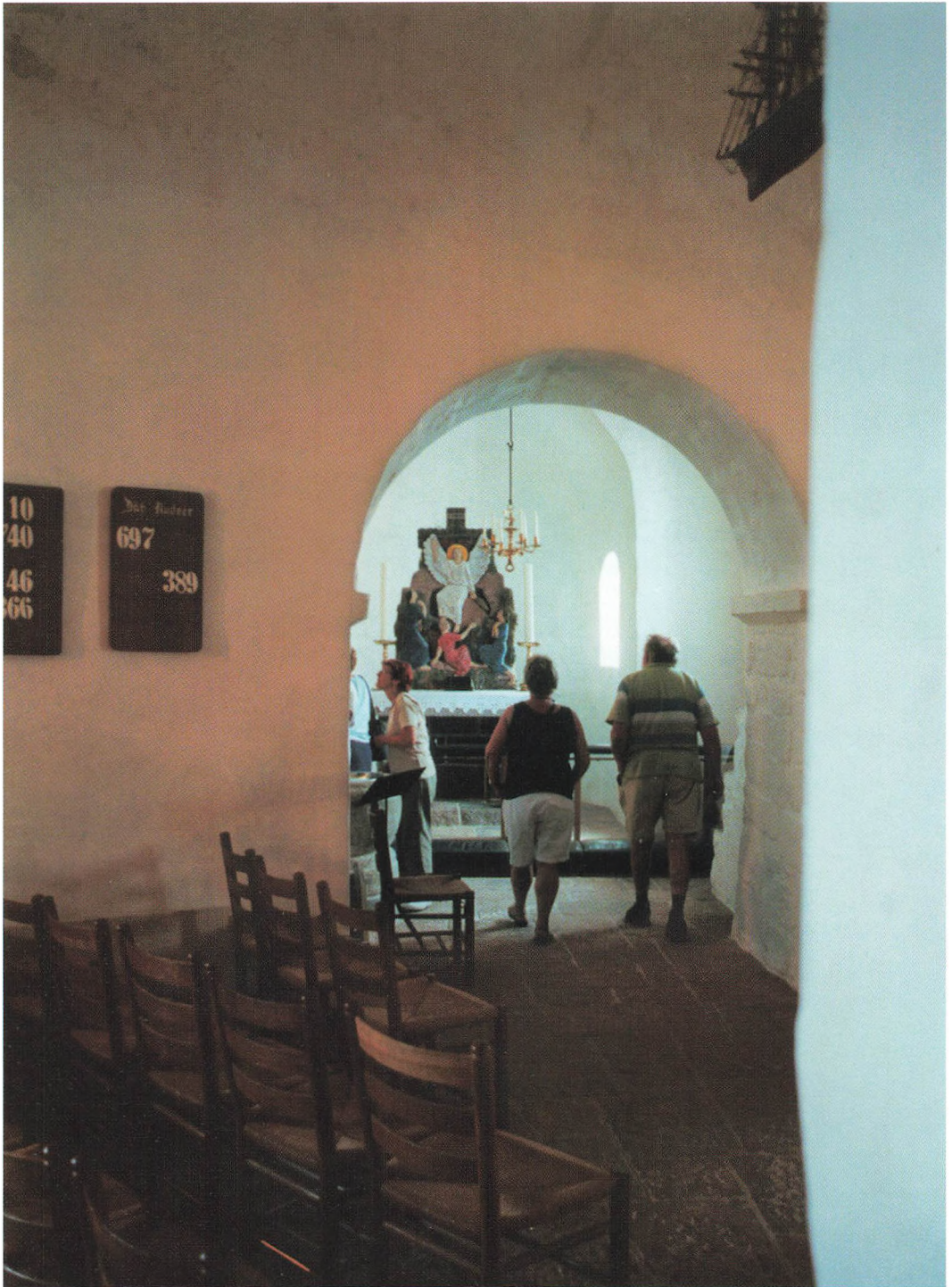
Halvfiguren af Jomfru Maria med barnet på armen fastlægges som kristent motiv allerede i 400-tallet. Dermed kan billedet af hende frigøres fra det vægbundne maleri og tages med på rejse til menigheder i andre lande. Det mangfoldiggøres bl.a. som ikoner, billeder malt på løse træplader, - og i skulptur når motivet en ny form i 1200-tallet i den såkaldte pietá. Her bøjer Jomfru Maria sig over sin døde søns legeme der hviler i hendes skød efter at være taget ned fra korset. Der er ikke bevaret bornholmske eksempler på denne begravelse.

I vor tid nærmer Paul Høm sig flere gange temaet, men ligeså karakterfuldt ses det på kirkegården i Olsker hvor Erik Thommesens tidlige forsøg er rejst på Herbert von Garvens' grav. Måske har en fejlhugning bestemt skulpturens endelige form, men som fortættet og indkapslet passion åbner det abstrakte værk sig efterhånden for den der giver sig tid. Gunnar Hansens skulptur inde i kirken er illustrerende ligesom de gamle kalkmalerier. Værket og rummet passer sammen, den flade relief-form kan næppe tage mere plads op før der ikke er noget tilovers til menigheden.

Gunnar Hansens keramiske skulptur, der er glaseret og brændt på keramikfabrikken Søholm i Rønne 1950, vokser ud af en særlig lys og dansk tradition der som sit hovedværk tæller Joakim Skovgaards (1856-1933) store optimistiske dekorationer i Viborg domkirke. Og hvad er en grav iøvrigt andet end en skal på rejsen undervejs?

I Olskers tætte kirkerum erstattede man de faste bænkerader sidst i 1940'erne med løse og dejligt robuste pindestole efter spanske og italienske forbilleder. Stolene blev fremstillet i Sorø efter tegning af Viggo Hardie-Fischer:

Øens kirker er enten langhuse eller cirkelhuse. I Gudhjem, Rø, Klemensker, Vestermarie og Østermarie har det sene 1800-tals arkitekter tegnet nye bygninger til erstatning for de nedrevne. I langhusene er der som regel umotiveret højt til loftet uden at arkitekterne af den grund har set deres snit til at arbejde med et jublende eller himmelstræbende katedralagtigt formsprog. Som æstetiske udsagn er bygningerne uheldige overleveringer fra en anden periodes frygtbetonede gudsdyrkelse med de kendte trusler om evig fortabelse.

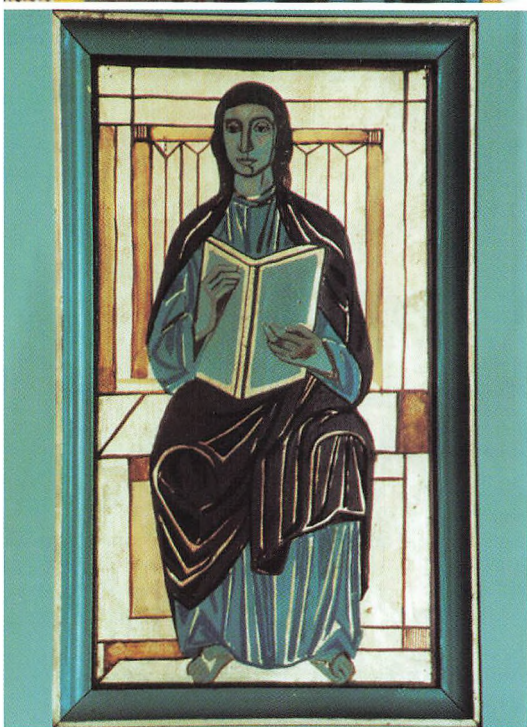
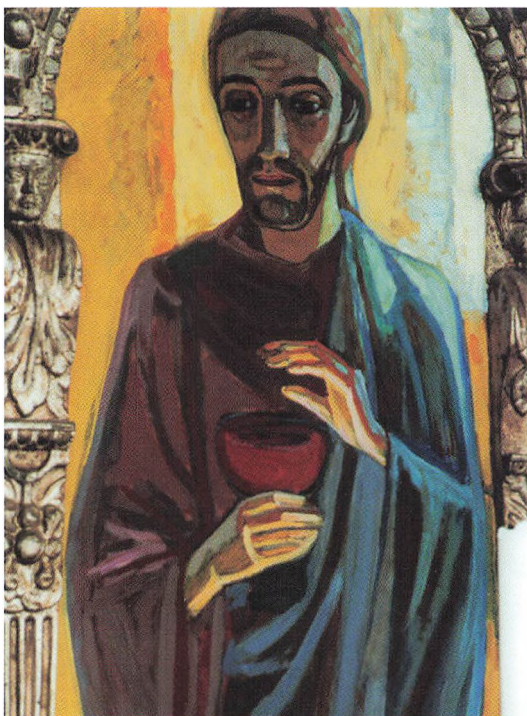
Paul Høm og arkitekten Rolf Graae har i nogle af de nyere restaureringer rådet båd på dette med farve-psykologiske forbedringer og med nye og venligere inventar-arbejder.

Modstående side, øverst orglet i Klemens kirke og til højre det noget mindre i Østerlars. I rundkirken er organistens plads blandt menigheden, instrumentet tilpasser sig ualmindelig levende rummets dobbelte krumning og breder sig først ud på sølemanér over hovedhøjde. Pibernes forgyldninger skaber et forfinedt træk bagud og op langs hvælv og mur. I Klemensker er orglet med til at binde kirkens symmetri om længdeaksen. Til gengæld giver pibe-rækkernes slanke og næsten gotiske orden hele rummet et storslået vingesus.

Nederst til venstre alteret i Østerlars kirke med Paul Høms to malerier af brødet og vinen fra 1956. Til højre et af felterne på prædikestolen i Ibs kirke udført i glaseret lerføj af Paul Høm i 1960. Halvfiguren gengiver evangelisten Lucas og relieffet under, modelleret af Ole Christensen, viser den bevingede økse.

I sin maleriske form svinger Paul Høm mellem farveteoretiserende naturalisme og dekorativ fasthed. Som ung akademistuderende stifter han bekendtskab med den sene impressionismes formopløsning og deling af kulørerne i punkter og facetter. Men han sammenfatter også sin lærdom i en række skikkelser, der bevæger sig statue-agtigt i rummet og stopper op i tvivl og eftertanke.

Nederst på denne side ses et af hans malede og forgyldte felter på prædikestolen i Klemensker hvor evangelieskriveren er formet i dekorative flader med reflekterende højlys i klædedragtens folder. Baggrunden er som kontrast ornamenteret med mørk farve på den forgyldte grund.

Billedet herover er et af felterne i Kræsten Iversens glasmosaikmaleri i Sankt Nikolaj kirke i Rønne. I udsmykningen samler Iversen en række mindre optrin omkring et større billede af Kristus som Sædemanden. Historierne foregår under åben himmel som en "guds-tjeneste" mennesker imellem. Her har kirken endnu ikke spejleret i ritualer eller jord og bygninger. Siden overfor viser et af tårnrummene i Aa kirke.

Noter om personer:

Josef Albers. 1888-1976.

Tysk-født maler, fra 1933 i USA. Studerende og senere lærer ved Bauhaus-skolen. Kendt for sin serie af rummalerier med titlen "Hyldest til kvadrater".

Ole Christensen. 1932-2000.

Billedhugger. Udlært stenhugger, derefter studier ved Kunstakademiet, fra 1956 på Bornholm. Forenklede værker i stentøj, bronze og især granit, mange i offentlig miljø.

Jacob Erlandsen, død 1274.

Domprovst, senere (1254) ærkebiskop i Lund.

Frans af Assisi. 1181-1226.

Stifter af en munkeorden, Fransiskanerne. Brød som 25-årig med sin velsituerede familie og omvendtes til et aktivt kristenliv med bl.a. pleje af spedalske. Stigmatiseret og senere helgen-forklaret. Skaber af det første betydelige digt på italiensk "Solsangen".

Herbert von Garvens. 1883-1953.

Tysk kunsthandler, samler og grafiker, fra 1929 bosat i Sandkås. Dansk indfødsret. Hans ejendom Abildgaard var samlingssted for mange yngre kunstnere.

Giotto. 1266-1337.

Italiensk kirkemaler. Store udsmykninger på puds (fresco) i Padova, Firenze og Assisi. Temaer fra Frans af Assisi's liv og virke. Oluf Høst har gentaget Giotto's billede "Judaskysset" flere gange.

Emanuel Grauslund. 1901-1931.

Arkitekt, uddannet på Kunstakademiet 1926-1951. I en række år ansat i Frederiksberg Kommune.

Rolf Graae, født 1916.

Arkitekt, uddannet på Kunstakademiet 1938-1943, forinden kunsthistoriske studier 1934-1938. I perioder ansat hos Mogens Koch og Kaare Klint. Har tegnet mere end 200 orgler.

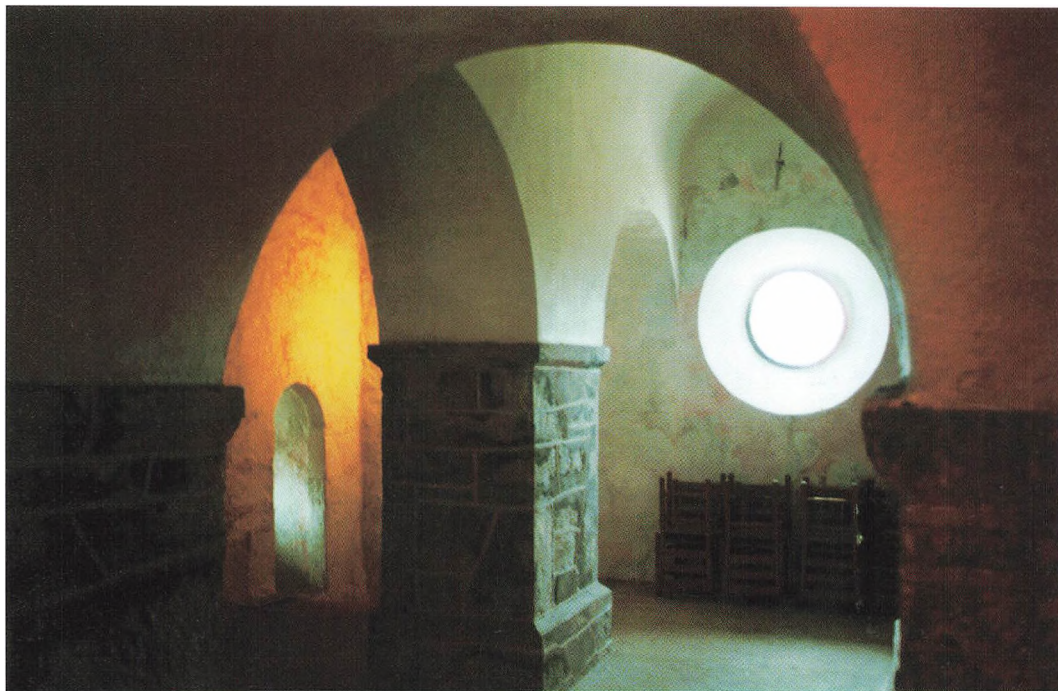
Gunmar Hansen. 1901-1972.

Billedhugger, studier i USA, derefter på Kunstakademiet 1921-1924. Talrige kirkeudsmykninger med grupper af figurer opfattet som en kompakt masse.

Knud Henning Hansen, født 1943.

Sognepræst i Østerlars-Gudhjem siden 1985.

Billedkunstner. Oprindeligt uddannet som bygningsmaler, teolog 1982, provst 1999.

*Sven Havsteen-Mikkelsen, 1912-1999.
Maler og grafiker, talrige kirkeudsmykninger.
Født i Argentina af danske forældre, adoptivson af polarforskeren Ejnar Mikkelsen.*

*Paul Høm, 1905-1994.
Maler, uddannet på Kunstakademiet.
Udsmykninger i danske kirker og i Sverige.
Gift med keramikeren Lisbet Munch-Petersen.
Indledningens citerede udtalelse af Paul Høm er fra Peter Tiemroths monografi om ham.*

*Oluf Høst, 1884-1964.
Maler, født i Svaneke. Bl.a. elev af Harald Giersing.
Landskaber fra Gudhjem-egnen, tegninger, breve, notater
og grafik som abstraherede og farverige visioner.*

*Kræsten Iversen, 1886-1955.
Maler, oprindelig uddannet bygningsmaler, derefter selv-
lært. Professor ved Kunstakademiet 1930. Også udsmykket
Christiansborg, Størekassen og Århus rådhus. Bornholm-
ske landskaber og opstillinger.*

*Jon, 800-tallet.
Kristen missionær på vikingernes Bornholm. Udsendt fra
et kloster i Tyskland, - eller Irland ?*

*Annelise Kofoed-Hansen, født 1941.
Billedvæver, uddannet på Kunsthåndværkerskolen 1966.*

*Lisbet Munch-Petersen, 1909-1997.
Keramikker, datter af Johanne og Hans Hjorth. Gift første
gang med lyrikeren og maleren Gustaf Munch-Petersen
(1912-1938). I sit andet ægteskab med Paul Høm udført tal-
rige værker til offentlige rum. Øens første selvstændige
værkstedskeramikker 1933.*

*Gerl Hiort Petersen, født 1937.
Keramikker, bl. a. uddannet på Kunsthåndværkerskolen
1962-1965. Ansat ved Royal Copenhagen 1965-1973,
derefter eget værksted i Ro. Talrige priser og museumsre-
præsentationer.*

*Mark Rothko, 1903-1970.
Russisk-født maler, fra 1913 i USA. Kendt for sine store
lærreder med horisontale og svævende farvede bånd, der
deler fladen i jordens plan og himlens rum.*

*Erik Thommesen, født 1916.
Billedhugger. Tidlige figurative værker udført på Bornholm
er stærkt følelsesfulde, flere med religiøse motiver. Senere
abstrakte værker i sten, bronze og især træ.*

*Kirsten Østergård, 1922-1996.
Væver. Uddannet hos Gerda Henning og på Kunst-
håndværkerskolen.*

*Niels Østergård, 1924-1974.
Maler og grafiker, uddannet på Kunstakademiet 1946-
1950. Forenklede landskaber fra Olsker-egnen, senere
også abstrakte eksperimenter.*

Mindernes haver

Fra historiske strejftog på de bornholmske kirkegårde

Af Svend Aage Møller

På Svaneke kirkegård lige nord for kirkebygningen og nær ved hovedindgangen ned mod byen er der et ret stort familiegravsted, som må være det ældste bevarede her på Bornholm. Det var fra slutningen af 1700-tallet og nogle årtier frem gravsted for købmandsfamilien Holst, og på det findes syv gravminder af den ældre flade, vandret liggende type, de såkaldte gravheller, og fire mindsten af en yngre opretstående type. Den ældste af de sidstnævnte opretstående er sat for "Kjøbmand og Dannebrogsmænd Jeppe Holst" som levede fra 1775 til 1827 og altså kun blev 52 år gammel. På bagsiden af denne sten er der imidlertid en bemærkelsesværdig indskrift. Den lyder som følger:

*Han var en retskaffen og fornuftig Mand
En brav og virksom Borger
En kjærlig og omhyggelig
Ægtefælle og Fader
En elskværdig og trofast Ven*

*Kjærligheds, Taknemmeligheds og
Højagtelses Taarer væde hans Grav*

Teksten er for så vidt tidstypisk. Det var sådanne ord, man brugte, når man ville give en mand den bedste ros, man kunne give. Alligevel forekommer den med sin til en vis grad rytmiske forløb at stå som et markant udtryk for en ny tids borgerideal, præget af de tanker om menneske og samfundsliv, som formedes i den såkaldte oplysningstid. Ord som retskaffen, fornuftig og virksom forekommer at være meget centrale. Ved at læse om Jeppe Holst i skildringer af Svaneke's historie er man heller ikke i tvivl om, at han var en af sin bys store sønner, og man kan sige, at han med denne indskrift har fået sin samtids blå stempel.

Jeppe Holst var vel nærmest, hvad vi i dag ville kalde en storkøbmand i Svaneke. Han var vistnok ved sin død enejer af to købmændsgårde, én på torvet, som hans søn byggede om til dens nuværende skikkelse, og én

nede ved havnen, som senere er blevet til Hotel Siemsens Gård.

Jeppe Holst er dog ikke den ældste af de personer, der mindes på gravstedet. De ældste er hans forældre, Ole Ipsen Holst, som levede fra 1734 til 1797 og altså blev 63 år, og Signe Holst, født Munch, som levede fra 1747 til 1825 og altså blev 78 år. De mindes på de to af de liggende mindsten. De tre af disse er i stor voksenstørrelse på knap 2 meters længde og knap 1 meters bredde. På den tredje af dem mindes en kvinde, Catharina Sophie Madvig, hvis forbindelse til familien vi ikke kender.¹

De fire andre liggende sten er i den væsentligt mindre børnestørrelse på knap én meters længde, mens bredden kan variere noget. De er da også lagt for nogle børn, der døde som ganske små. Derfor kan gravminderne også fortælle om andre ting, ikke mindst om barske livsvilkår før i tiden med stor dødelighed, især netop for børn.

Lidt ved siden af Jeppe Holsts mindsten er der en noget større for hans kone. Indskriften på denne lyder:

*Herunder hviler den jordiske Deel af Fru
Anne Marie Siemsen födt Koefoed döbt den
8de Juli 1783 död den 24de December 1848.
1803 blev hun gift med Kjöbmand og
Dannebrogsmænd Jeppe Holst med hvem hun
havde fem Sönnar og én Datter. Kun
Datteren overlevede hende. 1831 blev hun
gift med Preusisk Consul og Kjöbmand
Johan Christian Pingel Siemsen med hvem
hun ingen Börn havde. Dette Minde blev
hende sat af hendes efterlevende Mand.*

Købmandskonen nåede altså en efter vore dages forhold mere almindelig levealder på 65 år. Men hvordan forholdt det sig med de

1. Teksterne på disse sten er i dag stort set ulæselige. Oplysningerne er hentet fra Danmarks Kirker, side 106 ff.

Købmand Jeppe Holsts familiegravsted på Svaneke kgd. Længst til højre hans egen mindesten, til venstre herfor hans kone, Anne Maries, og længst til venstre deres 13-årige søns. Forrest konens anden mand, Johan Chr. P. Siemsens mindesten. Nederst til højre ses lidt af de liggende gravheller.

Bagsiden af Jeppe Holsts mindesten med den markante, men også tidstypiske indskrift.

Johan Chr. P. Siemsens mindesten, mens indskriften var malet op. Øverst Thorvaldsens "Natten".

fem sønner, der alle var døde før hende? Foran hendes mindsten står en noget enklere, hvis indskrift viser, at den er for en af dem, Anders Signius Holst, født 1820 og død 1834. Han blev altså kun 14 år gammel.

Og de små liggende gravsten kunne jo være nogle af de andre. Det viste sig at være tilfældet for tre af dem. Også disse indskrifter er i dag næsten ulæselige, dels på grund af forvitring, dels på grund af lav- og algevækster, men de er også gengivet i Danmarks kirker. Af de dér gengivne indskrifter suppleret med oplysninger fra kirkebogen fremgår det, at de to sønner er døde som små og en tredje var dødfødt. Den ældste, Ole Nicolaj Holst, blev født 17/2 1804, men døde allerede 30/9 1805, ca. 1½ år gammel. Året efter, 15/4 1806, fik de endnu en søn, som de gav det samme navn, Ole Nicolai Holst, hvilket var almindelig skik og brug². Han nåede at blive 41 år og inden sin død at få otte børn, så han sikrede dermed slægtens videreførelse. Den tredje søn, Anders Munch Holst, blev født 1/7 1810, men han nåede kun at blive ca. tre uger gammel. Sidst på året 1813 skulle de så have endnu et barn, men det blev altså en dødfødt søn, som mindes på den tredje af de nævnte liggende sten. I 1820 fik de så den sidste søn, Anders Signius Holst, der som ovenfor nævnt kun blev 14 år.

Midt i forløbet havde ægteparret imidlertid også fået deres eneste datter, Margrethe Marie Holst, født 1808. Hun blev som ca. 20-årig gift med Herman Jørgen Hansen, og blev købmandskone i nabokøbmandsgården, som senere blev til det nuværende hotel Østersøen. Den fjerde af de små liggende gravsten er lagt for en dreng ved navn Andreas August Hansen, født 22/6 1834 og død 28/1 1836, og han blev således kun godt 1½ år gammel. Han

kunne således være deres søn, og det viste han sig også ved nærmere efterforskning at være, den fjerde i rækken, og han blev altså gravlagt ved siden af sine små morbrødre³.

De tre af de fire opretstående mindsten på Jeppe Holsts gravsted hører til de tidligste af de opretstående gravminder her på Bornholm og er i deres udformning inspireret af den nyklassiske stil inden for kunst og arkitektur. De er ligesom alle de flade vandret liggende mindsten fremstillet af den rødlige Nexø-sandsten. Den fjerde af de opretstående mindsten, som står foran Jeppe Holsts sten, er af en noget anden slags. Det er en såkaldt grottesten (også kaldet dødsgrøtte – forklaring følger senere). Den er fremstillet af en lysegrå sandsten og er efter al sandsynlighed importeret færdiglavet, formodentlig fra Tyskland. Øverst og langs siderne har den ornamenten af ege-løv, og foruden marmortavlen til indskrift har den øverst indfældet en medaljon med en lille kopi af Thorvaldsens relief "Natten". På toppen var der tidligere et kors af hvid marmor.

Indskriften er i dag fuldstændig forvitret, men den angives at være mindsten for Anne Marie Koefoeds anden mand, Johan Christian Pingel Siemsen. For nogle år siden var den malet op, antagelig efter hvad man huskede, at der stod. Det var følgende:

Her under Consul Johan Christian Pingel Siemsen, født Februar 1807, død Januar 1863. Hvil i Fred. Søsteren satte broderen Mindet.

Ved eftersyn i kirkebøger og folketællingslister viste det sig, at fødslen var angivet forkert; han blev født i 1802. Angivelsen af hans død var derimod korrekt. Han døde 13. januar 1863, og blev knap 61 år.

2. For slægten Kofoed nævnes det af Jørn Klindt i "På spor af de første Kofod'er", side 13, men der er adskillige andre eksempler på det, så det må have været almindeligt.

3. Hvor ikke andet i det følgende er nævnt, stammer de supplerende oplysninger fra folketællingslister og kirkebøger. I nogle tilfælde også fra diverse stamtavler.

Det hedder andetsteds om Siemsen⁴ at han var huslærer i købmandsgården, da Jeppe Holst i 1827 døde. Derefter må vi formode, at han er gledet ind som enkens medhjælper med forretningen og fire år senere giftet sig med hende, selvom hun altså var 19 år ældre. De gamle folketællingslister vidner imidlertid om, at det ikke var noget helt usædvanligt dengang. Efter hendes død drev han forretningen videre i en del år, og efter hans død blev købmandsgården overtaget af brødrene Smidt, et par andre af Svaneke's foretagsomme borgere. Men gården bærer som bekendt stadig Siemsens navn.

Familien Holst kan vi i øvrigt følge videre frem i de næste tre generationer på kirkegården. Lidt sydvest for kirkens tårn er der således et andet stort familiegravsted for næste generation, Ole Nicolaj Holst, hans kone Bertha, født Rasmussen, og tre af deres børn. Før han døde, havde han som nævnt fået bygget den store købmandsgård på Svaneke Torv, som vist stadig kaldes Holstgården. Han mindes på en stor klassisk sten, næsten magen til moderens, hvor indskriften lyder:

*Minde over Kjöbmand og
Forligelsescommissair Ole Nicolai Holst
födt 15de April 1806,
död 24de October 1847.*

* *

*Efter 12 Aars lykkelige Ægteskab bortkaldtes
han fra Hustrue, 8 Börn, Moder, Søster og
Venner, som alle føle Savnet af den retskafne
og kjerlighedfulde Hedengangne.*

Hans kone overlevede ham i 36 år. Hun døde 1883, 80 år gammel, og mindes på en skrift-rulle af marmor anbragt ved foden af mandens mindesten.

I næste række mod vest og delvis stødende op til broderens gravsted, har søsteren og svogeren, Margrethe Marie og Herman Jørgen Hansen, fået deres gravsted. Længere mod vest på kirkegården er der et gravsted for tredje generation, Rasmus Andreas Holst, som levede fra 1843 til 1920, og hans kone, Hermandine Andrea, født Berg, som levede fra 1851 til 1926. Lidt derfra mod nordvest træffer vi fjerde generation, Peter Berg Holst, som levede fra 1877 til 1958, og hans kone, Karen Holst, som levede fra 1885 til 1949. Forretningen førtes videre af en datter og svigersøn.

De tre opretstående mindesten på Jeppe Holsts gravsted er som nævnt inspireret af den nyklassiske stil, og de følger for så vidt en udvikling inden for denne type gravminder. Ældst er Jeppe Holsts ret enkle mindesten fra omk. 1827, og der er kun den samme af den slags i Svaneke.

Dernæst følger den 14-årige Anders Signius Holsts mindesten fra omk. 1834, der er noget anderledes og har fået tilføjet et topstykke med ornamenten. Af den type er der tre på kirkegården. Næste generation, Rasmus Andreas Holst og hans kone, som døde i 1920-erne, har således fået en mindesten af samme udformning.

Den tredje af denne slags er sat så sent som i 1948 for *Professor ved Københavns Universitet, Overlæge ved Rigshospitalet, Dr. med. Carl Sonne*, som levede fra 1882 til 1948. Hans kone, Marie Johanne, er føjet til 18 år senere.

Disse to sidstnævnte mindesten må man næsten formode har stået på stenhuggerfirmaets lager i adskillige årtier, og så omsider blevet afsat. Der er nogle enkelte andre eksempler på, at noget lignende formodentlig har været tilfældet.

Næste trin i udviklingen af de nyklassiske gravmæler er så købmandskonens mere pompøse mindesten fra omk. 1848. Den længstlevende søn, Ole Nicolai Holst, som døde året

4. Robert Egevang: Det gamle Svaneke, side 43.

før, har fået en mindsten næsten magen til moderens.

Men da hendes anden mand, Johan Chr. P. Siemsen, døde i 1863, var en helt anden type mindsten altså kommet på mode. Han fik som omtalt en grottesten, som vist må siges at være romantikkens bidrag til kirkegårdskulturen.

Emnets karakter og afgrænsning

Når jeg har indledet denne artikel med en omtale af købmand Holsts familiegravsted som en slags smagsprøve på, hvad det hele drejer sig om, skyldes det flere ting. Dels at det som nævnt må være det ældste bevarede familiegravsted her på Bornholm, men også at det forekommer repræsentativt for nogle af de historiske temaer, der mere eller mindre afspejler sig på kirkegårdene. De væsentligste af disse temaer er følgende tre:

1) gravmindernes udformning gennem tiden, deres stilhistorie så at sige, 2) samtidens livsvilkår, f. eks den store dødelighed, og 3) udtryk for indstillinger og idealer i tiden. Som det vil fremgå efterhånden, er der dog også flere andre historiske forhold, som der mere eller mindre tydeligt er vidnesbyrd om på kirkegårdene.

Til alt dette kommer så det helt personlige, at det var den omtalte indskrift på bagsiden af Jeppe Holsts mindsten, der i sin tid i væsentlig grad blev igangsættende for min beskæftigelse med gravminder – en interesse, der tog sin begyndelse helt tilbage i 1960-erne.

Til grund for den videre fremstilling af emnet ligger først og fremmest mine iagttagelser rundt om på de bornholmske kirkegårde, og kun i et par enkelte tilfælde berører jeg ting, der findes inde i kirkerne eller på Bornholms Museum. For en del af de personer, som man jo "møder" på gravminderne, er fremstillingen dog – ligesom eksemplerne ovenfor – suppleret med oplysninger fra stamtavler, folketællingslister og kirkebøger, alt sammen

for om muligt at gøre dem mere nærværende.

Som supplement har jeg også kunnet drage god nytte af forskellige værker og vil derfor nævne de vigtigste. Jeg føler mig således i betydelig gæld til en lollandsk godsejer, Rudolph Bertoch, som i sit værk "Menigmands Minde" fra 1971 meget grundigt har behandlet et stort materiale fra de lollandske kirkegårde. Der vil blive henvist til dette værk flere gange i det følgende.

Desuden skal nævnes Nationalmuseets store værk "Danmarks Kirker", hvor bindet om Bornholm er fra 1954. Det er ifølge sagens natur et grundigt videnskabeligt værk, hvor også en masse gravminder er registreret og beskrevet. Dog sådan, at det stort set kun er, hvad der dengang var 100 år og derover, der er taget med, og det giver jo visse begrænsninger. Men for en del gravsten, hvis indskrifter nu er meget forvitrede og derfor mere eller mindre ulæselige, har det været en stor fordel at have den ældre gengivelse.

Med hensyn til tidsforløbet begrænser jeg mig, bortset fra en generel omtale af kirkegårdene, i hovedsagen til perioden fra år 1800 til ca. 1930, dog med enkelte afstikkere til ting fra 1700-tallets sidste år og med korte udblik frem mod vor egen tid.

På dette sted skal det endvidere nævnes, at dateringen af gravminder undertiden kan være noget vanskelig og derfor må bero på et skøn. Et og andet tyder i hvert fald på, at man ikke tidligere havde det samme hastværk med at få sat en mindsten som nu til dags. I visse tilfælde fra den ældste tid har man måske sat et minde af træ i første omgang, og, når det var udtjent, sat et mere holdbart minde af sten. Eller i senere tilfælde, hvor den ene ægtefælle er død længe før den anden; er mindstenen så sat efter den førstes død? Eller først efter at de begge er døde? Det første er utvivlsomt det almindeligste, men der er også tilfælde, hvor det må have været det andet.

Ved angivelser af kirkegårdene bruger jeg her-efter i reglen sognenavnet og forkortelsen

kgd., f. eks. Knudsker kgd., og for nogle steder vedkommende er der også tale om den gamle (gl.) eller nye kgd.

På mange af kirkegårdene har man i de senere år samlet de bevaringsværdige mindesten på bestemte steder efterhånden, som gravstederne blev nedlagt. Der vil i det følgende i nogle tilfælde blive henvist til disse steder. I Svaneke og i Rønne begyndte man på dette allerede for mange år siden. I Svaneke har man således stillet en lang række af de ældste mindesten op ad den nordlige mur. I Rønne har man derimod stillet dem – eller ligefrem rekonstrueret gravstedet – langs en vej, der som en midterakse fører fra kirkegårdskontoret til kapellet. Denne 'midterakse' – også kaldet "museumsgangen" – vil der ligeledes blive henvist til en del gange.

Endelig skal nævnes, at alle citater fra indskrifterne gengives – som der allerede er vist eksempler på – i *kursiv* for bedre at kunne skelne dem fra den almindelige tekst.

Kirkegårdene i kort historisk overblik

Af det, der hidtil er skrevet om kirkegårde, kan man forstå, at det er meget sparsomt, hvad man overhovedet ved om dem fra ældre tid. Vi må dog regne med, at der har været kirkegårde i den nu almindelige forståelse som begravelsespladser lige så længe, som der har været kirker. Her kunne man trygt lade sig begrave; det var indviet jord, hvor man var beskyttet mod tilværelsens onde magter. Formentlig derfor var det mest attraktivt at være så nær kirkebygningen som muligt, og allerhelst inde i selve kirken. Det sidste var dog af praktiske grunde kun forbeholdt en begrænset kreds, i første omgang præsterne, måske også folk fra adelsstanden og senere igen velhavende borgere.

Det er imidlertid ikke svært at forestille sig de praktiske problemer og lugtgener, der må have været i forbindelse med disse begravelser, især i købstæderne, hvor det hedder sig, at

kirkerne efterhånden var helt overfyldte og gulvene underminerede. Det medførte, at den form for begravelser blev forbudt ved en forordning i 1805⁵, og denne bestemmelse sammen med ændringer i kulturstrømninger og livsindstillinger medførte i tidens løb store forandringer i kirkegårdenes generelle karakter.

I vore dage kender vi jo i almindelighed kirkegårdene som velholdte og smukke haveanlæg og som normalt omgærdes med pietet og ærbødighed, men der er forskellige ting, der tyder på, at det er et ret nyt fænomen.

At kirkegårdene ikke havde karakter af haver kan ved nærmere eftertanke dog ikke undre, eftersom prydhaver ved private huse, som vi kender dem i dag, først er blevet til i løbet af sidste del af 1800-tallet. På landet må vi nok forestille os kirkegårdene som et sted, hvor græsset groede højt, og hvor man ryddede lidt plads til begravelser, når der var brug for det.

Der er også efterretninger om, at kirkegårdene i ældre tid ikke blot blev brugt til begravelser med den kirkelige højtidelighed, der hørte med, men også til rent verdslige formål som markeds- og tingplads, foruden at de ved de såkaldte kirkestævner blev brugt til oplæsning af love eller andre offentlige forordninger.

Men ikke nok med det. Rudolph Bertouch fortæller i sin bog om et maleri af Maribo domkirke fra omkr. 1800, hvor det ses, at man brugte kirkegården som blegeplads⁶. At det ikke var noget enestående tilfælde med den slags verdslig foretagsomhed, slutter han af, at der i forbindelse med forordningen fra 1805 også blev udstedt kancelliforbud mod græsning af kreaturer og svin samt mod ukrudt og anden urenlighed på kirkegårdene. Desuden skulle der anbringes kirkeriste ved lågerne for

5. Dansk kulturhistorisk leksikon I, side 65 og 445.

6. Menigmands minde, side 285 m.fl.

at forhindre dyrene i at komme ind og portene skulle aflåses.

Det tog imidlertid lang tid, før alle disse bestemmelser blev efterlevet. Han fortæller videre om en sag fra Lolland fra omkring 1813, hvor nogle beboere i Idestrup sogn havde klaget over degnen, der lod sine køer græsse på kirkegården, som han havde tilsået med kløver. Ville man forhindre noget sådant måtte man indhegne gravstedet med de støbejernsgitre, som endnu kan ses mange steder, og han fortæller videre, at man i folkemunde kaldte disse gravsteder for "svinegårde", fordi gitrene skulle holde løsgående svin væk fra at rode rundt på gravstedet. Til det sidste er nok at sige, at hvis det med svinene er rigtigt, så har de ældste indhegninger nok været lavet af træ, og så har de senere pyntegitre også fået betegnelsen hæftet på sig.

Bertouch skriver videre i samme sammenhæng, at der "var allerede omkring 1800 af mænd som statsminister Guldberg og biskop Boisen gjort tilløb til forholdsregler til værn om kirkegården som den stille have, men først med nyromantikken fra omkring 1850 synes der i Danmark at være opstået en mere almindelig interesse for vore kirkegårde og deres gravminder - ..." og han nævner videre, at de som udslag deraf blev tegnet og malet af en række kunstnere.

Der er næppe grund til at tro, at forholdene her på Bornholm har været ret meget anderledes end på Lolland. Derfor må vi regne med, at kirkegårdene som noget, der nærmer sig deres nutidige karakter af velplejede og velordnede haveanlæg først er blevet til lidt efter lidt, og formodentlig først i løbet af de sidste årtier af 1800-tallet, altså nogenlunde jævnsides med, at man anlagde prydhaver ved gårde og huse i almindelighed. Måske har de endda været længere tid undervejs. Gamle billeder af kirkerne⁷, hvor man kan skimte lidt af omgivelserne, tyder på, at man nogle steder så sent som omkring 1900 ikke er nået så langt. Billeder fra en lidt senere tid, 1910-20 tyder

dog på, at det andre steder har været tæt på den nuværende tilstand på den tid.

Det hører dog også med i billedet, at man fra omkring midten af 1800-tallet tog fat på at omlægge kirkegårdene, så der blev et mere velordnet system i tingene. I Danmarks Kirker er der i afsnittet om Østerlars kirke gengivet et landmålerkort over en reorganisering af kirkegården fra 1845⁸. Det ses her, at området nærmest kirken er blevet inddelt i nogenlunde lige store felter, hvor hver gård i sognet har fået tildelt sit gravsted. Foruden det praktiske ved denne ordning fortæller det også noget om gårdenes betydning som samfundsenhed. Præstegårdens gravsted var dog betydeligt større end de andre.

Endnu i dag er der rester af denne inddeling i Østerlars, og noget lignende kan ses på flere af de andre landkirkegårde. Vi må derfor formode, at man omkring denne tid også har taget fat på en lignende reorganisering i alle de andre sogne, selv om det i sin helhed nok har strakt sig over en del år. Denne systematisering af forholdene må da også siges at være forudsætningen for den senere udvikling mod det haveagtige præg.

Denne ændring af kirkegården, som omkring år 1800 kunne blive brugt til markedsplads og forskelligt andet efter forgodtbefindende, til en stille velplejet have omkring 100 år senere, er utvivlsomt sket under indtryk af de nye opfattelser af menneske og natur, som begyndte i den såkaldte oplysningstid i slutningen af 1700-tallet og forstærkedes af den romantiske strømning inden for åndsliv og kunst i første del af 1800-tallet. Disse tanker har langsomt bredt sig ud til befolkningens brede lag og sammen med lovgivning og forordninger fra myndighedernes side medført ændringerne. En nøjere redegørelse for dette forløb skal dog ikke foretages her.

7. Bornholms gamle kirker. Bornholms Museum 1999.

8. Nævnte værk side 385.

De nye kirkegårde

Det ser ud til, at man i flere hundrede år har kunnet nøjes med de eksisterende kirkegårde, og i hvert fald med ret beskedne udvidelser. Men efterhånden som befolkningstallet steg, og især byerne voksede sig større, blev der behov for mere plads. Derfor blev det mange steder nødvendigt at anlægge assistenskirkegårde uden for de egentlige byområder. Som de første steder her i Danmark skete det i Ribe og København allerede i 1546 og 1548. Senere fulgte andre byer efter. Men ellers kendes betegnelsen nok mest fra Assistenskirkegården i København, som lå et godt stykke vej uden for den daværende egentlige by. Den blev indviet i 1760.

Her på Bornholm blev Rønne naturligt nok det første sted, hvor man anlagde en ny kirkegård uden for byen⁹. Det skete allerede i 1813, da man anlagde Søndre Kirkegård, som nu er den eneste i Rønne. Østre Kirkegård ved Pingels Allé blev anlagt i 1839, men nedlagt i 1913, og nu ligger Centralbiblioteket på en del af grunden. På den gamle kirkegård ved selve kirken blev den sidste begravelse foretaget i 1828, og den er senere nedlagt. Uden for kirken er kun et enkelt gravmonument bevaret.

Den næste by, som fik en ny kirkegård var Allinge, hvor man i 1864 anlagde en ny på det skrånede terræn vest for byen. Derefter fulgte Nexø i 1887, og Aakirkeby og Hasle fulgte efter i 1906. Om dem alle gælder, at de senere er udvidet flere gange. Senere har også Gudhjem fået en ny kirkegård, men der bruger man fortsat den gamle ved den gamle kirke-ruin. Endelig skal nævnes Tejn kirkegård fra 1940.

I Svaneke har man ikke behøvet at anlægge en helt ny kirkegård, idet kirken og kirkegården ligger helt ud til de landbrugsarealer, der omgiver byen. Man har således blot kunnet erhverve et stykke af de tilstødende marker og udvide kirkegården direkte de gange, der har været behov for det. Derved har man dér bevaret den intime forbindelse mellem kirken og kirkegården, hvilket giver netop denne bykirkegård sit særlige præg.

Det hedder sig om Assistenskirkegården i København, at borgerskabet i byen i mange år ikke accepterede den, men betragtede den som en fattigkirkegård¹⁰. På et tidspunkt lod en af byens fremtrædende borgere sig imidlertid begrave derude, og så vendte stemningen sig. Det blev efterhånden fashionabelt at få et gravsted derude, og eftersom der ikke var en kirkebygning at søge ly under, blev pladserne lige inden for muren særligt foretrukne.

Det samme fænomen kan man i et vist omfang også se her på Bornholm, især ved nordmuren til den nye kirkegård i Nexø og ved vestmuren til den nye kirkegård i Aakirkeby. Der er også eksempler på det i Allinge, Hasle og Rønne. Her kunne man så udnytte muren og op ad denne få lavet en mindetavle, der som en bagvæg kunne fylde op til hele gravstedets bredde.

Med hensyn til landkirkegårdene har man i de fleste tilfælde kunnet udvide dem direkte ved blot at flytte gærdet eller muren længere ud, og det er givetvis også sket mange steder uden at vi kan klarlægge det nøjere. Det er derimod meget tydeligt, at man i mange af sognene inden for de senere årtier har tilføjet nye, ret store afdelinger. Det har til gengæld

9. Oplysningerne om de nye bornholmske kirkegårde er hentet fra Trap: Danmark – Bornholm. For Nexø angiver dette værk, at den nye kirkegård blev indviet i 1899, men der er begravelser, der er flere år ældre, så 1887 som angives i Danmarks Kirker må være det rigtige.

10. Kirkerne i Danmark II. 1989. Side 116.

aflastet området tæt ved kirken, der nu holdes fri af nye begravelser. Det forekommer at være en god disposition.

Gravmindernes udformning gennem tiden

De liggende gravheller

Det er ret begrænset, hvad der findes bevaret af gravminder fra før år 1800 her på Bornholm, og det, der er, er stort set udelukkende de flade, vandret liggende mindsten, de såkaldte gravheller eller gravfliser, som har ligget som en slags låg over graven. (I det følgende vil de for det meste blive kaldt gravheller). Undertiden blev de lagt på randsten, der kunne være mere eller mindre profileret, således at det kom til at ligne en sarkofag. Det fornemste eksempel på dette findes på Nylars kgd., lige nord for kirkens kor.

Der er dog forskellige udsagn, der tyder på, at der også i den tid har været opretstående gravminder, men gamle billeder andetsteds fra tyder på, at de fortrinsvis har bestået af kors lavet af træ - jvf. Jens Vejmands frønnebræt -, og derfor er der naturligt nok ikke bevaret nogen af dem. (Et par bevarede gravminder af træ på Bornholms Museum er fra en senere tid i 1800-tallet).

Når der kun er bevaret gravminder af sten i form af disse flade, liggende mindsten, hænger det formodentlig sammen med det før omtalte forhold, at det tidligere var mest attraktivt at blive begravet inde i selve kirken, og at mindstenen derfor også skulle tjene som gulvbelægning. Som sådanne er enkelte stadig bevaret og bærer derfor spor af betydelig slidtage. Det må da også nævnes, at for dem, der måtte nøjes med et gravsted ude på kirkegården – og det var immervæk de fleste – var en flad liggende gravsten også mest praktisk, idet den ville være mindst generende for de forskellige andre aktiviteter på kirkegården.

Sådanne store ligsten kunne, når gravsteder blev nedlagt bruges til andre formål. Et par store gravheller på Svaneke kirkegård, som nu er stillet op ad nordmuren, ser således ud til at have været brugt som brønddæksler eller noget i den retning.

Der er bevaret ganske mange af disse mindsten rundt omkring, og derfor kunne noget tyde på, at de for mange mennesker netop har været den "rigtige" form for gravminde. De har været brugt, om end i stadig mindre antal, op gennem hele 1800-tallet, og den sidste af den gamle type er lagt så sent som i 1930-erne. Typen bruges for så vidt endnu i vore dage, men i en noget mindre og forenklet form.

I størrelse er de fleste inden for 160 til 190 cm i længden og 75 til 90 cm i bredden. Nogle enkelte er lidt større, og en del er lidt mindre. Og så er der også en del i børnestørrelse på ca. det halve i længde og bredde. De ældste af dem er helt plane, men indskrift og ornamentering varierer en del, hvilket utvivlsomt afspejler den økonomiske formåen. Senere bliver oversiden på de fleste lettere hvælvet, hvilket naturligvis havde den fordel, at regnvandet kunne løbe af. Desuden laver man et ophøjet indskriftsfelt, dels firkantet med afrundede hjørner og dels elipseformet. På begge former blev der derved plads til små rosetter i hjørnerne.

Langt de fleste af disse liggende mindsten er lavet af den rødbrunlige Nexø-sandsten. Fra den senere tid er der også nogle af den lysegrå sandsten, som sandsynligvis er importeret, og endelig findes der et enkelt eksemplar på Rø kgd. lavet af Rønne-granit med poleret indskriftsfelt.

De nye gravminder

Det ser ud til, at forbudet i 1805 mod begravelser i kirkerne har medvirket til en gradvis ændring af gravminderne, for allerede tidligt i 1800-tallet begynder man at lave opretstående gravminder af sten. (Det faglige

Gravminde i form af en "sarkofag" på Nylars kgd. for kancelliråd Henrich Lorentz Schiødtz, som døde 1774, og hans kone Michelle Ottilia Stiboldt. Han havde været proviantforvalter på Christiansø, men døde på sin tilkøbte gård, Sellesborg. Hun overlevede ham til 8. juni 1812

Mindsten i form af liggende gravheller på Ibsker kgd. for et præstepar, Ana Catharina Olivarius, f. Bechman (død 1814), og Holger Finchenhagen Olivarius (død 1815). De to mindsten ligger på deres oprindelige plads lige øst for kirkens kor, som tidligere var en almindelig gravplads for præster.

udtryk for disse er *stele*, og denne betegnelse vil lejlighedsvis blive brugt i det følgende). De havde været på vej andre steder før, men ligesom så meget andet af det, der sker i et provinsområde som Bornholm, sker det ud fra påvirkninger fra den store verden, blot noget senere.

I løbet af 1800-tallet sker der en vældig udvikling på dette område, og efterhånden blev der en stor mangfoldighed af meget forskellige gravminder. Ligesom med de liggende mindesten var materialet i de første mange år Nexø-sandsten. Fra omkring 1850 kommer importerede færdiglavede mindesten af lysegrå sandsten, formodentlig fra Tyskland, til, og nogenlunde samtidig begynder der at optræde hvid italiensk marmor i et ret betydeligt omfang i form af indfældede indskriftplader, kors og andre pyntegenstande¹¹.

Disse materialer var næsten helt enerådende indtil 1870-erne, og derfor må det formodes, at langt det meste stenhuggerarbejde af den art indtil da er foregået i og omkring Nexø. Derefter bliver det granitten, i første omgang specielt Rønne-granitten, der kommer til at dominere, men herom nærmere længere fremme.

De enkelte typer gravminder fra denne første periode bliver beskrevet nærmere i det følgende, men først en kort oversigt.

Arven fra antikken. De ældste af de nye opretstående mindesten er udformet efter den nyklassiske tradition, der hentede sin inspiration fra antikken. De udvikler sig efterhånden til en del forskellige former.

Korset på toppen. Formerne ændrer sig noget omkring 1850, da det kommer på mode at anbringe et kors af hvid marmor på toppen. Fra da af og flere årtier frem ser de fleste gravminder ud til at have haft et sådant kors.

Man lavede også sådanne kors af sandsten, nogle som ottekantede prismer, men det blev tilsyneladende kun til et fåtal.

Grottestenen. Som en følge af romantikken kom en helt ny type mindesten også ind i billedet omkring 1850, den såkaldte grottesten. Den er efter sin idé egentlig er en stiliseret klippehule, og skulle som sådan henlede tanker på den klippegrav, som Jesus blev lagt i. Disse mindesten blev meget populære og er bevaret i et stort antal.

Den brudte søjle kommer også ind i billedet og er for så vidt en variation af det nyklassiske, men med den nedbrudte bærende bygningsdel som en tydelig symbolik. Den findes dog kun bevaret i ret få eksemplarer.

Den brudte træstamme kommer til senere i forløbet og er naturligvis i sin symbolik i familie med den brudte søjle. Alligevel er der dog en væsentlig forskel, idet det er et stykke levende natur, der er nedbrudt. Den er der i forskellige variationer bevaret ca. 30 af.

Den enkle navnetavle. Foruden disse mere eller mindre sofistikerede mindesten, der uanset størrelse har været kostbare at lave, optræder også allerede fra 1840-erne nogle meget enkle tavler uden pynt af nogen art, kun beregnet til en indskrift og stillet op på skrå ad en enkel støttepille af tilhugget sten eller beton. De har i et ret stort antal været brugt helt siden.

Bogen og skriftrullen. Fra omkring 1860 optræder også navnetavler af marmor formet som en åben bog eller skriftrulle, hvor det første stykke er rullet ud. De findes mest som indskriftstavler på grottesten, sjældnere som selvstændige gravminder.

Askeurnen forekommer også som tilbehør på gravminder, mest som topdekoration, hvor den undertiden mere ligner en elegant blomstervase. I nogle få tilfælde findes den som selvstændigt gravminde.

Billedrammen. I sidste del af 1800-tallet kom det på mode at udskære billedrammer til portrætter og lignende, som om det var naturligt træ med knaster og blade m.v. Det kom også

11. Der er nogle enkelte ting af marmor allerede fra omk. 1820.

en ret kort tid til udtryk i gravminderne, hvor man udhuggede lignende rammer i mindsten af sandsten og marmor.

Det nygotiske. I samme periode hentede man inden for arkitekturen i betydelig grad inspiration fra historiske stilarter, den såkaldte historicisme. For gravminderne giver det sig udslag i et ret kortvarigt nygotisk præg, som ikke slog særlig meget igennem her på Bornholm.

Bautasten. Det er formentlig endnu et udslag af romantikken, at man fra omkring midten af 1870-erne begyndte at kunne bruge almindelige uforarbejdede marksten som gravminder. Oldtidens bautasten er formentlig forbilledet for dem, og det peger frem mod den lidt senere tid, da granitten bliver det vigtigste materiale.

Støbejern. Som noget helt andet skal det endelig nævnes, at der også fra tidligt i 1800-tallet kommer ting af jern ind på kirkegårdene. Det begynder med ting af smedejern. Men formodentlig fra omkring 1850 kommer der ting af støbejern. De bestod af navnetavler og kors, som der dog kun er bevaret få af, mens der er bevaret mange støbejernsgitre som indhegninger omkring gravsteder.

Arven fra antikken

De første opretstående gravminder af sten her på Bornholm dukker op kort efter år 1800 og er alle lavet af den rødbrune Nexø-sandsten. Der er ganske vist nogle, som er noget specielle, og hvor dateringen derfor er usikker. De kan muligvis være sat noget senere.

Som tidligere nævnt var den retning eller bevægelse inden for kunst og arkitektur, som på det tidspunkt endnu gjorde sig stærkt gældende, den såkaldt nyklassicistiske, der hentede sin inspiration fra det klassiske Grækenland og Rom. Den ypperste repræsentant for denne kunstrening her i Danmark er vel nok Bertel Thorvaldsen, og et bygningsværk, som er inspireret af den, og som vel nok de fleste

kender, er Københavns Domkirke. Fra denne tid har vi i en meget enkel form denne retning repræsenteret her på Bornholm i prinsestøtten på Christianshøj. Med hensyn til gravminderne blev dens indflydelse meget langvarig.

For de kunstnere, der formgav de første nyklassiske mindsten, var forbilledet de gamle antikke gravminder. På mange af disse er der billeder i form af relieffer, hvor man ser en afskedsscene mellem to mennesker. Det er afskedsscener, der i deres billedlige udtryk er som taget ud af det daglige liv uden religiøse hentydninger, men trods udtryk for sorg er de først og fremmest præget af ophøjet ro og værdighed. Man kan forstå, at det var denne livsstemning, kunstnerne ønskede, at de nyklassiske gravminder også skulle være udtryk for. Det er formodentlig årsagen til, at de ældste af disse mindsten ikke er smykket med kors eller andre klare kristne symboler. Efterhånden sneg dog et og andet sig ind alligevel.

Når der ses bort fra de førnævnte specielle mindsten, har de ældste af den nye slags stort set den samme udformning som den allerede omtalte mindsten for Jeppe Holst i Svaneke, nærmest en lav, lidt tillempet obelisk, der som fundament har en ligesidet firkantet blok, mens selve mindestenen smalner svagt til opad afsluttende med en slags lav trekantgavl. En af de ældste af disse befinder sig på den gamle kirkegård i Nexø og er sat over *Peter U. W. Knauer, Læge og Landphysicus her paa Landet*, som døde i 1821.

Der findes dog ikke ret mange af denne type. Foruden de to omtalte er der tre andre i Nexø og en enkelt fra en langt senere tid i Aakirkeby. Et par af dem har indfældede tavler af marmor til indskrift, mens de andre har indskriften på selve stenen.

I Rønne blev der derimod rejst et betydeligt større monument over generalkrigskommissær Johan Henrich August Valentin von Kohl, som døde i 1820. Det er godt tre meter højt og består af i alt otte enkeltdele. På den øverste

Nyklassisk mindesten på Nexø gl. kgd. for Peter U. W. Knauer, Læge og Landphysikus, som døde 1821, og hans tidligere afdøde hustru.

Nyklassisk gravmæle, godt 3 m højt, på Rønne kgd. for generalkrigskommissær Johan A. H. V. von Kohl, som døde 1820.

Nyklassiske mindesten på Nexø gl. kgd. fra omk. 1830-50, for købmænd og skippere og deres koner; et præstepar samt amtmænd Christian Jespersen og hans kone. De to hvide mindesten af marmor er fra en senere tid.

del er der indfældet et marmorrelief med en slange, der bider sig selv i halen. På den næste del er der et stort indskriftstavle, også af marmor, hvor indskriften nu er helt forvitret¹², og nederst er der en niche, hvor der har været anbragt en eller anden figur, evt. en olielampe, som altså nu er væk.

I tidens løb udviklede mindestenene inden for denne nyklassicistiske tradition sig imidlertid til en del forskellige og mere kunstfærdige former. På den gamle kirkegård i Nexø er stort set alle formerne repræsenteret, og billedet nederst på siden overfor skulle gerne give et indtryk af en del af dem. Nogle af dem fortsatte for hoveddelens vedkommende med at smalne til opad, men fik i reglen et topstykke med forskellig ornamentik. Andre blev udformet med parallelle sider med et halvrundt topstykke.

De fleste af de tidlige af disse monumenter er temmelig store, og det ses da også af indskrifterne, at det er de velhavende borgere, f. eks. købmænd, skippere og embedsmænd, der har fået dem rejst efter sig. Senere kommer der andre og langt mindre udformninger.

Efterhånden fik de nyklassiske mindesten en del symbolsk udsmykning, oftest udhugget i selve stenen, men også i en del tilfælde som marmorfigurer eller relieffer. På flere finder man den omtalte slange, der bider sig selv i halen, et symbol på evigheden. Der er også en del olielamper, som naturligvis symboliserer det guddommelige lys, men også knytter sig til ældgamle skikke omkring døden. Desuden findes laurbærkransen i forskellige størrelser på mange af dem, som bekendt et sejrstejn.

På de senere af disse sten ser man ofte solen i stråleglans i halv størrelse, altså den opgående sol, som er symbol for opstandelsen. En-

kelte steder er der desuden et øje i strålegrans, Guds øje. To hænder i håndtryk forekommer også, de såkaldt gribende hænder, et symbol for troskab, som senere også blev brugt på andre typer gravminder.

Det skal nævnes, at en del af de nyklassiske mindesten blev lavet sådan, at der kunne sættes indskrift på begge sider, f. eks. med manden på den ene side og konen på den anden, men det er dog kun blevet brugt i nogle få tilfælde. I en del tilfælde har man derimod brugt bagsiden til et bibelcitater.

Alle disse nyklassiske mindesten er lavet af Nexø-sandsten, og håndværkmæssigt vidner de om en høj standard, som for en udenforstående uvægerligt må påkalde beundring. De har virkelig mestret deres håndværk disse stenhuggere, når de har formået at udhugge alle de små, undertiden meget kunstfærdige detaljer.

Korset på toppen

Igennem generationer har det været sådan, at der som den selvfølgeligste ting er et kors på de allerfleste gravsten, enten et marmorkors på toppen, et mindre indhugget i selve stenen, eller i nyere tid et påsat af bronze eller andet materiale. Men det er faktisk først fra omkring 1850, at det bliver sådan. Af de store liggende gravheller findes der bevaret to, et brudstykke på Bornholms Museum og én i Klemensker, begge fra 1700-tallet, der har et krucifiks udhugget, altså et kors med den korsfæstede Jesus på. Ellers findes korset ikke på disse mindesten. Og som skildret ovenfor findes det heller ikke på de første af de nyklassiske mindesten. Det ville være et fremmedelement i den antikke tradition.

Fra omkring 1850 bliver det imidlertid meget anderledes. Da dukker der en ny type gravminder op, som fortsat bibeholder de regelrette, klassiske former, men alligevel må betegnes som en afgørende ændring af traditionen. Ændringen består i, at hoveddelen af

12. Skildringen i Danmarks Kirker er så klar, at der trods forvitringen ikke kan være tvivl om det.

Nogle af de ældste gravminder med kors på toppen på Nexø gl. kgd. Foran til højre et af dem med sandstenskors, lidt længere mod venstre to lidt mindre med marmorkors, alle tre fra 1850-erne. De andre monumenter med kors er fra en senere tid.

Gravmæle på Bodilsker kgd. fra omk. 1900, som nærmest er en videreudvikling af den klassiske tradition, men nu med et lille kors på toppen.

Gravmæle på Pedersker kgd. fra omk. 1900, hvor hoveddelen er blevet til en lav sokkel og det kraftige kors det egentlige monument.

mindstenen reduceres til noget meget lavere end før, men får et kors anbragt på toppen. Det vigtigste kristne symbol, korset, kommer således ind i billedet som en meget fremtrædende og synlig del af helheden, så at sige som kronen på værket. Denne skik kom i forskellige udformninger til at gøre sig gældende i meget lang tid frem.

De ældste gravminder af denne type står også i Nexø. Der er to med et marmorkors, og to lidt større og tungere i formen med et kraftigt kors af sandsten. Noget kunne tyde på, at marmorkorsene, som formodentlig er kommet færdiglavede fra Italien, har holdt deres indtog, og så har man forsøgt at tage konkurrencen op med kors af sandsten. De ser dog ud til kun at være lavet i et begrænset antal, idet der ikke er bevaret ret mange af dem.

Denne ændring af traditionen kan muligvis have flere årsager. En af dem kunne være, at det var den almindelige brug af kors af træ som gravminder, der blev overført til stenene.

Men det kan også skyldes, at der generelt opstod en ny anvendelse af korset som symbol i kirkerne. Selv om det er det mest centrale symbol i kristendommen, så er det alligevel sådan, at det i dets nøgne form stort set ikke havde været brugt i kirkekunsten siden reformationen. Hvor det findes, er det næsten udelukkende enten som krucifiks, - som på de nævnte gravminder - eller det optræder som en lang stav, der bæres af en helgenskikkelse.¹³

Med de nye kirker, der bygges i løbet af 1800-tallet bliver det helt anderledes. Der optræder det nøgne kors i store tal og har som symbol nok også fået en drejning væk fra lidelsen og over mod at være et sejrstegn, sejren over døden. Det er muligvis snarere i den sammenhæng, de mange nye kors på gravminderne skal ses. Fra den tid og flere årtier

frem ser der ud til at have været et hvidt marmorkors på langt de fleste mindsten, næsten uanset deres form i øvrigt, og på de liggende gravheller dukker korset som et lille indhugget tegn op fra omkring 1860.

Mange af de engang så talrige marmorkors er i dag knækket af og forsvundet. Bruddet er i næsten alle tilfældene sket helt nederst, og stubben sidder så tilbage. Det kunne tyde på, at de har lidt fysisk overlast, eller ligefrem været udsat for hærværk.

Grottestenen

En ny type gravmonument, der fra omkring midten af 1800-tallet blev meget udbredt, er den såkaldte grottesten. Dem er der bevaret rigtigt mange af, hvilket vidner om deres popularitet.

Med hensyn til udformningen afviger denne mindsten meget fra det hidtil kendte. På de mest almindelige er hoveddelen ganske vist stadig i sin helhed en firkantet blok, men med afrundede kanter og hjørner og med forskellige bløde uregelmæssigheder rundt omkring i forsøg på at efterligne naturens former. På forsiden er der en indfældet navneplade af marmor, og rundt om denne er der i reglen udhuggede vedbendranker, som senere ofte bliver erstattet af egeløv. Foruden hoveddelen har de fleste en lav, lidt bredere sokkel, hvorfra vedbendrankerne fortsætter op ad hoveddelen, og på toppen har de et hvidt kors af marmor.

Langt de fleste af disse grottesten er lavet af en finkornet, lysegrå sandsten, formentlig fra Rhinlandet eller Bremen¹⁴, og de er efter al sandsynlighed importeret færdiglavede, måske fra tyske værksteder. De er i deres udformning præget af en finhed og elegance, som vidner om en høj håndværksmæssig standard. (Sene-

13. Vurderingen bygger på gennemsyn af billedstoffet i forskellige værker om kirkekunst, specielt Kirkelig skulptur i Danmark. I-III af Karen og Jørgen Boye Petersen.

14 Rudolph Bertouch nævner disse to steder som 'levelandører' af sandsten.

re blev de og andre typer mindsten i lighed med f. eks. facadeudsmykninger til huse fremstillet kunstigt af særlige betonblandinger, som man så kaldte kunstsandsten). I Nexø har man forsynet dem med et ekstra jordfundament i form af en flage af den røde sandsten til at stå på. Denne grundflage er forsynet med vedbendranker for at få disse forbundet ned til jorden¹⁵.

Af de bevarede mindsten af denne type ses det, at man i Nexø har taget udfordringen op og også lavet dem i Nexø-sandsten. Men det var klart en anden håndværksmæssig tradition, man stod overfor, for med hensyn til udførelsen har man kun lejlighedsvis nået op på linie med de importerede. I en del tilfælde har man helt udeladt vedbendrankerne og på nogle enkelte har man også udeladt indskrifttavlen og sat indskriften på selve stenen. I andre tilfælde har man lavet dem betydeligt større, hvorved de helt har mistet den ynde, som i reglen kendetegner de små.

Som nævnt i oversigten ovenfor skal denne mindsten egentlige forestille en klippehule – deraf betegnelsen grottesten¹⁶ -, hvor den døde er gravlagt, og åbningen til hulen er lukket

med den indfældede plade, hvor indskriften står. Stenen skulle henlede tankerne på den klippegrav, som Jesus blev lagt i, og hvor der blev væltet en sten foran åbningen. Idealforestillingen var naturligvis at blive gravlagt på samme måde.

Denne idé om klippehulen er et typisk romantisk fænomen, men da sådanne klippehuler jo nærmest intetsteds findes, hvor man kunne ønske det, skete det i en del tilfælde, at man byggede en klippegrotte i kampesten i de nye romantiske haver og parker, der blev anlagt i begyndelsen af 1800-tallet. Det mest kendte eksempel her i Danmark findes i Frederiksberg have, hvor den er bygget over en kilde - en anden ting, der var genstand for romantiske sværmerier. Disse klippegrotter kunne udvendig blive overgroede af slyngplanter, mest almindeligt vedbend.

Der er nogle få steder her på Bornholm, hvor illusionen om havegrotten ved denne type mindsten er fastholdt på den særlige måde, at hoveddelen består af nogle tilhuggede sten, der er stablet oven på hinanden og med en navneplade, der ligger lidt dybere. På to af disse, én i Aakirkeby og én i Povlsker, er det øverste topstykke, hvor der er et udhugget englehoved, af den importerede lysegrå sandsten, mens resten er af Nexø-sandsten.

Tilsyneladende blev dog selve idéen om klippegrotten hurtigt glemt, og disse mindsten blev i stedet et dekorativt fundament for en navneplade i form af en opslået bog eller en skriftrulle. Også det helt naturalistiske element med vedbendrankerne forsvandt i mange tilfælde, hvor det i stedet blev erstattet af egeløv - som i naturen ikke just vokser som slyngplante. På nogle blev det øverst lavet som en sammenbundet dekoration af blade. Foruden det nævnte kors på toppen fik de i

15. Der er ingen dokumentation for, at grottestenene blev importeret færdige, men jeg slutter det af følgende forhold: 1) råmaterialet var ikke bornholmsk. 2) udførelsen af dem var så at sige fuldt færdig fra begyndelsen, så de må have været på vej i mindst 10 år, før de kom hertil, og 3) det faktum, at de her blev forsynet med et jordfundament af et andet, lokalt materiale, Nexø-sandstenen. Det nævnes af Kirsten Baunegaard i den anførte artikel (side 166), at disse mindsten senere blev fremstillet af kunstsandsten. Dette materiale var som nævnt støbt af en særlig cement- eller betonblanding, og ved denne teknik blev omkostningerne til fremstillingen reduceret meget betydeligt. (Salmonsens leksikon fra 1926). Rudolph Bertouch nævner endvidere (side 233), at de ældste af de knækkede træer også blev fremstillet på denne måde, men der er utvivlsomt også andre typer af det samme materiale. Hvornår det holdt sit indtog på Bornholm, ved jeg ikke, idet jeg ikke er kyndig nok til at skelne de to slags sten fra hinanden.

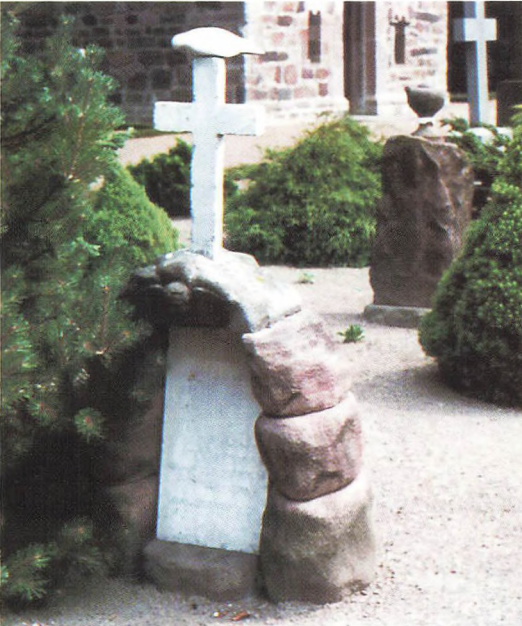
16. Om betegnelsen grottesten: Rudolph Bertouch: det nævnte værk side 211 ff., og Kirkerne i Danmark II, side 120.

Den formentlig ældste bevarede grottesten på Bornholm, sat over en lærer og kirkesanger, Niels Jensen, som døde 1851.

Grottesten på Svaneke kgd. for et ægtepar, Hans og Ane Ipsen, som begge døde i 1902. Den er ret typisk for de små grottesten.

Grottesten i Aakirkeby lavet af opstablede sten som en havegrotte, rejst for Anna Hansine Sonne, der i 1874 døde i barselsseng, kun 22 år gammel.

Grottesten i en ret stor størrelse på Olsker kgd. med bogrulle som navnetavle, sat for Jens Peter Lund og hustru, som døde 1894 og 1878.

mange tilfælde også en ekstra udsmykning øverst på forsiden i form af et englehoved, de gribende hænders symbol, eller som på Siemsens gravminde en medaljon af porcelæn med Thorvaldsens "Natten".

Den formodentlig ældste bevarede grottesten her på Bornholm findes også på Nexø gl. kgd., tæt op ad muren i den sydøstlige del. Den er sat for en skolelærer og kirkesanger Niels Jensen, som levede fra 1791 til 1851 og altså blev 60 år. Det hedder videre om ham, at

Han virkede i 30 Aar som en nidkær Skolens Lærer, savnes af efterlevende Hustru og 4 Sønner der inderligt elskede ham.

På samme kirkegård findes i alt 15 af denne type fra en ret lang periode og i forskellige udformninger, og rundt om på de andre kirkegårde findes de i et større eller mindre antal, hvilket som nævnt vidner om deres popularitet.

Grottestenen blev da også brugt langt frem i tiden, formodentlig helt frem til omkring 1940. Der er endda nogle, der er sat for personer, der er døde langt senere, men i de tilfælde må der være tale om genbrug.

Af granit findes vist kun en enkelt efterligning i Nexø, og i en forenklet form nogle få mere. I et par enkelte tilfælde har man brugt vedbendranken som dekorativt element rundt om et poleret indskriftsfelt.

I øvrigt er det sandsynligt, at det var fremkomsten af denne grottesten med korset på toppen, der blev den første tilskyndelse til, at der som beskrevet ovenfor kom kors på næsten alle de andre mindesten. Allerede fra omkring 1860 blev der således lavet helt fir-kantede mindesten af den samme lysegrå sandsten med kors på toppen, som kan være direkte afledt af grottestenen.

Den brudte søjle

Omkring midten af 1800-tallet dukker også den første udgave af den brudte søjle op. Denne type er der kun bevaret få af; reelt kun seks, hvoraf de fire er fra den senere tid, hvor de blev lavet af granit.

Denne søjle havde ganske vist en slags for-gænger i den eneste mindesten, der er bevaret fra den gamle kirkegård i Rønne uden for selve kirken. Den er dateret til omk. 1809 og er sat af Hans Henrich Siemsen som mindesten for hans forældre, Hans Hendrich Siemsen, som var indvandret fra Lybæk, og hans kone, Anne Elisabeth født Ericson, samt H. H. Siemsens egen datter, der kun blev 1½ år. (Den tidligere omtalte Johan Chr. Pingel Siemsen i Svaneke var også søn af H. H. Siemsen). Denne søjle har imidlertid en pænt afrundet top, så derfor gælder symbolikken med den nedbrudte bygningsdel ikke. Den er dog klart inden for den nyklassiske tradition og er formodentlig det ældste opretstående gravminde på Bornholm.

Den første brudte søjle, hvor denne symbolik er tydelig, findes i Aakirkeby, hvor den står tæt ved vestmuren og lige ud for kirkens tårn. Den er sat for en ung kvinde, Johanne Jensine Heiberg Kofoed, hvis mand var kapellan ved kirken. Ifølge indskriften på soklens fire sider blev hun født 5. jan. 1817, gift 30. nov. 1842 og døde den 29. april 1846, og hun efterlod sig foruden sin mand to døtre, den ældste på 2½ år og den yngste på 16 dage. Efter den sidste oplysning er det klart, at det formodentlig er den frygtede barselsfeber, der har været på færde.

Det næste af denne type gravminde findes på Nexø gl. kgd. op ad nordmurens østlige del. Den er sat for en ung mand, der kun blev 16 år, Anton Harild. Han var en ældre bror til Hans Harild, som Martin Andersen Nexø var i tjeneste hos som stor skoledreng, og som senere i mange år blev byens borgmester. Denne søjle har på toppen fået placeret en laurbærkrans af hvid marmor. Foran den har

Gravmæle ved Rønne kirke for ægteparret Siemsen i form af en søjle med afrundet top – muligvis det ældste opretstående på Bornholm.

Brudt søjle fra omk. 1851 på Aakirkeby gl. kgd. som minde for en ung kapellanfrue, der døde i barsels seng kort efter sit andet barns fødsel.

Brudt søjle fra omk. 1865 på Nexø gl. kgd. som minde for Anton Harild, der kun blev 16 år. Foran mindetavle med billedramme for forældrene.

Brudt søjle fra 1940 af poleret granit på Klemensker kgd. som minde for Jens Kofoed, der omkom ved et ulykkestilfælde som 34-årig.

hans forældre, skibsfører og købmand N. L. Harild, 1813-1896, og Cecilie Marie Harild, f. Berg, 1825-1901, fået sat en stor navnetavle med udhugget billedramme, også i hvid marmor. Den støttes bagpå af et lavt, knækket træ.

Disse tre søjler fra den ældre tid er alle lavet af Nexø-sandsten. De andre er som nævnt af granit, og de vil blive omtalt senere.

Det knækkede træ

Denne type gravminde er naturligvis i sin symbolik nært beslægtet med den knækkede søjle, men alligevel er der en forskel. Søjlen er et bygningsdel af et dødt materiale, mens træet er en levende del af naturen, og det er nok også påvirkningen fra romantikken, der spiller ind her.

Motivet dukker faktisk op allerede på et gravminde fra omkring 1821. Det er sat for en kvinde,

*Ulrica Eleon. Am. Marckman, fød
Grunndtvig, Byskriver Marckmans Hustru,
nedlagdes her d. 29de Octobr. 1821 46 1/2
Aar:*

Det står nu op ad den østlige mur af sideskibet på Nexø kirke. På dets øverste del er der udhugget et egetræ, der er knækket et stykke over roden. Men livet er ikke udslukt. Fra selv samme rod er der skudt to ny stammer op, livet opstår på ny.

Senere dukker lignende motiver op som dekorationer på et par af de tidligere nævnte sandstenskors fra omkring 1855, og på et enkelt marmorkors på Østerlars kgd. er det lavet sådan, at de knækkede grene endnu hænger nedad stammen.

Som mindsten i sig selv dukker den knækkede træstamme dog først op senere. Der er omkring 30 af dem bevaret, så den har været forholdsvis populær. I tid strækker de sig fra omkring 1870 til ca. 1930. Et par enkelte, som er sat senere, er nu forsvundet.

Den formodentlig ældste af disse noget specielle mindsten befinder sig på Østerlars kgd., hvor den nu er sat hen ved den østlige mur ret ud for kirkens kor sammen med andre bevaringsværdige sten. Den er ligesom de fleste grottesten af den lysegrå sandsten, - muligvis kunstsandsten - og ser ud til at være lavet ud fra den samme håndværksmæssige tradition. Derfor er den formodentlig også importeret færdiglavet fra udlandet. Den er ca. 2 m høj og er sat for Hans Peter Bohn, som efter en noget omskiftelig tilværelse endte som købmand og kromand på Nybro de sidste år af sit liv. Han døde i 1873.

Af andre knækkede træer af den samme slags sandsten er der en lille på kun ca. 50 cm på Nexø gl. kgd. sat over en lille dreng, der kun blev få måneder gammel, og en noget større på godt en m på Aakirkeby gl. kgd. sat for to unge mennesker, som kun blev ca. 20 år gamle. Desuden er der en noget større på ca. 160 cm på Nexø nye kgd. for en skibstømrer, Jens Andreas Brandt, som døde i 1894, kun 31 år gammel.

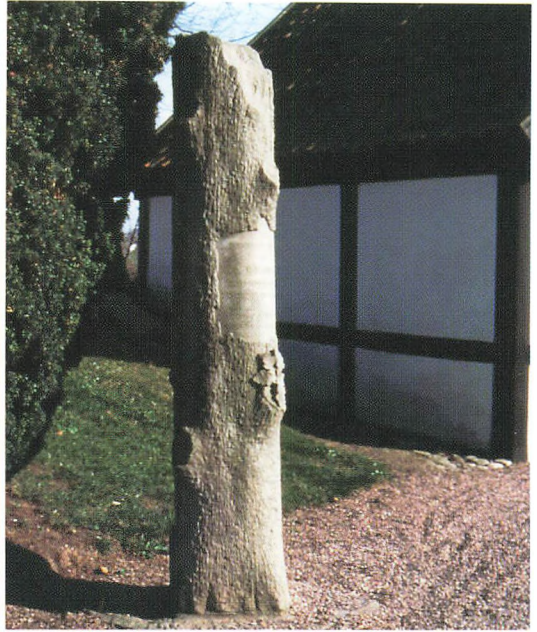
Også denne type mindsten har man taget fat på at lave i Nexø-sandsten, hvilket ses af to bevarede, en lille og en stor, på Nexø gl. kgd. Den lille står som nævnt som støtte for ægteparret Harilds navnetavle, mens den store nu står lige syd for kirkens tårn. Den har imidlertid ingen indskrift og kan derfor ikke dateres nøjagtigt. Grunden til den manglende indskrift er, at den også har været støtte for en navnetavle, som er blevet ødelagt ved hærværk¹⁷.

Alle de andre godt 20 knækkede træer er af Rønne-granit. Den ældste af dem står også på Aakirkeby gl. kgd. nær det nordvestre hjørne og er sat for Johan Peter Balle fra St. Myregård, som døde i 1879, kun 26 år gammel. Påfaldende mange af disse mindsten er i øvrigt sat for mennesker, der døde unge.

17. Olaf Hansen: "Trætekrogen" i det angivne bind af Bornholmske samlinger, side 135.

Gravmæle af Nexø-sandsten fra omk. 1821 op ad Nexø kirkes sideskib med knækket træ fra hvis rødder der skyder nye stammer.

Knækket træ på Østerlars kgd. sat for Hans Peter Bohm, som døde 1873 - af lysegrå sandsten og formentlig importeret færdiglavet.

Knækket træ af granit med enkel stamme fra omk. 1897 på Klemensker kgd. - som minde for et ægtepar Lohmann fra Baggård.

Knækket træ med tvedelt stamme fra omkr. 1921 på Bodilsker kgd. - som minde for et ægtepar Kristine og Chr. O. Kofoed.

De ældste af dem består kun af én stamme med mere eller mindre naturalistisk fremstillet bark og brudflader. Senere bliver stammen på nogle af dem mere idealiseret, idet den ender med at deles i to afbøjede grene, der så er knækket af. Det ser pænt og harmonisk ud, men sådan vokser træer blot ikke i virkeligheden.

Et træk, der går igen på mange af disse træer, er, at der et sted spirer et nyt blad frem – på de ældste importerede endda et helt bundt. Livstræet er nok brudt ned, men ud af det spirer et nyt frem; jvf. fru Marckmans mindsten i Nexø. Et sent eksempel på et lignende motiv er nogle gravsten i granit, hvor den venstre side af selve stenen udgøres af en knækket stamme, hvorfra der skyder et par friske grene hen over indskriftsfeltet.

Den enkle navnetavle

Ind imellem alle disse raffinerede mindsten, der har deres forudsætninger i kunsthistoriske stilretninger eller symbolske forestillinger, findes så en hel del andre, som i første omgang ikke påkalder sig den store opmærksomhed, men som nu alligevel hører med i det samlede billede. Det er de meget enkle tavler, i reglen stillet op i en skrå stilling op ad en lille pille af beton eller udhugget sten, og hvor der på pladen ikke er andet end selve indskriften. De ældste i Nexø stammer helt tilbage fra 1840-erne og er af sandsten. Senere bliver de lavet af hvid marmor og senere igen af Rønne-granit eller basalt importeret fra Sverige. Enkelheden har naturligvis i første række noget med prisen at gøre. De har klart være den billigste form for gravminde af sten. Men der kan naturligvis også have været andre hensyn, der har spillet ind.

Men selv denne enkle form kunne der på forskellig måde gøres lidt ekstra ud af. Støttepillen bagved kunne f. eks. forsynes med et hvidt marmorkors, eller den kunne erstattes af en særligt formet natursten. Endelig kunne

selv pladen udhugges med billedramme langs kanterne, eller den kunne forsynes med f. eks. klassisk præget ornamentik.

Disse enkle navnetavler har være meget brugt helt frem til vore dage. Undertiden er de også lagt på jorden som gravfliser, dog kun dem af Rønne-granit eller basalt.

Bogen og skriftrullen

Formentlig på samme tid, som der kom kors af marmor, har navnepladerne i form af en opslået bog eller en skriftrulle holdt deres indtog. De er naturligvis begge et udtryk for "livets bog", som den afdøde er blevet indskrevet i. Den almindelige bog er jo velkendt for alle, mens skriftrullen kommer af, at de ældste "bøger" i oldtiden var papyrusruller. Dem har man så søgt at gengive ved at fremstille dem som et sammenrullet dokument, hvor kun det yderste er rullet ud som indskriftsfelt. Her på Bornholm findes denne form kun med rullen nederst, mens den andre steder også findes med rullen til højre. Fælles for begge to former er, at de kun ret sjældent optræder som selvstændige gravminder, men oftest er navneplader på grottesten, hvor man åbenbart har glemt idéen om klippehulen.

Den almindelige bog blev senere også lavet af granit, hvoraf der er bevaret to temmelig solide eksemplarer med poleret overflade på Rønne kgd. Som relief findes den på en enkelt gravsten af granit på Klemensker kgd.

Askeurnen

Urnen med den afdødes aske hænger naturligvis nøje sammen med ligbrænding, som kendes helt tilbage fra oldtiden. Derfor er askeurnen i forbindelse med gravminder naturligt blevet symbolet på de afdødes jordiske rester. For denne gælder det, at den sjældent optræder som selvstændigt gravminde, men i reglen udgør toppen af en større mindsten, hvor den undertiden har fået facon som en elegant vase.

Enkel navnetavle på Pedersker kgd. sat for lærer Frederik Vilhelm Foverskov, som døde 1884, og hans første kone, som var død 1870.

En nu fjernet navnetavle på Rønne kgd. fra omk. 1888 for arkitekten Mathias Bidstrups mor, Marie Hansine Bidstrup, som tidligt blev enke.

Navnetavle i form af skriftrulle på Bodilsker kgd. sat for lærer E. H. Schow, som døde 1865. Se også side 242.

Grottesten på Østermarie kgd. fra omk. 1905, hvor navnepladen er erstattet af en opslået bog

Gravminde for Carl Fred. Grove på Nexø gl. kgd.

Den forekommer dog også som et lille relief.

Som selvstændigt gravminde findes der en sådan askeurne af Nexø-sandsten på Nexø gl. kgd., hvorpå der står: *Carl Fred. Grove*. Han viste sig at være en lille dreng, som døde omk. 1835 og kun blev 3-4 år gammel. Han var søn af landsphysicus Ditlev Andreas Grove, som stammede fra Norge. Et par år efter fik familien endnu en søn, som de gav det samme navn.

Ved nordmuren står desuden en rund søjlestump med en flot svungen vase på toppen. På vasen mindes en lille dreng, Hermann Jacob Johannes Sonne, død 15. dec. 1857 kun 11 mdr. gammel. På søjlen er tilføjet en yngre broder, Ole Christian Frederik Sonne, som døde 1 aug. 1860 kun 1 år gammel. Såvel søjlen som "vasen" er af den importerede lysegrå sandsten.

Billedrammen

Som nævnt i oversigten kom det mod slutningen af 1800-tallet på mode at udskære billedrammer som om det var naturligt træ med grene og blade. Det var formentlig igen et udslag af en romantisk stemning. Disse billedrammer blev i en kort periode i forenklede former efterlignet på gravminder af både sandsten og marmor, og der er bevaret et begrænset antal af dem på Østbornholm. På begge kirkegårde i Nexø er der således bevaret nogle navnetavler af marmor, hvor kanterne er udformet som sådanne rammer.

På Bodilsker kgd. er der en lidt speciel variation, hvor man egentlig har lavet en slags grottesten, hvis forside indrammes af en "træramme" til dels formet som en gotisk spidsbue. Der er tre af dem, og de er nu opstillet i en kreds sammen med tre almindelige grottesten lige syd for kirken¹⁸.

Det nygotiske

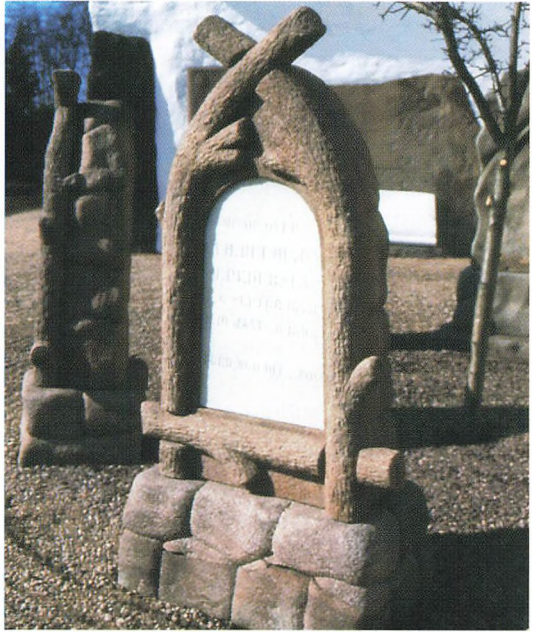
Den romantiske strømning inden for åndsliv og kunst var en ret vidtfavnende bevægelse, og et af dens særkender var interessen for historie. Men modsat den nyklassiske retning, som interesserede sig specielt for den græske og romerske oldtid, vendte romantikerne sig især mod middelalderen og her nordpå også mod den nordiske oldtid.

Med hensyn til kirkegårdskulturen giver denne historieinteresse sig især udslag i de nygotiske mindesten. De slog dog ikke igennem i noget særlig stort omfang, men nogle eksempler på dem findes rundt omkring. F. eks. er der mindesten med antydninger af trappegavle, som især er kendt fra kirketårne.

18. Tidligere har der på Bodilsker kgd. også været et par ret raffinerede billedrammer formodentlig af kunstsandsten og fremstillet efter den samme tradition som de importerede grottesten og knækkede træer. Disse sten er nu fjernet.

Navnetavle af marmor med udhugget "træramme" fra omk. 1893 på Nexø nye kirkegård.

Mindsten fra omk. 1898 på Bodilsker kgd., egentlig en grottesten med spidsbuet gotisk "træramme".

Nygotisk mindesten af marmor fra omk. 1899 på Nexø nye kgd., sat for tre søskende, hvoraf to brødre døde som unge og en søster som 54-årig.

Nygotisk mindesten fra omk. 1918 på Svaneke kgd., som nu er forsvundet.

Det er dog usikkert, hvad toppen på disse sten egentlig er inspireret af. Toppen af nogle mindesten er også formet som en spidsbue, som især kendes fra vinduer og døre fra den gotiske tid, og ligeledes er der eksempler på spidsbuer i ornamentikken. I den nygotiske sammenhæng blev den runde bue dog også brugt, og den indgår som en del af udsmykningen på nogle af stenene med trappegavl.

De nygotiske mindesten dukker op fra omkring 1870, og de fleste af dem er lavet af hvid marmor. Fra denne tid og en del år frem findes også en del andre i meget enkle, nærmest klassiske, former af marmor, og begge slags er muligvis også importeret færdiglavede fra Italien.

Der findes enkelte nygotiske mindesten af sandsten, og fra tiden omkring år 1900 findes nogle få eksemplarer af granit. Enkelte af disse nygotiske mindesten har fået indfældet en medaljon med et klassisk motiv, hvilket egentlig er et stilbrud, men sådanne var der mange af i den tid.

Mens det nygotiske således fik begrænset betydning for gravminderne, fik det tilsyneladende derimod ret stor betydning for støbejernsgitrene, som man indhegnede en del gravsteder med. Men det vil blive berørt længere fremme.

Bautastenen

Her på Bornholm har vi som bekendt særdeles mange bautasten, og også en del runesten. Det skulle derfor synes oplagt, at man også under indtryk af romantikkens historieinteresse ville efterligne dem. Det er da også sket i nogle tilfælde.

Det ældste eksempel på en bautasten er en stor mindesten på Svaneke kirkegård for Johan Finchenhagen Olivarius, By- og Herredskriver i Svaneke, som levede fra 1792 til 1876 og var søn af den tidligere sognepræst i Ibsker. Stenen er nærmest trekantet og ser - bortset fra indskriften - ud til at være helt uforarbejdet.

Fra jorden måler den ca. 180 cm, så den er ret synlig på den vestlige del af kirkegården.

Et andet godt eksempel på "bautasten" fra en noget senere tid findes på gravstedet for Gadebygård i Østermarie, hvor familien Bøgeskov har fået rejst tre sådanne helt utilhugne aflange sten med navnene på de afdøde.

Det kunne imidlertid nok have sine vanskeligheder at finde sten af en passende facon og størrelse til dette formål. Men så måtte man nøjes med mindre. Det falder i hvert fald i tid sammen med, at man også begynder at bruge mere almindelige marksten som mindesten, helt uforarbejdede eller kun med et slebet indskriftsfelt.

En af de ældste af den slags findes på Nexø gl. kgd. og er sat for købmand Arboe Conrad Sonne, som døde i 1876, kun 30 år gammel. Den står nær ved den østlige mur. En anden lignende mindesten står i Aakirkeby sat for Laura Koefoed fra Runegård, som døde i 1877 kun 17 år gammel. Den har haft et kors på toppen, som nu er forsvundet.

Denne form for gravminder fik en ret betydelig udbredelse og har været brugt lige siden.

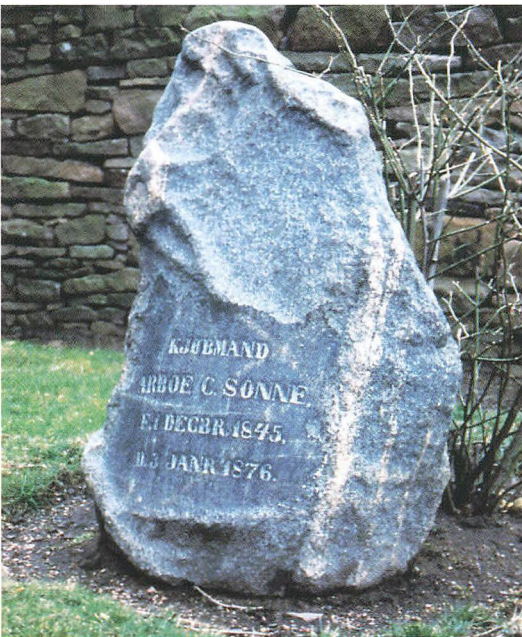
Gravminde på Bodilsker kgd. fra omk. 1895 sammensat af to "natursten".

Mindesten fra omk. 1876 for Johan. F. Olivarius på Svaneke kgd., den ældste "bautasten" på Bornholm.

Mindesten for Johan Bøgeskov, død 1928, og hans kone Karoline samt fire sønner og tre døtre på Østermarie kgd.

En lille bautasten fra omk. 1876 på Nexø gl. kgd., sat for købmand Arboe Sonne, død som 31-årig.

Lille bautasten fra omk. 1877 på Aakirkeby gl. kgd., sat for Laura Koefoed, der døde som 17-årig.

De sten, som naturen har formet på en særegen måde, f. eks. med forskellige lagdelinger, har forståeligt nok været særligt attraktive. De blev tidligere kaldt "natursten" for at fremhæve deres særlige kvalitet.

Støbejern på kirkegårdene

Den opblomstrende industrikultur med al dens tekniske formåen gør sig også gældende på kirkegårdene i form af ting af støbejern, men der er også en del ting af jern, der er udformet på anden måde. Det mest iøjnefaldende er de jerngitre, der endnu findes ret mange af rundt om på mange af kirkegårdene. De fleste er af støbejern, men der er også en del af smedejern, specielt på den nye kirkegård i Nexø.

Der er imidlertid også en del regulære gravminder, der er lavet af jern, dels i form af ret enkle navnetavler og dels i form af kors af støbejern. Desuden er der en enkelt skriftrulle, en enkelt vase og endelig en slags topdekoration med kors af jern.

At jernet kom i brug som materiale, er nok i nogen grad modebestemt, men kan også været et udslag af et ønske om et mere bestandigt materiale end træ. Jernet er dog også forgængeligt, idet det rustet, hvis ikke det jævnligt vedligeholdes. Det har naturligt nok medført, at mange af disse ting i tidens løb er forsvundet.

Det er vanskeligt at afgøre, hvornår disse ting af jern begyndte at komme på kirkegårdene, men generelt set er det nok ikke før efter ca. 1850. Nordre Jernstøberi i Rønne blev etableret i 1845, og før den tid har der formentlig kun været enkelte ting af smedejern.

Et gravsted, hvor der er ikke færre end fire ting af jern, er købmand Rønnes familiegravsted på Rønne kgd., som vi senere skal vende tilbage til i anden forbindelse. Der er tre navnetavler, to ret små og én noget større, opsat på selve kirkegårdsmuren. De ser ud til at være lavet af almindelig jernplade på 6 og 8

mm i tykkelsen og med påsatte bogstaver. Hvordan de er sat på kan ikke umiddelbart ses. Desuden er der et fritstående minde i form af en skriftrulle af jern sat sammen af to dele.

Af egentlige gravminder af støbejern er der kun to varianter. Den ene er en ret enkel navnetavle omgivet af en ophøjet kant. Af dem findes der syv bevaret, én for en skipper og hans kone i Rønne, én for to omkomne norske søfolk på Hasle gl. kgd., og resten for tre ægtepar i Vestermarie, Nylars og Klemensker. Dertil er der en lidt anderledes jernplade, der er mindetavle for to drenge, på Nexø gl. kgd.

Den anden variant af gravminder er et kors, hvoraf det almindeligste har haft en enkel ligesidet form med ophøjet kant og trekløver i enderne. Af dem er der bevaret fem ret små på knap en meters højde, to i Nylars, to på Aakirkeby gl. kgd. samt ét på Nexø gl. kgd. Desuden er der et meget større på ca. 140 cm på Pedersker kgd. som minde for en omkommen tysk styrmand.

På Nexø gl. kgd. er der desuden et lille støbejernskors i en meget anderledes kunstfærdig udformning, - nybarok eller -rokoko, - som falder uden for det gængse mønster for gravminder, men dog har detaljer tilfælles med visse andre støbejernsarbejder fra denne tid.

Samme sted er der også en korsdekoration af støbejern på toppen af en stor klassisk stele med dobbeltbuer fra omk. 1842. Denne dekoration har også mindelser om nybarokstilen, og kan muligvis være sat på senere.

Jerngitrene omkring gravstederne

De mange bevarede jerngitre som hegn omkring gravstederne har som omtalt i det foregående nok i mange tilfælde afløst tidligere indhegninger af træ. De højeste af dem på ca. 80 til 100 cm har formentlig stadig skullet tjene det formål at holde løsgående dyr ude. Men efterhånden må man regne med, at der er

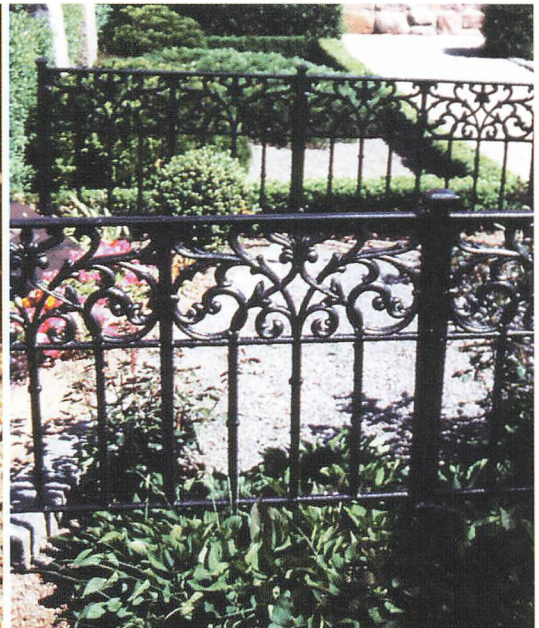
Støbejernskors på Nylars kgd. i en enkel form med trekløverformede ender fra omk. 1858 og 1896.

Mindekors af støbejern i en meget speciel form fra omk. 1858 på Nexø gl. kgd., sat for en 3-årig pige.

Navnetavle af støbejern for skipper H. P. Lund og hans kone fra omk. 1886 på Rønne kgd.

Støbejernsgitter på Nylars kgd. inspireret af sengotiske mønstre som f. eks. på Hasle kirkes altertavle.

kommet orden på det problem, og den senere tids jerngitre har derfor udelukkende tjent dekorative formål.

Der er som nævnt en del bevaret rundt omkring, men mange randsten har spor af, at der har været mange flere. Flest er der på Svaneke kgd., hvor der er i alt 11, 4 høje og 7 lave, på Rønne kgd. er der 9, og på Nexø nye kgd. er der 10, hvoraf de fleste undtagelsesvis er af smedejern. Ellers er der fra 1 til 4-5 stykker rundt omkring på de fleste kirkegårde.

En del af støbejernsgitrene, både de høje og de lave, er tydeligt inspireret af den nygotiske stil med spidsbuer som top, f. eks på Knudsker kgd. En lidt anden type præget af det nygotiske findes blandt andet på Nylars og Østerlars kgd. Buerne på disse har form som en omvendt bådkøl, som overlapper hinanden. Andre gitre forskellige steder har øverst en bort med elegant svungne mønstre, som især består af forenklede akantusranker. De er tydeligt inspireret af sengotiske dekorationer, som i mere raffinerede former kan ses på Hasle kirkes altertavle. De fleste andre støbejernsgitre har på grund af de lodrette stænger også mindelser om det gotiske, men er ellers af en mere ubestemmelig stil.

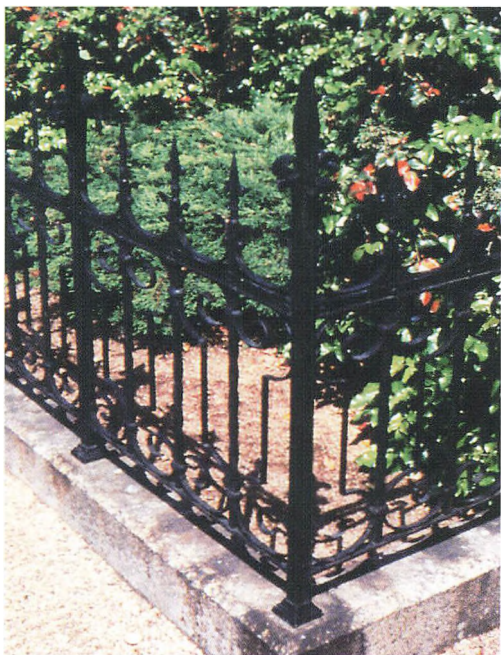
Med hensyn til gitrene af smedejern er der også betydelige forskelle, lige fra det meget enkle til det meget kunstfærdige. Der er gode eksempler på begge dele på Nexø nye kgd.

I denne forbindelse skal det i øvrigt nævnes, at der i hjørnet mellem tårnet og våbenhuset på den gamle kirkeruin i Østermarie er et gravsted for en tidligere guvernør over Bornholm, Georg Albrecht Koefoed, som døde i 1808. Det har på de frie sider et usædvanlig solidt gitter af smedejern på godt 1,5 meters højde og sat på svære udhugne blokke af sandsten. Baggrunden for dette ret specielle gravsted vender vi tilbage til i afsnittet om de urolige tider.

Fra omkring år 1900 begynder de tætte jerngitre at blive afløst af andre former for indhegning. Det mest almindelige er svære, hængende jernkæder båret af lave piller af sten.

Detalje af støbejernsgitter i gotisk spidsbuestil ved Knuds kirkes våbenhus.

Detalje af et ret raffineret smedejernsgitter på Nexø nye kgd.

Mindesten fra omk. 1860 på Ibsker kgd. med en helt særlig udformning, nybarok eller -rokoko.

Der er dog ikke tale om noget stort antal. En anden form er på tilsvarende vis firkantede stænger af bronze.

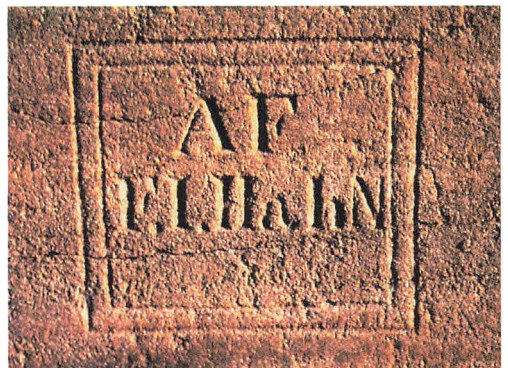
Nybarok eller -rokoko?

Inden vi går videre til en ny tids materiale, granitten, skal lige omtales nogle gravminder, der skiller sig noget ud fra det almindelige mønster. Det drejer sig om et par enkelte mindesten af sandsten på Østerlars og Ibsker kgd. Deres særkende er, at de i de ydre former har langt mere svungne linier, end hidtil set, og at de i deres ornamentik ligeledes har mange svungne former både i nonfigurative mønstre og i elementer fra plantelivet. Især det sidste er meget fremtrædende. Ligesom det ovenfor omtalte støbejernskors på Nexø gl. kgd. leder det tanker hen på barok- eller rokokostilen, og det er muligvis også inspiration derfra som andet i den såkaldte historicismes periode.

I denne sammenhæng må de dog betegnes som et par enlige svaler. De er begge fra omkring 1860, og støbejernskorset er fra nogenlunde samme tid. Men om der er en forbindelse er ikke til at afgøre. En enkelt sten ved siden af den på Ibsker kgd. ser ud til at være en forenklet udgave, men den er først sat for en person, der er død langt ind i 1900-tallet.

Hvem var stenhuggerne?

Det spørgsmål har vi kun et konkret svar på i et enkelt tilfælde. Det har ikke været skik, at stenhuggerne satte deres signatur på deres arbejder. Men en indvandret tysker fra Stettin er en undtagelse. Han hed Ferdinand August Hahn, og er kommet hertil i begyndelsen af 1850-erne. Han har sat sin signatur på i alt fem bevarede mindesten, som i øvrigt er meget forskellige, tre i Aakirkeby, én i Bodilsker, og én i Nexø. Den ene i Aakirkeby er en liggende gravhelle, mens de andre to nærmest er en videre udvikling af den klassiske tradition. Den, han har lavet i Bodilsker, er en nyklassisk stele, mens den i Nexø er en af den nye slags med sandstens Kors på toppen. Måske inspireret af Hahn har en kollega indhugget et af Jensen på en anden af samme slags i Nexø, men en Jensen er jo noget sværere at identificere nærmere.

Den tysker stenhugger, Ferdinand Hahns, navnetræk på en mindesten på Aakirkeby gl. kgd.

Endelig skal nævnes, at på de to lige omtalte mindstenen i nybarok eller -rokoko har stenhuggeren nederst sat sine initialer, PMP, men det har ikke været muligt at identificere ham nærmere.

Det nye materiale - granitten

I de første mange år af den periode, det her drejer sig om, var materialet til gravminderne næsten udelukkende de bløde stenarter, den rødbrune Nexø-sandsten og den lyse let grålige, importerede sandsten. Tidligt i 1800-tallet begyndte man også at importere det næsten hvide italienske marmor til tilbehør, og senere som hele gravsten, der en overgang synes at være kommet lidt på mode. Senere igen importerede man også den meget mørke basalt, der, når den bliver poleret, fremtræder nærmest kulsort. Den bruges fremdeles i vore dage.

Med granitten, som Bornholm ellers er så rig på, varede det imidlertid ret længe, inden man rigtig kom i gang på dette felt. Det skyldtes nok væsentligst, at den er et langt hårdere materiale.

Granitindustrien på Bornholm begyndte i 1820-erne, da man i Rønne fik til opgave at bryde sten til bygning af fortet Trekroner ved København. Efter at dette arbejde var afsluttet fortsatte foretagendet som privat virksomhed, vistnok fra 1824, og i mange år fortsatte man med først og fremmest at levere sten til større byggerier. Først engang i 1870-erne ser det ud til, at man tog rigtigt fat på også at lave gravminder.

De ældste granitmindsten

Der findes dog et par enkelte mindsten af granit fra den tidlige tid, men de er også for personer, der ikke var hvem som helst. De findes begge på Rønne kgd., den ene for sandflugtsinspektør Peder Jespersen, og den anden for Rønnes politimester gennem 15 år, Jacob Claudius Pingel, som begge døde i 1835.

Mindstenen for sandflugtsinspektør Peder Jespersen på højen i det sydvestlige hjørne af Rønne kgd.

Jespersens mindsten står nu på toppen af en lille bakke i det sydvestlige hjørne af kirkegården. Den er en opretstående stele af nogenlunde samme form som de ældste steler af sandsten. Den er glatslebet på alle sider, men ikke poleret, og den er ca. 160 cm høj. I dag ser den egentlig ikke ud af ret meget, men i betragtning af, at den er nogenlunde lige så stor som prinsestøtten i Nordskoven, har man formodentlig set anderledes på det dengang. Den har tidligere stået et andet sted på kirkegården, hvor der foran var en marmorplade med konens navn, men denne er væk nu.

Mindstenen for Jacob Claudius Pingel er helt anderledes. Den befinder sig nu ved midteraksen, og er en oval, liggende granitblok på 125 gange 110 cm, der også er glatslebet og med en nedfældet indskriftsplate af marmor på 78 x 55 cm. Den ser heller ikke ud af meget i dag, men har utvivlsomt dengang været manden værdig. Han blev født i 1784 og døde som nævnt i 1835, 51 år gammel. Det hedder i indskriften, at han var Cancellieraad og som

nævnt i 15 år politimester i Rønne, og som karakteristisk hedder det, at

Han var en ædel Mand i Ordets fuldeste Betydning, den kjærligste Ægtefælle, den ømmeste Fader. Agtelse og Kjærlighed ledsage hans Minde.

Han var i en moden alder, omkring 38 år, blevet gift med den i 1820 afdøde generalkrigskommissær Kohls enke, Christiane Arboe, og med hende fået fire børn.

Granitindustri i Rønne

Det blev som nævnt ikke før engang i 1870-erne, at granitværkerne med hensyn til gravmonumenter tog konkurrencen op med den hidtil så enerådende sandsten. Det begyndte med De forenede Granitbrud og Stenhuggerier i Rønne, hvor det selvfølgelig var den ret mørke Rønne-granit, der var materialet. Senere kom værkerne på Nordbornholm med de lysere granitarter ind i billedet. I Nexø tog man handsken op og tog fat på også at lave mindsten af Paradisbakke-granit, og efterhånden blev granitten næsten lige så enerådende, som sandstenen tidligere havde været.

En faktor, der bidrog stærkt til dette, var dog nok også, at det store sandstensbrud, Frederiks Stenbrud, helt ud mod havet nord for Nexø blev oversvømmet ved stormfloden i 1872, og derefter lå stille i mange år.

Om hele denne udvikling med granitten skriver H. P. Jensen¹⁹ i en artikel fra 1897 bl. a. følgende (her gengivet i nugældende retskrivning):

”Det sted på Bornholm, hvor granitarbejdet har nået sin største udvikling er i Rønne. Forskelligt har bidraget hertil. I første række vil jeg nævne det fortrinlige råemne, som Knud-

sker Forbjerg byder. Det er den såkaldte ”blå” (hornblende) granit, der findes her ...

1874 overtoges et par af stenhuggerierne ved Rønne af et selskab under navn af ”De forenede Granitbrud og Stenhuggerier ved Rønne”. Blandt dem, der var interesseret i foretagendet nævnes Georg Colberg, som tillige var bestyrer. ... Colberg ledede kun forretningen til 1878, da han døde. Som bestyrer blev antaget en ung sjællænder, A. P. Brodersen, der 3 år i forvejen havde arbejdet en kort tid som stenhugger ved forretningen, men i den mellemliggende tid havde arbejdet i Kiel.

Der var et vågnede liv i henseende til anvendelse af granit, og den unge mand var i sin drøm og tanke et par skridt foran.

Blandt de opgaver han følte lå for, var slibning og polering af granit i første række. I Tyskland og Sverige havde man allerede begyndt. Der ofredes meget tid og penge på løsningen af denne opgave, og det lykkedes da også at møde frem med et produkt, som til at begynde med havde store mangler, men som forholdsvis hurtigt bragtes op med det bedste i nabolandene. Den polerede granit anvendtes næsten udelukkende til monumenter – især som gravsten ... Kunstnere toges i brug for udførelsen af forskellige tegninger. De mest benyttede former blev bautastens- og obeliskform, i forskellige størrelser og indbyrdes afvigende, sjældnere var formen en bog, et kors eller en søjle. ... Man kom også ind på at udføre forskellige tegninger i den polerede granit, ved en svag brydning af overfladen. Det var en fremgangsmåde, der så vidt mig bekendt ikke tidligere var prøvet noget andet sted”.

Så vidt H. P. Jensen, som var adoptiv søn af A. P. Brodersen og i nogle år havde været regnskabsfører i foretagendet.

Netop det han skriver om den blankpolerede Rønne-granit, ser ud til at have været det trumfkort, der gjorde det muligt at konkurrere med sandstenen fra Østbornholm og efterhånden overtage hovedparten af markedet.

19. H. P. Jensens artikel fra 1897 – se listen over anvendt litteratur.

Når man ser på, hvad stenhuggerne på Østbornholm formåede, må det betegnes som et håndværk af høj standard. Men sandstenen havde altså ikke den egenskab, at den kunne poleres spejlblank.

Med hensyn til Nexø-sandstenen skal det dog tilføjes, at man aldrig har sluppet den helt. Der har været lavet gravminder af den i mange forskellige udformninger lige siden om end ikke i noget stort antal i forhold til granitten. Disse sten, hvor man på næsten alle har bibeholdt den regelrette, klassiske karakter, kan naturligt nok især ses på den nye kirkegård i Nexø, men også andre steder. Og i de seneste år ser det ligefrem ud til, at sandstenen er ved at få en ny opblomstring, dels som små gravfliser over urnegrave, og dels som de moderne skråtstillede mindesten.

Ud fra de bevarede gravminder af den nye slags er det vanskeligt at sætte årstal på hele dette forløb. Der findes nemlig gravsten med poleret forside på Rønne kgd., som er sat for personer, der er døde allerede i 1860-erne, og ligeledes er der en "bog" med poleret overflade for personer, der døde endnu længere før, men de må givetvis været kommet til senere og har måske erstattet et andet mere midlertidig gravmæle.

De forskellige nye former

Det siger næsten sig selv, at man med den langt hårdere granit måtte nøjes med enklere former. I første omgang ser det ud til, at man har holdt sig nøje til de kendte idealer med helt plane flader overalt. Det varer dog ikke længe, inden man med hensyn til alle de andre flader end den polerede forside i mange tilfælde slækker på kravene og lader dem være grovere tilhugne, utvivlsomt for at gøre stenene billigere. Men også på dette felt sætter forskellen i økonomisk formåen sig sine spor. Skulle det være rigtig flot blev stenen nemlig poleret hele vejen rundt. Det er der adskillige eksempler på.

Med hensyn til selve den ydre form holdt man sig i begyndelsen også i høj grad til det kendte, især en opretstående sten med regelret rektangulær grundflade med parallel for- og bagside, men hvor siderne smalner til opad og ender med en lav spids "gavl", egentlig en forenklet udgave af de ældste sandstenssteler fra Nexø. I nogle tilfælde blev toppen spidset til fra alle fire sider. Man kunne kalde denne type en tillempet obelisk, men den vil i det følgende blive kaldt "den klassiske granitstèle". Denne form skulle holde sig meget længe og blev i en lang periode vist nærmest prototypen på et gravminde. Et meget stort antal bevarede af dem vidner om det.

Nogle af disse mindsten står direkte på en flad sten, der som fundament er lagt i jorden, men de fleste har dog også i lighed med de tidligere udformninger en sokkel som mellemstykke i form af en ligesidet blok. I nogle få tilfælde har man gjort en hel del mere ud af det og lavet indtil flere ligesidede eller profilerede mellemstykker, alt sammen blankpoleret, så man fik en næsten 2 meter høj obelisk ud af det. Af dem er der bevaret tre i Rønne og en enkelt i Gudhjem og i Nexø.

Det ser ud til, at man snart efter også er begyndt at lave toppen af den samme type sten rundbuet. Den polerede forside fortsætter, mens de andre sider – og især bagsiden – bliver grovere tilhugget. Rundbuen er muligvis inspireret af den romanske rundbue i forbindelse med romantikkens interesse for middelalderen.

Fortsættelse af det kendte

Også i andre henseender holdt man sig i begyndelsen til det klassiske mønster, om end i forenkledede former. Der er således bevaret mindsten, hvor hoveddelen består af en ligesidet blok med et marmorkors på toppen og i enkelte tilfælde med et udkragende topstykke. Netop med hensyn til denne type ses det, at man på Østbornholm har tilstræbt en nøjagtig

Gravminde på Pedersker kgd. fra 1880-erne af Rønne-granit med poleret forside, en af de ældste bevarede og i den enkleste udformning.

Den ældste bevarede granitstele med poleret forside på Rønne kgd. Med den enkle sokkel som fodstykke næsten prototypen på et gravminde i mange år.

Tillempet "obelisk" fra omk. 1899, i seks dele, ca. 2 m høj, poleret på alle sider, på Rønne kirkegård.

En "rigtig" obelisk fra omk. 1913, i 5 dele, ca. 2,5 m høj, på gravstedet for Kobbegård på Østerlars kgd.

kopiering af former, man tidligere havde lavet i sandsten.

Af andre former, som kan siges at høre til de klassiske, kan nævnes den knækkede søjle. Der er bevaret nogle få af dem lavet af Rønnegranit og poleret overalt undtagen på brudfladen øverst. Der er to i Vestermarie, én på Nexø nye kgd., én på Svaneke kgd., og endelig den seneste på Klemensker kgd. sat for Jens Kofoed, Tyndekullegård, der i 1940 som 34-årig omkom ved en faldulykke. Dertil kommer én på Bodilsker kgd., hvis top er lavet spids, således at den snarere er blevet en rund obelisk.

Af atter andre former, som man fortsatte fra sandstenen, må nævnes det knækkede træ, der, som tidligere omtalt, er bevaret i et ret betydeligt antal, hvorimod grottestenen kun er søgt efterlignet i nogle få tilfælde.

En ny udformning, som kommer med granitten, men som stadig må siges at høre til det klassiske, er den egentlige obelisk, hvor grundfladen er kvadratisk, og hvor alle siderne smalner til og ender i en pyramide-formet spids. Der er bevaret otte af dem, fire små, meget enkle på kun ca. 1,5 meters højde, som næsten kun er en variation af den klassiske stele, og fire store sammensat af fire dele, og hvor der er gjort meget ud af ornamenteringen af fodstykket og mellemstykket. Den største af dem står på Østerlars kgd. Den er fra omk. 1913, er ca. 2,5 m høj, og er sat for en tidligere ejer af Kobbegård, Jens Peter Steenberg og hans kone. Af de andre store er der én i Ibsker fra omk. 1900, sat for løjtnant P. A. J. Kofoed fra Frennegård, som kun blev knap 30 år, én i Vestermarie sat for en tidligere lærer, H. Rømer Holm, og én i Allinge fra omk. 1898 sat for en skibsfører ved navn Theodor Colberg og hans kone. Den sidste er af en lys granitart med et grønligt skær, som er importeret fra Sverige.

Der findes enkelte andre mindsten af denne granitart på flere kirkegårde.

Dekorationer på granitten

Dekoreringen af Rønne-granitten fortjener lidt nærmere omtale, idet netop denne gav en særlig mulighed. Som H. P. Jensen omtalte i det ovenfor citerede, kom man tidligt ind på at udføre forskellige tegninger i den polerede granit ved en svag brydning af overfladen. Det skulle ret hurtigt udvikle sig til noget ret omfattende.

Som det kan ses rundt om mellem gravminerne, er det med Rønne-granitten sådan, at den i sin rene form fremtræder meget mørk – næsten sort –, når den bliver poleret. Ved en svag brydning af den blanke overflade sker der derimod det, at den kommer til at fremtræde meget lysere, idet de næsten hvide kvartspartikler træder stærkere frem. Det ses tydeligt på de bevarede mindsten, at denne teknik er blevet udnyttet i rigt mål til en del forskellige tegninger og dekorative mønstre.

De tegninger, der kan spores længst tilbage, og som der kun er nogle få stykker af, er en flyvende due med et blad (olieblad), og en, der nærmest styrtdykker med en lille palmegren i næbbet. Den første må være en hentydning til duen fra Noahs ark, et symbol på, at et nyt liv er på vej, eller på den første guddommelige forjættelse. Palmegrenen kan derimod være et sejrssymbol. Senere kommer der også småfugle, der sidder på en kvist, til. De findes i tre versioner og findes mest som en del af en større dekoration på granitsteler med trekløverformet top.

Ellers er det mest forskellige elementer fra planteverdenen, der præger disse specielle dekorationer, f. eks. palmeblade, grene med løv af eg, bøg, ahorn eller andet. I enkelte tilfælde er de arrangeret som en krans omkring det næsten faste korstegn, men oftest er der to grene, der er bundet sammen med en sløjfe og danner en bue på hver side af korset. Af andre eksempler er der lange grene med især egeløv, som på forskellig måde danner en dekoration i forbindelse med indskriften. Der findes et lignende eksempel med kornaks.

Dekorationer på poleret Rønne-granit inden for tidsrummet 1880-1910.

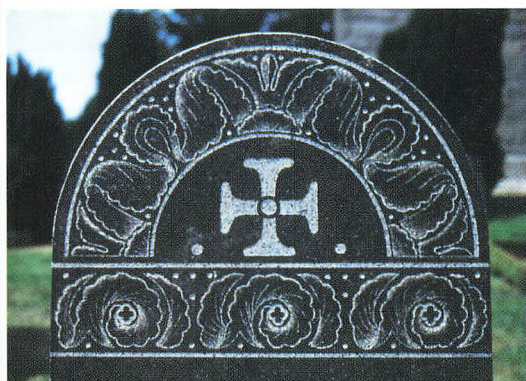
Due med palmegren, et sejrstejn, på gravsten på Pedersker kgd.

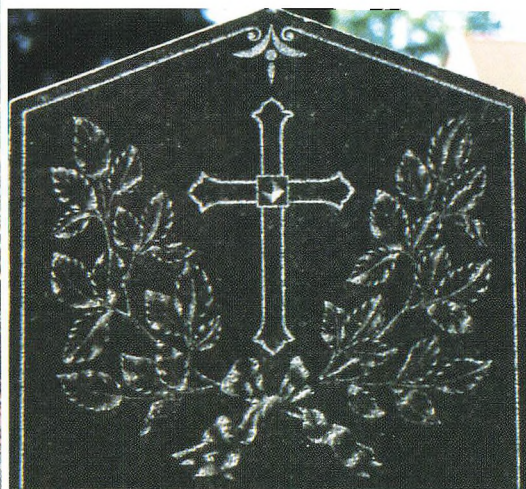
Dekoration med en fugl på kvist på en gravsten med trekløverbladstøp på Povlsker kgd.

Dekorative mønstre på rundbuet gravsten på Olsker kgd.

Dekoration inspireret af kalkmalerier i Nylars kirke på gravsten på Østermarie kgd.

Bøgeløvsdekoration på gravsten på Aakirkeby gl. kgd.

Man har imidlertid også tidligt begyndt at lave nonfigurative mønstre som en slags rammedekoration for korstegnet. Til disse grave-rede man for de "faste" dele noget dybere, og figurerne blev i en del tilfælde helt eller delvis "forgyldt", specielt korset.

I hovedtrækkene findes der to udgaver af disse dekorationer, som hver for sig dog varierer lidt. Den ene består af et meget svunget mønster, hvori der til dels indgår en hjerteform, og som næsten går i ét med et kløverbladskors.

Den anden består af en vandret bort, hvorover der er en rundbuet, som tilsammen danner ramme om et hammerkors. Begge har mønstre, der også præges af svungne linier. Men her gælder det som med så meget andet, at billeder viser mere end mange ord.

Om de sidstnævnte gælder i øvrigt, at de fleste helt klart er inspireret af middelalderlige borter på kalkmalerierne i Nylars kirke, og at det efter al sandsynlighed er arkitekt Mathias Bidstrup, der har tegnet dem.

Disse nonfigurative dekorationer findes især på de rundbuede granitsteler og i reglen har de også nederst en vandret bort med varierende mønstre. De findes derimod kun i få tilfælde på de klassiske steler med den lave gavl. I det hele taget er det sådan, at disse kun sjældent har nogen dekoration ud over et lille korstegn, og da i reglen kun lidt af et plantemotiv.

En noget senere og helt anderledes form for dekoration omkring korset er en solopgang over havet. Solen er naturligvis i stråleglans, som også har været "forgyldt", og midt i den står korset på en stor klippeblok på stranden foran, hvor der også er en del mindre sten. Denne dekoration findes kun bevaret i nogle få eksemplarer.

Af andre symboler end korset findes fra omkring 1920 på andre udformninger af gravsten nogle få eksempler på et musikinstrument, som skulle være et sejrstegn.

Af andre former for tegninger er der i øvrigt et par stykker i Nexø og Ibsker med Jesus som den gode hyrde.

Nye idéer – de store bautaer

Som nævnt ovenfor holdt man sig med granitten mest til det kendte i begyndelsen. Det varer dog ikke ret længe, før man begynder at udvikle nye former. Det sker dog sideløbende med det klassiske, der med sine regelrette former bliver brugt meget langt frem i tiden. Samlet set, kan man sige, det bliver sådan, at der mellem den blankpolerede ligesidede stele og den helt uforarbejdede "bautasten" kommer til at optræder næsten alle tænkelige mellemformer.

Når vi når frem til tiden omkring år 1900, er det tydeligt, at noget nyt er ved at træde stærkt frem. Det sker med en række eksempler på meget grovere tilhugne mindsten, dels stadig inden for en stram ydre helhed, men dels også i en mere fri form, hvor man søger at efterligne naturens mere tilfældige former. Det ser ud til, at de gamle bautasten har været en del af inspirationen. Hvis man ikke kunne finde tilstrækkeligt med egnede sten i naturen, måtte man jo lave dem kunstigt.

En del af stenene med den stramme ydre form er forsat ret firkantede med lige linier, mens det for andre er blevet til meget mere svungne linier. Som noget andet nyt bryder man også i nogle tilfælde med den faste symmetri for toppens vedkommende.

Denne nye tendens resulterede blandt andet i nogle store mindsten for nogle af tidens fremtrædende personligheder, men i mindre format gør den sig ret bredt gældende. I nogle tilfælde har man poleret forsiden og udnyttet pegmatitgange med den rødlige feldspat til at danne en mere farverig flade. Det har man i øvrigt udnyttet på mange forskellige sten lige siden.

I de fleste tilfælde har man dog også ladet forsiden være groft tilhugget, men øverst f. eks. anbragt et portrætrelief, hvor det drejede sig om en kendt offentlig personlighed, eller forsynet den med en finere tilhugget korsdekoration. Nogle af de sidstnævnte ser

To "bautaer" på Rønne kgd., til venstre for Hans Kruse, der døde som 35-årig i 1894, og til højre bagsiden af en for Andreas Dam, der døde i 1919.

Mindesten på Pedersker kgd. for cand. mag. Peder Mathias Nielsen, søn fra Skræddergård, som døde 1904, kun 31 år gammel.

Mindesten på Rønne kgd. for M. M. Smidt, mangeårig redaktør for Bornholms Tidende, død 1924, og hans kone Rigmor, f. Løvendal, død 1941.

Mindesten ved Aa kirke fra omk. 1904. Mønstrene omkring korset er muligvis inspireret af akantusranker på kirkens berømte døbefont.

ud til at være inspireret af akantusranker på Aa Kirkes døbefont, og det er muligvis Mathias Bidstrup, der også her har gjort sig gældende.

De fleste af disse mindesten er sat i tidsrummet ca. 1900-30, men nogle af dem har fået nye navne føjet til senere.

Inspiration fra Nylars og Aa kirke

Førnævnte Mathias Bidstrup (1852-1929) forestod som ung arkitekt i 1878 en mindre istandsættelse og i 1881-82 en større hovedistandsættelse af Nylars kirke, mens professor Jakob Kornerup tog sig af restaurering af kirkens kalkmalerier²⁰.

Det lader imidlertid til, at disse kalkmalerier – specielt nogle borter med plantelignende mønstre – har gjort så stærkt et indtryk på Bidstrup, at de kom til at danne grundlag for de omtalte udsmykninger på polerede mindesten. Det gælder ikke mindst en bort på ydervæggen, der senere er blevet kalket over.

At han også gjorde sig gældende på dette felt, ligger for så vidt lige for, eftersom han og stenværksejer Brodersen var svogre. Senere indgår de samme mønstre i stort format på hans monumentale gravminde på Rønne kgd., som han formodentlig selv har tegnet. Det vil senere blive særskilt omtalt.

Som lige nævnt ser det også ud til, at nogle akantusranker på Aa Kirkes døbefont – især på fodstykket og undersiden af kummen – har inspireret til dekorationer på nogle af de nye groft tilhugne ”bautaer”. Selv om der ikke er nogen dokumentation for det, er det ret sandsynligt, at Mathias Bidstrup også er ophavsmand til disse.

Jugendstil?

Til de nye bautaer hører egentlig også nogle få

mindesten, som nok må betegnes som et dristigt forsøg på fornyelse. De ser ud til i nogen grad at være inspireret af den lidt specielle kunstretning, som kaldtes Art Nouveau (den nye kunst) eller Jugendstil, og som en kort tid gjorde sig gældende i slutningen af 1800-tallet og lidt ind i det næste århundrede. Denne kunstretning har mange sider, men karakteristisk for noget af den er svungne linier i meget livlige mønstre og undertiden tilsat elementer fra planteverdenen, blomster og blade til en ret sprælsk helhed. Desuden søger man at undgå enhver fast symmetri.

Det synes at være noget af det, der har inspireret formgiveren af en mindesten rejst for Bornholms Dalgas, Hans Christian Kofod, Graneli, og hans kone Cathrine, på Aakirkeby gl. kgd., en mindesten, hvor der til venstre og nederst er en speciel dekoration med s-formede linier, som giver mindelser om svanehalse, men også er tilsat lidt plantedele. Den er formentlig sat efter hans død i 1923. På Ibsker kgd. er der en, der kun har den nederste del af dekorationen, mens der omkring 70 år senere dukkede en med nøjagtig det samme mønster som H. C. Kofods op på Svaneke kgd. De er ret små, kun ca. 120 cm i højden.

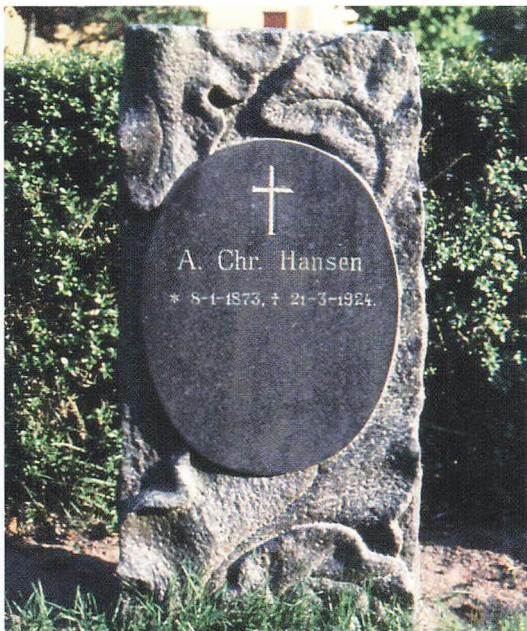
Den ældste af disse nyskabelser er dog en lidt større mindesten på Pedersker kgd., sat for et ægtepar, Signe Kirstine og Andreas Anker Brandt, der døde i 1912 og 1913. Stenen har på den venstre side og øverst på bagsiden noget, der ligner overdimensionerede plantestængler, der ligesom gror op ad stenen og med bladlignende ender bøjer sig ind over det øverste af forsiden. Nederst på forsiden er der noget, der nok skal forestille spirer, der lige er skudt op af jorden. På den måde er stenen måske et symbol på et spirende nyt liv.

Af en lidt anden type findes der fire, i Rønne, Pedersker, Ibsker og Olsker. Den ældste er sat i Rønne omkring 1924, de to i Pedersker og Ibsker noget senere, og den sidste i Olsker er først sat så sent som i 1992. De er også kun ca. 120 cm i højden og har midt på

20. Ifølge omtale i Danmarks Kirker og Trap: Danmark

Mindesten for Hans Christian og Catrine Kofod. Graneli, nær vestmuren på Aakirkeby gl. kgd., formentlig sat efter hans død i 1923

Gravminde fra omk. 1924 på Rønne kgd med store planteblade som dekoration.

En særpræget mindesten på Pedersker kgd. med elementer fra planteverdenen (?) som dekoration - sat for et ægtepar, der døde i 1912 og 1913.

Mindesten på Klemensker kgd. med en særpræget udgave af livets bog - formentlig sat efter konens død i 1926.

et ovalt indskriftsfelt, der ligesom er sat uden på nogle overdimensionerede blade fra en formentlig eksotisk plante.

Hvor inspirationen til disse dekorationer end kom fra, må man dog konstatere, at det færdige resultat i form af hele mindesten ikke slog an. Der findes nu kun de ret få af slagsen foruden nogle få andre, der har lidt mindelser om stilen.

Nye signaler

Længe inden de sidst omtalte mindesten var begyndt at gå af mode, ses det imidlertid, at noget nyt var på vej. Hidtil var man jo gået i højden i stedet for i bredden. Sådan at forstå, at et gravminde skulle være en høj, forholdsvis smal sten, op til 3-4 gange så høj som den var bred.

Fra omkring 1920 begynder man derimod at gå i bredden sammen med, at man reducerer højden. De første mindesten af den slags kan inddeles i to typer. Den ene er i hovedsagen firkantet, hvor man igen henter stiltræk fra arkitekturen, en ny form for klassicisme, kunne man kalde den. Disse sten består af et fundament, en hoveddel med indskrift, og øverst et topstykke, der foroven kan være hvælvet eller have form som en trekantgavl, hvor det formentlig er de antikke tempelgavle, der er forbilledet.

På den anden type er det derimod de runde former, der dominerer. Grundformen er egentlig en liggende oval, som udgør indskriftsfeltet. Uden om det kan stenens hovedform så også være en oval, der naturligvis er flad nederst, hvor den skal stå på sit fundament. På nogle af de senere er der antydning af en spids foroven, og senere kommer der flere spidser rundt om, så den nærmest bliver svagt stjerneformet.

De formentlig ældste bevarede af den første type er to mindesten på et familiegravsted på Rønne kgd. lige ved siden af førnævnte arkitekt Bidstrups minde på den sydlige del - næsten lige ud for Kastellet. De er rejst over

to brødre, Carl og Edvard Larsen, der begge angives at være møbelhandlere. De døde den 20. februar og 14. marts 1919 henholdsvis 31 og 33 år gamle, så det er nærliggende at antage, at det er den spanske syge, der har været på spil.

Den ældst bevarede med trekantgavl er formentlig en mindesten for smedemester Helligsen på Nylars kgd. Han døde i 1921, og gravstedet ligger tæt ved det nordvestre hjørne.

Af den anden runde type findes den ældste også i Rønne, sat over en mand, der døde i 1920. Den står nu ved den sydlige vej, der fører forbi kapellet. Et andet godt eksempel er folketingsmand Niels Ingvar Jensen og hans kones mindesten på Aakirkeby gl. kgd. Den har ganske vist ikke noget årstal, men han døde i 1925, hun fire år før, i 1921.

Af de to former ser den firkantede ud at have holdt sig længst. Den blev hurtigt forsynet med piller eller søjler ved siderne, således at navnepladen blev en mere selvstændig del, og den findes i forskellige udformninger fra mere end 20 år frem i tiden.

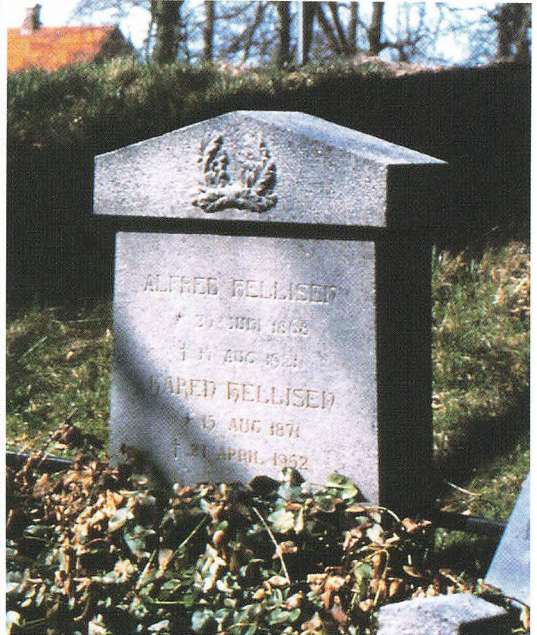
Den ovale form og stjerneformen ser derimod ud til forholdsvis hurtigt at være gledet over i andre former.

For begge former gælder dog, at nogle fortsat foretrak det lodrette, således at mindestene fortsat var højere end den var bred. I de tilfælde blev ovalen vendt på hjørkant, og den anden blev blot "bygget" højere. Der er nogle enkelte eksempler på begge dele.

Det væsentlige ved de nye former er imidlertid, at de helt klart kommer til at danne grundlag for den videre udvikling. I lidt mere forenklede udgaver ser de nemlig ud til hurtigt at have vundet indpas, og selv om de ældre høje mindesten kan ses endnu langt frem i tiden, bliver de nye lave efterhånden næsten helt enerådende. Dermed peger de frem mod vor egen tid, hvor det er yderst sjældent, at man ser en gravsten på over én meters højde. Tilmed er det ydermere blevet det

Gravminde på Rønne kgd. fra omk. 1919 af den nye lave type i en ny form for klassicisme.

Gravminde på Nylars kgd. fra omk. 1921 med den antikke tempelgavl som inspiration.

Gravminde fra omk. 1920 med den liggende oval som grundform på Rønne kgd.

Gravminde fra omk. 1925 for folketingsmand Niels Ingward Jensen og hans kone på Aakirkeby gl. kgd.

almindeligste i vore dage, at stille mindesten i en mere eller mindre skrå stilling, hvorved de bliver endnu lavere, mens indskriften naturligvis bliver lettere at læse.

Et forløb i kort begreb

Som slutning på denne lange skildring af gravmindernes udformning gennem tiden skal omtales et gravsted på Pedersker kirkegård, som kan give et godt billede af en typisk udvikling fra 1870-erne til vore dage. Som sådant kan det for så vidt også ses i direkte forlængelse af købmand Holsts gravsted i Svaneke.

Det drejer sig om et familiegravsted for familien Kofoed fra Tyskegård i Pedersker, som på kirkegården findes op til den vestlige mur og omkring midten af denne.

Tyskegård, som ligger tæt ved sydkysten i den vestligste del af sognet, blev i 1866 overtaget af en søn på gården, Anders Hansen Kofoed, få måneder efter faderens død. Han var da 28 år og blev gift med en datter fra

Bøsthøjgård i Aaker, Karen Marie Kirstine Hansen. Efter syv års ægteskab døde hun imidlertid i 1873 kort efter sit fjerde barns fødsel. Hun fik en almindelig grottesten som mindesten (til højre på billedet nedenfor).

To år senere blev Anders Kofoed gift igen med en to år yngre søster til sin første kone, Oliva Kirstine Hansen. For dem blev der efter deres død i 1900 og 1909 sat en klassisk granitstele med poleret forside og med en lille fugl på en kvist som dekoration øverst (på billedet bagest til venstre).

Efter Anders Kofoeds død år 1900 blev gården overtaget af den yngste søn af hans første ægteskab, Peder Christian Kofoed, som to år senere blev gift med en datter fra Boesgård i samme sogn, Karen Madsine Kofoed. De drev gården i mange år, og efter hans død i 1932 blev der sat en mindesten af den nye lave type og af den lysere hammergranit (som ses midt i billedet).

Peder og Karen Kofoed havde fået fem børn, hvoraf de tre ældste, Maren, Anders og Peder, forblev ugifte. Anders overtog gården

Familiegravsted for familien Kofoed, Tyskegård, Pedersker, med mindesten for tre generationer, der afspejler en udvikling gennem godt 100 år.

nogle år efter faderens død og drev den i mange år sammen med søsteren Maren, mens Peder havde en landejendom i Vestermarie. De tre søskende døde i henholdsvis 1976, 1990 og 1979 og er alle begravet på familiegravstedet. For dem alle blev der lagt en af de moderne skråtliggende mindsten af en rødlig granit, der er importeret fra Sverige.

De to gravsteder, købmand Holsts i Svaneke og familien Kofoeds, Tyskegård, forekommer tilsammen at give et godt udtryk for, hvordan skik og brug med hensyn til gravminderne har ændret sig gennem tiden – trods det, at det naturligvis er et noget forenklet billede. Samlet set for hele perioden fra omkring år 1800 til hen imod vor tid kan man på lignende vis sige, at det er gået fra lavt til højt og derefter til lavt igen – fra de liggende gravheller, der var de mest almindelige i den tidligste tid, til de mangeartede typer af opretstående mindsten frem gennem 1800-tallet og ind i 1900-tallet, der for nogle enkeltes mindstens vedkommende kom op over 3 meter i højden, for

så fra omkring 1920 igen at aftage i højden, og frem mod de senere år at ende med at nærme sig jordhøjden igen. Især urnegravene, som er blevet så talrige i de senere år, har bidraget meget til denne generelle karakter på kirkegårdenes nye afdelinger.

Hvorom alting er: Der har været mange omskiftelser gennem den lange tid, og der er i det foregående skildret mange vidt forskellige typer af gravminder. Alligevel er det ikke nær alle, der kan indordnes under en sådan systematisering. Der er i virkeligheden endnu større variation, såvel inden for de forskellige kategorier som med mere individuelle løsninger, men sådan er det vel nok med al menneskelig foretagsomhed.

Efter alle disse detaljer omkring gravmindernes mange skiftende former og stiltræk skal det imidlertid i det følgende dreje sig om andre sider af menneskeliv og samfundsforhold, som specielt kommer til udtryk i indskrifterne, den store dødelighed i tidligere tid, gårdenes og byerhvervenes betydning, poesi i gravskrifterne mv

Urnegrave fra de seneste årtier på Nexø gl. kgd.

Livets hårde vilkår

Selvom det umiddelbare indtryk, man får, når man færdes på kirkegårdene, er, at de fleste mennesker, der mindes på gravmælerne opnåede en efter deres tids forhold almindelig eller for en del en ganske høj levealder, så kan det alligevel undertiden give stærke indtryk at indse, hvor barske livsvilkårene også kunne være tidligere – med stor dødelighed især blandt småbørn, men også blandt voksne i alle aldre. Det træder naturligvis især frem, hvis man giver sig tid til at læse indskrifterne lidt nøjere, og især at regne lidt på årstallene. I det følgende skal omtales nogle af de tankevækkende eksempler.

Stor børnedødelighed

Med det første eksempel bevæger vi os undtagelsesvis tilbage til slutningen af 1700-tallet og ind i en af kirkerne. Det drejer sig om et epitafium af sandsten anbragt i nordsiden af korbuen i Povls kirke som minde for en tidligere præst ved kirken. Indskriften er temmelig lang og den lyder som følger:

"Christelige Læser Her seer du Billedet af den flittigste og vindskibeligste Huusfader den ömmeste Egtefælle den bedste Fader den frommeste og gudfrygtigste Christen Billedet af

*Sal. Herr Jørgen Koefoed,
født den 11te Novembr 1721
Død den 25de Janva. 1780*

Denne Kiære Meenigheds i 26 Aar Aarvaagne Vægter og trofaste Lærer den ömmeste Fader til 16 Børn hvoraf de 11ve allerede have modtaget den bedste Fader, den frommeste Christen i Evigheds salige Boliger de fem efterleve og ynske ved overherrens naade at træde i den Frommeste Faders gudfrygtige Fodspoer, den Kiærligste Mage til 2de Egte fæller, hvoraf den eene Abigael Margarethe Poscholan i 13ten Aar har

længtes Efter af omfavne sin Siæls Elskede i Evigheds Salighed, den anden, Annike Margarethe Lund træder i sin Sal. Afdøde Elskedes Fodspoer Jager efter Klenodiet og til et evigt Vidne om hendes Høyagtelse, ømme Kiærlighed og dybe hierte Sorg over det ubodelige Tab af sin værdige Egtefælle væder hans Aske og opreyser dette høytidelige Æreminde".

Helt nederst står så billedhuggerens signatur: "*Sculpsit Mickel L. Kjølner*".

Selve sprogbrugen med den nærmest overlæsedede følelsesfuldhed er formentlig tidstypisk. Der er en indskrift på en mindesten i Bodils kirkes våbenhus, der har en lignende sprog-tone. Men ellers er det, der unægtelig falder stærkest i øjnene, de mange børn, der døde tidligt. Fra en stamtavle ved vi, at den første kone fik seks børn, hvoraf kun den ældste overlevede. Den anden kone har således i løbet af højst 13 år fået de resterende 10 børn, hvor der er lidt mere spredning i dødeligheden. (I stamtavlen nævnes kun 15 børn, men den store forskel gør det jo ikke)²¹.

I løbet af de følgende årtier skete der store fremskridt inden for lægevidenskaben, som medførte, at børnedødeligheden faldt. Noget af det vigtigste af dette nævnes at være, at man i England fik udviklet vaccine mod kopper, og at denne meget hurtigt blev udbredt her i Danmark. Af andre ting, der spillede ind, kan nævnes bedre livsforhold i almindelighed og efterhånden større forståelse for hygiejens betydning.

Alligevel overgik en lignende skæbne som præstefamiliens i Povlsker en købmandsfamilie på en af Rønnes store købmandsgårde 50-60 år senere. Det kan ses på de tidligere omtalte navneplader af jern på købmand Rønnes i øvrigt ret fornemme familiegravsted i det sydøstre hjørne af Rønne kgd. Tre af navne-

21. J. Bidstrup: Fam. Koefoed II, side 73 og 77.

De tre navneplader af jern på købmand Rønnes familiegravsted i Rønne, med de fem børn i midten.

pladerne er fæstnet til selve kirkegårdsmuren, og på den midterste og største er indskriften følgende:

*Her hviler Kjøbmand H. P. Rønnes Børn
Christian Rønne død 24. Sept. 1840 8 Dage
Peder Hansen Rønne død 24. Sept. 1855
19 Aar
Ane Sophie Rønne død 19. Marts 1857 1 Aar
Lars Otto Rønne død 27. Juni 1857 4 Aar
Christine C. S. Rønne død 15. Juni 1859
16 1/2 Aar
samt 2de dødfødte Sødskende
Derefter følger et meget brugt bibelcitat fra
Jobs bog
Herren gav Herren tog Herrens Navn være
lovet*

Gravstedet er formodentlig oprettet omkring 1840 af børnenes bedstefader, købmand Peder Hansen Rønne, som i begyndelsen af århundredet havde fået bygget "Købmand Rønnes Gård" i Søndergade i nogenlunde den skikkelse, den endnu har. Hans kone, Kirstine, født Klinge, døde 6. august 1840, 70 år gam-

mel, og han selv døde 5 år efter, 1845, 65 år. Han var altså 10 år yngre end hende. For dem er der sat en mindre mindeplade til højre for de nævnte børn.

Faderen til børnene, Hans Peder Rønne, havde længe været med i forretningen og førte den videre efter sin fader. Han var omkring 1835 blevet gift med Karoline Laurentsine, født Kofoed, og de fik i tidens løb tre drenge. Den tredje var den første på tavlen, Christian Rønne, der kun blev 8 dage gammel. Karoline Rønne var muligvis også moder til de to dødfødte. I 1844, døde hun så også, kun 27 år gammel. For hende og deres søn nr. 2 er der sat en mindetavle til venstre for de andre. Indskriften på denne lyder:

*Her hviler Kjøbmand H. P. Rønnes Hustru
Karoline L. født Kofoed
død 18 April 1844 27 Aar
og hendes Søn Gabriel Rønne
død 16 April 1846 7 1/2 Aar*

I 1855 døde så også, som vi har set, deres ældste søn, 19 år gammel.

Af en anden tavle af blankpoleret granit, som står neden for på jorden, fremgår det, at Hans Peder Rønne senere er blevet gift igen med Anna Sofie, født Taarup. Hun havde været tjenestepige i købmandsgården, og man kan gætte på, at hun efter konens død er gledet ind som husholderske og så senere blevet gift med manden. Hun blev således moder til de andre tre af de fem børn på den store navneplade.

Men ikke nok med det. Nedenfor til højre for de nævnte navneplader af jern er der endnu en af jern forment som en skriftrulle. På den lyder indskriften:

Edith K. S. Rønne

død 15 Sept. 1860 1 Aar

Edith K. Rønne

født 5. Marts 1864 død 3 Mai 1870

samt 3 dødfødte Søskende

Det fremgår ikke af mindetavlen, at de var søskende til de andre, men det kan bekræftes ad anden vej. Efter alle disse dødsfald var der dog efter den sidstes død i 1870 tre voksne døtre tilbage på 23, 21 og 18 år. Det blev den yngste af dem, Petra Cathinka Rønne, som kom til at føre købmandsgården videre. Både for hende og hendes ene datter og tre børnebørn er der også mindetavler på gravstedet, men det videre forløb skal ikke fortælles her.

Ved at tælle det hele sammen bliver det til, at Hans Peder Rønnes to koner tilsammen har været gravide 16 gange. Fem af disse ventede børn endte med at være dødfødte, og otte døde som små eller som unge, mens kun tre opnåede at komme op i den egentligt voksne alder.

Fra Svaneke kgd. skal omtales en anden købmandsfamilies skæbne. Nogle få skridt nordvest for kirkens tårn er der et familiegravsted med gravminder for tre generationer. Et af dem er en ret stor navnetavle af marmor indfældet i en bund af sandsten, hvor der langs kanterne er en vedbendranke, tydeligt inspireret af grottestenen. På tavlen er der fem

navne, som er lidt svære at læse på grund af alger, men det viser sig, at der er tre, der hed Edvard, og to, der hed Hans. Det viste sig ved eftersyn i en stamtavle, at det var fem drenge, der var døde som små, og efterhånden som der kom nye til, genbrugte forældrene de to navne, hvilket som før nævnt var ganske almindeligt. Den første Edvard blev kun tre dage gammel, den næste blev godt to år, og den sidste døde kort efter fødslen. Det samme gjaldt den første Hans, og den næste blev knap to år.

Forældrene til de fem var købmand Mathias Otto Arboe Sonne (1822-91), som stammede fra Nexø, og hans kone, Christine Koefoed (1826-99), som stammede fra Lauegård²² i Aaker. De fik i tidsrummet 1850-62 otte sønner, men foruden de fem, der døde som små, døde to andre som 16- og 20-årige. Kun én af dem, nr. 3 i flokken, Oluf Mathias Kofoed Sonne (1853-86), nåede at føre traditionen og familien videre, idet han blev købmand i Allinge, blev gift og fik seks børn, hvoraf ingen døde som børn eller unge. Men han selv døde, som det fremgår af tallene, allerede som 33-årig. Forældrene måtte således lægge alle deres otte sønner i graven, før de selv døde. Foruden mindetavlen for de fem små, er der mindsten for dem alle på familiegravstedet, samt for faderens forældre, Lass Mahler Sonne (1795-1849), som var snedker og borgerkaptajn i Nexø, og hans kone, Kirstine Margrethe Arboe. Deres mindsten er en liggende gravhelle.

Inden for dette tidsforløb må de to købmandsfamiliers skæbne dog nok betragtes som nogle af de lidt sjældne tragiske tilfælde. Generelt var dødeligheden, som berørt ovenfor, blevet betydelig lavere, men der var dog stadig mange, der døde tidligt.

På Ibs kgd. lidt øst for kirkens kor er der to grottesten på et gravsted for Rågeskovs-

22. Lauegaards-Familien, 7. udgave 1982, side 53-56.

gård, som ligger sydligt i sognet, tæt ved Nexø. På den ene af disse mindes et ægtepar, som boede på gården i midten af 1800-tallet. Indskriften lyder:

*Herunder hviler Anders Munk
f. d. 17 Oktbr. 1811, d. 28 April 1876,
og Hustru Bodil Kirstine Munk
f. 4 Oktbr. 1817, d. 11 April 1861.
De levede i Ægteskab i 24 1/2 Aar og blev
Forældre til 13 Børn, hvoraf de 4 ere forud-
gangne, medens de 9 efterlevende mindes en
kærlig Fader og Moder.*

Her ses i hvert fald fra den tid et eksempel på, at det var en væsentlig mindre del af flokken, som bukkede under. Men når man regner lidt videre på tallene, får det nu alligevel et andet perspektiv for moderens vedkommende. Det fremgår derved, at hun er blevet gift som 19-årig og har så i gennemsnit mindre end hvert andet år båret og født et barn. Og ca. et år efter det sidste barns fødsel, døde hun så fra sin mand og fem mindreårige børn i alderen fra 1 til 12 år. I en overlevering i familien hedder det, at der blev megen jammer, da hun døde fra de mange børn²³.

De unge døde

Som antydte tidligere var det dog ikke blot børnene, det kunne gå hårdt ud over. Der er også mange eksempler på unge eller midaldrende, der måtte bukke under.

På Østermarie kgd. er der to klassiske mindesten, hvor en fader og en søn, der begge døde i 1825, mindes. De stod tidligere op ad muren inde i den gamle kirkeruin, men er nu flyttet ud på de grønne områder mellem kirken og den gamle kirkeruin.

På faderens mindesten lyder indskriften:

*Fri fra Livets Møje henslumrede
Morten Jensen den 24 Februar 1825
paa sit Arvesæde den 16 Selvejergaard
i Østermarie sogn i sin Alders 48 Aar
Agtelse og Kjærlighed satte ham dette Minde
Du ædle slumrer her i Fred
Vi hisset sees i Evighed*

Og på sønnens mindesten lyder indskriften:

*Her hviler Ynglingen
Jens P. Mortensen
død paa den 16 Selvejergaard
her i Sognet d. 28de November 1825
Kun 19 Aar han hos os vandred
da Døden her hans Liv forandred
vor Trøst er den Vi sees igjen*

Nyklassisk mindesten for Jens P. Mortensen på Østermarie kgd, død 1825, 19 år gammel.

23. Fortalt mig af Agnes Kofoed, Allinge.

Indskrifterne turde tale for sig selv. Som det ses, har man til dem begge udformet et lille poetisk udsagn. Udtryk af denne art refereres der flere af længere fremme. Den 16. selvejergård er i øvrigt en af de tre Randkløvegårde.

På Nylars kgd. er der lige til venstre for indgangen til kirken et stateligt familiegravsted for den 10. selvejergård, som er St. Myregård, en af de største gårde i dette sogn. Det er indhegnet af et fint støbejernsgitter og har i alt seks mindesten, hvoraf de fire har hørt til i den kostbare ende. Det forekommer ret tydeligt, at man har villet markere sin status med dette gravsted. Men også her åbenbarer der sig for den yngste generation et helt andet indtryk, hvis man kigger lidt nærmere på navne og årstal.

Den ældste af mindestenene er en stor grottesten, som er sat for det ægtepar, der beboede gården i midten af 1800-tallet. De hed Jens Kofoed og Ane, født Phil. På et tidspunkt omkring 1865 har den yngste søn og hans kone, Anders Anker Kofoed og Elisabeth Frederikke, født Jespersen, overtaget gården. De havde i 1880 en datter på 12 år og tre sønner på 7, 5 og 3 år, men af gravstenene fremgår det, at de alle døde i en ung alder. Den første var datteren, Anna Kofoed, som i 1885 døde som 17-årig. Hun mindes på en nyklassisk sten af hvid marmor med en medaljon af Thorvaldsens "Natten". De næste var de to ældste sønner, Andreas og Jens Kofoed, som begge døde i 1892, 18 og 20 år, og som mindes på den ene af tre nøjagtig ens ret høje mindesten af Rønne-granit, der er blankpolerede overalt og med marmorkors på toppen.

I 1901 døde faderen, 66 år gammel, og det havde så været oplagt, at den yngste søn, Hans Kofoed havde overtaget gården. Han var på det tidspunkt omkring 25 år. Men allerede 2 år senere blev gården solgt til Johan Peter Grønbech fra Rø, og året efter, den 5. januar 1904, døde også Hans Kofoed, 28 år gammel.

Enken overlevede sin mand og sine børn helt til 1929 og blev næsten 89 år gammel. Forældrene og den yngste søn mindes på de to andre store, polerede mindesten. Desuden er der på gravstedet en lidt mere beskeden mindesten over en ældre broder til Anders Kofoed, som ligesom farfaderen hed Jens Kofoed og havde gået som medhjælper på gården formodentlig al sin tid. Det var ikke helt ualmindeligt førhen. Han døde 1886, 68 år gammel.

En familieskæbne, der meget ligner den fra St. Myregård i Nylars, kan aflæses på et ligeledes ret fornemt familiegravsted på Knudsker kgd. Placeringen er oven i købet den samme, lige til venstre for indgangen til kirken, og det er omgivet af et støbejernsgitter i nygotisk spidsbuestil. Gravstedet er for familien Ancher, 22. selvejergård, som er Smørbygård. Af mindesten er der seks grottesten, to i mellemstor størrelse for forældrene og fire noget mindre for fire voksne sønner.

Ægteparret var Jens Mikael Anker, som blev født 1805 og døde 1868 i sit 64. år, og Anne Margrethe Ancher, f. Gregersen, f. 1805 og død i 1884, knap 78 år gammel. På de fire små mindesten er så sønnernes navne; Andreas Mathias Anker, som døde 1862 i sit 24. år, Herman Kofoed Anker, som døde 1871 i sit 38. år, Jens Michael Anker, som døde juleaften 1873 i sit 42. år, og Emilus Anker, som døde 1876 i sit 34. år. På den sidstnævntes sten står forståeligt nok:

Dybt savnede af deres efterladte Moder.

Der var ikke flere sønner til at overtage gården, og derfor blev den senere overtaget af en nevø fra St. Almegård, Hans Michael Ancher, som var en ældre broder til den berømte løjtnant Ancher fra Dybbøl i 1864.

På nabogravstedet, som er for fire generationer af familien Kure, Rosmanegård, kan ses noget af det samme med flere tidligt døde børn og unge. På en nyklassisk mindesten af Nexø-sandsten mindes det ældste ægtepar,

Familiegravsted for 10. slg. St. Myregård på Nylars kgd med gravminder for tre generationer, indhegnet med nygotisk støbejernsgitter

Familiegravsted for 22. slg. Smørbygård på Knudsker kgd. med mindesten for to generationer, forældre og fire voksne sønner; indhegnet af en anden type nygotisk jerngitter. I baggrunden til højre en klassisk mindesten for bedstefaderen til de fire.

Lars Kuure og Ane Kirstine, født Rytter. På et tidspunkt omkring 1845 blev gården overtaget af den yngste søn, Anders Kure, og hans kone Margrethe Marie, født Olsen. På den ene side af en ret høj klassisk granitstele af poleret Rønne-granit med indfældede klassiske medaljoner mindes de begge. Han døde i 1864, 48 år, og hun døde i 1891, 75 år. Men det ses også, at de undervejs har mistet to sønner, der kun blev et halvt og ét år gamle, og senere døde også to døtre, der kun blev 15 og 27 år gamle.

På et tidspunkt blev gården igen overtaget af den yngste søn, Andreas R. Kure, og hans kone, Anna f. Westh. De mindes på den modsatte side af den store granitstele. Det fremgår, at han blev 76 år, mens hun kun blev 56. Det fremgår også, at de havde mistet en søn og en datter som små og samme år som moderen døde, i 1918, døde også en 29-årig søn. En datter opnåede til gengæld at blive 98 år. Der var dog endnu en søn, Alfred Kure, til at overtage gården i 1920 sammen med sin kone, Astrid f. Frigaard. De mindes på en navnetavle neden for den store mindesten.

Sådanne familieskæbner har der utvivlsomt været mange af. Her er blot nævnt nogle af de eksempler, der kan aflæses mere eller mindre direkte på gravminderne. Som et sidste eksempel skal omtales endnu et fra Nexø.

På bagsiden af en af de første store mindesten med sandstenscors på toppen kan endnu tydeligt ses en indskrift, hvis sollyset falder tilpas på skrå. Den lyder:

*Saa kort var deres Liv dog saa rigt paa
Velsignelse for Forældrene der i denne Grav
saa tidligt maatte nedlægge saa megen
Kjærlighed og saa mange lyse
Forhaabninger*

Forsiden af stenen er stærkt forvitret, idet sandstenen, som den er tilbøjelig til, har løst sig i hele flager, men der kan dog sam-

menstykket så meget af indskriften, at det drejer sig om to piger, hvis ene af tre fornavne var Anna og Marie, og som begge døde i 1853, 4 og 5 år gamle.

På korset er sat endnu et navn B. B. Thronsen, 1805-1855. Det viste sig ved andre undersøgelser at være faderen til pigerne, Berthel Bensinius Thronsen, som ved folketællingen kort før sin død har opgivet at være sagfører og derudover hannoveransk konsul, svensk/norsk vicekonsul og strandingskommisær. Hans kone hed Margrethe Marie, f. Dam, og de mistede altså i 1853 de to piger. I forvejen havde de en søn og året efter, fik de endnu en, men året efter igen, 1855, døde så faderen. Den sidste søn og moderen døde i 1887 og 1891, 33 og 77 år gamle. De mindes på en navnetavle af marmor, der er sat ved foden af den store mindesten, som i øvrigt er en af dem, der er lavet af Ferdinand Hahn.

Noget, som ofte skete langt frem i tiden, men som sjældent fremgår direkte på gravminderne, er mødre, som døde i barselseng eller på anden måde døde fra mand og nogle børn. Og det skete naturligvis også, at en fader døde fra sin familie. Nogle af den slags tilfælde er allerede nævnt i det foregående, og flere vil blive omtalt i andre sammenhænge i det følgende. Her skal blot tilføjes et par enkelte.

I 1853 døde ejeren af Lille Munkegård i Aaker, Herman Sonne, kun 33 år²⁴. Han mindes på et andet gravminde med stort sandstenscors på Aakirkeby gl. kgd., som står til venstre, når man kommer ind ad hovedindgangen. Siden med hans navn vender væk fra gangen og er nu stærkt forvitret. Hans kone, Marie, som blev gift igen med Anders Larsen, mindes på en marmorplade på den modsatte side. Inden hans død havde de mistet deres to første børn meget kort efter deres fødsel, og et

24. Lauegaards-Fam.. side 43 ff.

halvt år efter døde deres tredje barn som 3-årig.

Deres fjerde barn, Anna Hansine Sonne, nåede derimod at blive voksen, gift med Christian Koefoed fra Siegård og blive bosat på Soldatergård. Det varede imidlertid kun i ca. 10 måneder; så døde hun i barselsseng den 1. september 1874, knap 22 år. Hun mindes på den på side 183 afbillede grottesten lavet af løse blokke, som nu står lidt længere mod vest på kirkegården. Ved siden af står en mindesten af en helt anden type af granit for hendes mand og hans anden kone, Laura Kirstine. f. Larsen, som var halvsøster til den første.

Marie Larsen fik med sin anden mand yderligere syv børn, hvoraf to døde som små og to som godt 20-årige. De sidste vil blive omtalt i en anden sammenhæng længere fremme.

Nær ved den lige omtalte grottesten står der en anden med en meget speciel udformning med en askeurne på toppen i stedet for et kors. Den er sat for en anden ung gårdmandskone

fra St. Bukkegård i Aaker, som nærmest ligger i nabolaget til Soldatergård. Hun hed Gundelsine Caroline Kofoed. Hun blev i 1858 som knap 20-årig gift med Lars Kofoed og bosat på gården²⁵. De fik året efter en datter, men to år efter, den 8. februar 1861, døde hun to dage før hun ville være fyldt 23 år. De nærmere omstændigheder ved hendes død foreligger der ikke noget om, men nederst på navnepladen er der skrevet følgende:

*Hendes Bortgang voldte megen Sorg
heneden.*

En Trøst vi har vi samles skal i Evigheden.

Som slutning på dette afsnit skal omtales noget mere positiv, et par mennesker, der opnåede en usædvanlig høj levealder.

25. Fam. Koefoed I, side 74.

Gravminde for Gundelsine Caroline Kofoed, St. Bukkegård, Aaker, død 1861, knap 23 år.

Mindetavle for Karen Peterdatter, der blev 104 år, på den oprindelige plads på Østermarie kgd.

"Gravsted for Familien Koefoed Koefoedgaard" står der på pladen på muren, et stort familiegravsted på ca. 12 gange 8 meter på Østermarie kgd., formodentlig etableret allerede i begyndelsen af 1800-tallet. De tre grøttesten i forgrunden er sat for tre søstre, hvoraf de to længst til højre var tvillinger.

På Østermarie kgd. er der således en beskeden navnetavle, som tidligere stod på den sydlige del af kirkegården, men nu er flyttet ind i kirkeruinens kor.

Den har følgende indskrift:

Her hviler Støvet af Pigen (dvs. hun var ugift) Karen Petersdatter, født d. 6te October 1767, død d. 23de Februar 1872, altsaa over 104 1/2 Aar gammel.

Dette Minde er sat paa 100 Aar af en Deel Sogneboere.

På Vestermarie kgd. er der nord for kirken en mindesten fra en noget senere tid over en mand, der blev næsten lige så gammel. Indskriften lyder:

*Ole Larsen, død 8. maj 1929
103 Aar 7 Md. gml.*

Kirkegårdene og samfundsudviklingen

Gårdenes betydning

Det er tidligere skildret, hvordan man i 1846 reorganiserede kirkegården i Østerlars og inddelte området nærmest kirken i nogenlunde lige store felter, der blev tildelt hver enkelt gård som gravplads, noget, der før eller senere også har fundet sted på de andre landkirkegårde. Foruden det rent praktiske ved denne ordning, fortæller det formentlig også noget om gårdenes betydning, specielt nok mest i den almindelige bevidsthed omkring forholdene. Gårdene og de familier, der beboede dem, har været betragtet som grundstammen i samfundet. Det fornemmes også på kirkegårdene, både på de enkelte gravsteder som helhed, men også på indskrifterne på gravminderne.

Der er rester af den gamle opdeling på mange af landkirkegårdene. Det ses særlig tydeligt i Knudsker, Nylars og Pedersker, men også for en del på Aakirkeby gl. kgd., i Ibsker og Østerlars. Og i Østermarie lader det til, at ejerne af to af sognets proprietærgårde, Gadebygård og Koefoedgård, meget tidligt har valgt deres ret store gravpladser i det nordøstre hjørne af kirkegården, måske i forbindelse med en udvidelse af denne.

Der er dog også bevaret enkelte rester af denne inddeling andre steder, og mange bevarede familiegravsteder rundt omkring, undertiden med gravminder, der har været ganske kostbare, forekommer at vidne om gårdmandsstanden som den bærende samfundsenhed i landsognene førhen.

En anden ting, der falder i øjnene, når man færdes på landkirkegårdene, er den særlige bornholmske gårdstruktur, hvor gårdene var nummererede i selvejergårde og vornedegårde. På adskillige gravmæler fra før år 1900 angives det således på hvilken nr. selvejergård en person var født, og f. eks. hvilket nr. vornedegård vedkommende var død. Navnene kunne skifte, ligesom ejerne, men numrene lå fast; sådan synes det at have været.

Nogle eksempler på disse indskrifter skal refereres i det følgende, og med det første griber vi endnu engang tilbage til 1700-tallet. På en liggende gravhelle et stykke øst for kirkeruinen på Østermarie kgd. hedder det således følgende om en kvinde:

Her Under hviler den i Livet nu hos Gud salige Kvinde Karen Knuds Datter født den 13 Junii 1750 kom i Ægteskab den 17 Maj 1775 med velagte Mand Anders Michelsen boede paa den 22de Selvejergaard her i Østermarie Sogn døde den 28. September 1781.

Hun nåede altså kun at blive 31 år. Den 22. selvejergård er Sjølegård ved Ypnasted.

Nær ved er der ligeledes en liggende gravhelle, hvor det drejer sig om en mand. Her lyder teksten:

Her under hviler den i Livet værende Mand Anders Jeppesen som boede og døde paa den 10de Selv Ejer Gaard i Øster Marie Sogn i sin Alder 67 Aar den 17de Marti 1801.

Den 10. selvejergård er Munkegård i Risen.

Fra en noget senere tid og mere typisk for mange af indskrifterne er nok de følgende for et gårdmandsægtespar i Østerlars. De kom selvfølgelig fra hver sin gård, Lehnshjergård og en af Gamlevældegården og blev gårdmandsfolk på den østligst beliggende af de to Sandegårde. Indskrifterne kan læses på to grottesten, der nu er opstillet ved det østlige gærde. Hans indskrift lyder:

Her hviler Svend Pedersen født 21de Maj 1824 paa 5te Vldg. Her i Sognet, død 27de Maj 1890 paa 14 Slgd. ligel. her i Sognet.

Det efterfølges af et vers, formentlig fra en salme. Og for konen lyder indskriften:

Her hviler Ane Kirstine Pedersen f. Runge, født den 15de Decbr. 1831 paa 12 Sgd. Her i Sognet, død d. 14de Juli 1873 paa 14 Sgd. ligel. Her i Sognet. Dybt savnet af efterlevende Mand og 11 Børn

Hvad der ikke nævnes noget om er, at hun døde 17 dage efter det sidste barns fødsel.

I denne sammenhæng vender vi lidt tilbage til Østermarie, for at referere et par indskrifter, der forekommer værd at dvæle ved. Her var det sådan, at man på Gadebygård i to generationer "hentede" en ægtefælle til gården fra 8. selvejergård i Nylars, som er St. Strandbygård. Det fremgår af indskrifterne på to liggende gravheller på gårdens gravsted. Om den

ældste, hvis efternavn skulle have været Jørgensdatter, hedder det:

Margrethe Jensdatter født den 6te April 1758 paa 8. Selvejergaard i Nylarsker givt den 21de October 1783 med salig Peter Thorsen af Gadebygården her i Sognet døde den 2den October 1831 blev her lagt til hvile ved Siden af sin uforglemmelig Mand. Som Tabitha var hun fuld af gode Gjerninger og Almisse. Ap. Gr. 9,36

Hendes dødsår er formentlig også forkert, for ifølge folketællingen 1834 levede hun endnu på det tidspunkt. Men hun blev i hvert fald en gammel kone på over 70 år. Anderledes gik det en anden Margrethe fra næste generation, som blev kone på gården. På en gravhelle ved siden af hedder det om hende:

Denne ... indslutter det jor(diske) af Margrethe Jensdatter født den 17de Junii 1787 paa 8. Selvejergaard i Nylarskjer Sogn givt den 18de Junii 1819 med Peder Thor Nielsen paa Gadebygården død den 17de Maii 1821. I hendes Arme hviler det yngste af hendes 2de Børn. Velsignet være hendes Minde den Gode.

Hun nåede altså kun at blive knap 33 år og led altså den samme skæbne som mange af sine medsøstre.

I løbet af 1800-tallet forsvandt disse lange indskrifter dog lidt efter lidt, og gårdenes numre erstattedes efterhånden af deres navne. Men en vis tilbøjelighed til at markere sin status på kirkegården kan dog stadig iagttages, ikke mindst i det sydvestlige hjørne af den nye kirkegård i Aakirkeby.

Med i denne skildring af gårdenes forhold hører egentlig også de karakteristiske binderinge til hestene, som overalt findes udvendigt på kirkegårdsmurene. Hver gård havde normalt to ringe, så man kunne køre standsmæssigt til kirken, og hver havde sin bestemte plads. Disse

Skilt med angivelse af bindested på Østermarie kgds østmur, nær indgangen fra øst.

Binding på en indmuret blok for 5. voredegård, Lehnshjerggård, i Østerlars.

pladser er mange steder afmærket med indhugne tal og bogstaver til angivelse af, hvilket gårdnummer, det var. Disse afmærkninger er der især bevaret mange af i Østerlars, Østermarie og Ibsker, men der ses også enkelte i Olsker, Rø, Knudsker, Nylars og Bodilsker.

Det er også tydeligt, at der i nogle tilfælde har været en vis statusmarkering ved disse afmærkninger, hvor man i stedet for et par simple tal fik lavet et helt "skilt" med flot indskrift. Der findes flere sådanne på Østermarie kgd., det ene ved siden af indgangen fra øst, hvor der står:

Den 27de Selvejjer Esper Nielsen.

Af årstal hist og her er det ældste 1784, men ellers ses det, at de fleste af ringene er sat ind i murene i løbet af første del af 1800-tallet. De

fleste sidder direkte i muren, mens en del andre sidder i en tilhugget blok, der så er muret ind. I Rø er det i nogle tilfælde gjort særlig grundigt, idet man til formålet har indsat store sten helt nede fra jorden.

Ved Esper Nielsens navneskilt i Østermarie har man endvidere for nylig genindsat et par sandstensflager med huller i og med angivelse af gårdnummer, som formentlig før smedejernsringene kom til er blevet brugt til bindesteder.

Borgere og købmænd

Hvordan samfund og erhverv afspejler sig på kirkegårdene i byerne er mindre klart, eftersom materialet at vurdere ud fra er mindre. Det er nærmest kun i Svaneke og Nexø, at der er bevaret så meget, at der tegner sig et billede.

Ud fra det er man ikke i tvivl om, at i byerne var det købmændsgårdene, der var den bærende enhed, og dertil skibsfarten. Der er mange netop købmænd og skippere på mindestenene fra den ældste tid. Senere ændres titlen for de sidstnævnte til skibsførere. For købmændene har en stilling som konsul – og dermed forbindelse til udlandet – åbenbart været forbundet med en del prestige, for titlen har tilsyneladende været brugt næsten helt på linie med købmandstitlen. Noget lignende ser ud til at have gjaldt forskellige tillidsposter som forligelseskommissair, strandingskommissionair o. a.

Det mærkes dog også, at byerne var hjemsted for forskellige embedsmænd. På Nexø gl. kgd. er der således blandt de store nyklassiske mindesten to for amtmand Chr. Jespersen og hans kone, og én for sognepræsten for Nexø og Bodilsker, O. Chr. Saxtorph og hans kone, alle fra 1830-erne. Fra en senere tid er der også mindesten for en skoleinspektør, en amts-dyrlæge og en toldembedsmand, men det er de andre, der dominerer billedet.

På en af de seneste af de oprindelige min-

desten mindes en af byens betydeligste skikkelser med hensyn til erhvervsliv, politik og meget mere i sidste del af 1800-tallet, Ole Edvard Sonne, som døde næsten 89 år gammel i 1910, og hans kone, som var død syv år før.

Vi er således for de flestes vedkommende oppe i den velstående del af befolkningen, og for mindestenene gælder det da også, at de afspejler de afdødes prestige og økonomiske formåen. De har bestemt ikke været for småkårsfolk.

Som venteligt giver indskrifterne i øvrigt ingen angivelser af ydre forhold, sådan som for gårdene på landet, men de almindeligt menneskelige udtryk er af nogenlunde samme karakter – måske dog lidt mere følelsesbetonede. På bagsiden af en mindesten for en

Ole Edvard Sonne og hans kones statelige mindesten ved østmuren på Nexø gl. kgd.

kvinde, Ellen Kirstine Hansen, som døde allerede 1817 som 39-årig, hedder det således:

Mand og Børn ofre Dig længselsfulde Taarer og velsigne dit ædle Minde. Wenskabs stille hjertelig Sorg bevidner dit sjældne Værd.

For at komme lidt nærmere på disse mennesker, skal indskrifterne for et par andre også gengives. Det drejer sig om en købmand, Hans Berg og hans første kone, Karen Kirstine, hvis liggende gravheller findes på hver sin side af et træ lidt sydvest for kirken. På konens sten lyder indskriften:

Ak, alt for aarle nedlagdes her til roelig Hvile, den fromme, blide, retskafne Hustrue, den ømme og kierlige Moder K. K. Berg, død d. 18de Marts 1828 i hendes 40 Aars Alder. Smertelig savnet, og inderligen begravdt af hendes efterlevende Mand og 4re Børn.

Han blev senere gift igen og fik to børn mere. For ham lyder indskriften:

Her under hviler Hans Berg Kjøbmand og Borger i Nexø, fød den 27de Juni 1790, død den 5te Juni 1843. Ved hans Redelighed, Flid og Stræbsomhed bevares han i kjærlig Erin- dring af hans efterlevende Ægtefælle og 6 Børn. Fred med dit Støv.

Bevæger vi os fra den gamle kirkegård i Nexø ud til den nye, som blev anlagt 1887, kan vi i dens nordlige del aflæse lidt af den moderne udvikling i en række gravsteder. Købmænd og skibsførere er der stadig en del af, men inden for en tidshorisont på ca. 20 år er andre titler også kommet ind: Bryggeren, bagermesteren, maskinfabrikanten, stenværksejeren, kalkbrænderen, snedkermesteren. Der er naturligt nok også embedsmænd fra den tid, en cancellieråd M. Schørring, som viste sig at have været by- og herredsfoged, samt særlige stillinger som en redningsbestyrer og en kgl. fyrmester.

Fra en lidt senere tid er der også en sparekas- sedirektør og en arkitekt, og senere igen kommer også en sagfører til. Titlerne er i hvert fald udtryk for den langt større differentiering af samfunds- og erhvervslivet, der var sket inden for ret kort tid.

Mange af disse gravsteder bærer præg af at have været kostbare at anlægge og har således i høj grad været prestigebetonede. Det er en ny tids borgere og erhvervsfolk, der har villet vise, hvad de formåede.

Noget af den samme udvikling afspejler sig dog også i nogen grad på de andre bykirkegårde, ikke mindst i Rønne, men generelt har man åbenbart i tidens løb ryddet mere op i tingene, og derved er det blevet meget mere spredt.

Gravsted på Nexø nye kgd for stenværksejer Peter Koføed Sode og hustru samt en slægting. Han døde i 1905, 73 år gammel.

Tidens store personligheder

I løbet af 1800-tallet skete der som nævnt betydelige ændringer i samfundsforholdene, og overgangen fra enevælde til folkestyret må vel nok betegnes som noget af det væsentligste. Men der skete også mange andre ting: Nye organisationer og bevægelser så dagens lys, og erhvervslivet udviklede sig kraftigt med gennemgribende ændringer i mange forhold til følge. Det afspejler sig naturligt nok også i nogen grad på kirkegårdene, specielt ved markante gravminder for den nye tids ledende skikkelser.

Et centralt sted på den gamle kirkegård i Aakirkeby tæt ved indgangen til kirken er der således en høj mindesten for stamfaderen til Lauegårds-familien, Hans Madsen Kofoed. Han havde været stænderdeputeret i Roskilde 1841-48 og efter 1849 Aakirkeby-kredsens første folketingsmedlem 1849-52 foruden at han var major i militsen og havde andre tilidshverv, så han har været en af den tids mest fremtrædende mænd. Hans mindesten er lavet af Nexø-sandsten, og er hen ved 3 m høj med et marmorkors foroven. I øvrigt er der på kirkegården bevaret mindesten for otte af hans tolv børn og deres ægtefæller og også nogle af hans tidligt døde børnebørn.

En senere tids fremtrædende politisk skikkelse er Markus Peter Blem fra Engegård i Nylars. Han har fået en stor mindesten i det nordøstre hjørne af Nylars. Den er af granit, godt 3 meter høj med ornamenter øverst samt et ophøjet portrætrelief. Den bærer følgende indskrift:

Direktør i Østifternes Kreditforening Markus Peter Blem, R og DM, f. paa Værmelandsgaard i Aaker 8. Marts 1848, d. i Hellerup 18. Oktober 1915, Folketingsmand for Bornholms 1ste Valgkreds i 28 Aar. Din Gud, dit Fædreland, dit Hjem blev i Bøn og Arbejde din Styrke. Julie C. C. Blem, f. Larsen paa Egeskovsgaard i Aaker 27. December 1850 d. i Hellerup 27. November 1930

Indtil for få år siden stod denne sten opret, og med sine godt 3 meter virkede den noget dominerende. Men i forbindelse med byggeri ved ligkapellet og deraf følgende sprængningsarbejde til kloakledninger blev den lagt ned af frygt for, at den skulle vælte. Og bagefter lod man den blive liggende, hvilket de fleste nok vil mene var til fordel for helhedsindtrykket.

Markus Blem havde en yngre broder, Herman Blem, som blev industrimand, idet han blev maskinarbejder og som ret ung blev opfordret til at blive bestyrer af Bornholms Maskinfabrik i Østergade i Rønne. Han blev senere ejer af fabrikken og blev derved og også på anden måde en fremtrædende mand i byen. Han har da også fået et pænt gravmæle på Rønne kgd. Det er en lidt specielt udhugget firkantet granitsten, hvor der øverst er anbragt en vellignende portrætbuste i bronze. Indskriften lyder:

*Maskinfabrikant Herman Blem RD
1855 - 1919.*

Og så er der tilføjet de bemærkelsesværdige ord:

Hvor Du var med bar Virket Frugt.

Her må man vist sige, at en ny tids optimistiske livsideal kommer til udtryk. Vi er meget langt fra gårdmanden fra Østermarie, der omkring 100 år før blev *friet fra livets møje*.

Nedenunder igen er der anbragt et symbol på Blems profession, et tandhjul. Blems kone, Frida, født Müller på Vallensgård, overlevede ham i mange år, og har fået sit navn nederst på soklen.

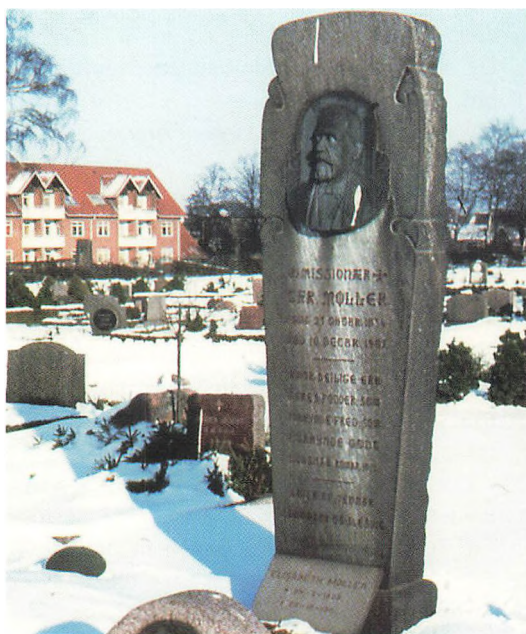
Der er flere andre mindesmærker for fremtrædende mænd på Rønne Kirkegård. Således fire andre ret store mindesten med portrætrelieffer; én for den mangeårige redaktør for Bornholms Tidende, M. M. Smidt og hans kone Rigmor, født Lövendal, én for den også mangeårige og første socialdemokratiske borgmester i Rønne, Niels Nielsen, og ligele-

Mindesten på Nylars kgd. for Markus Peter Blem, ca. 3,5 m høj, mens den endnu stod opret. Blem døde 1915, 67 år gammel.

Mindesten for stenværksejer mm. A. P. Brodersen på Rønne kgd., rejst af skytteforeningerne. Han døde 1910, 62 år gammel.

Mindesten på Rønne kgd. for Chr. Møller, stifteren af Luthersk Missionsforening, på dens oprindelige sted. Han døde 1907.

Mindesten på Rønne kgd. for Niels Nielsen, byens mangeårige borgmester, landstingsmand mm. Han døde 1942, 70 år gammel.

des en mindesten for missionæren Chr. Møller, som stiftede Luthersk Missionsforening, og endelig en for den tidligere omtalte stenværkejer A. P. Brodersen, som foruden meget andet blev en central skikkelse inden for skyttebevægelsen. Fælles for dem alle er, at de er rejst af den forening eller folkebevægelse, de respektive personer var ledende skikkelser i.

Af andre af denne kategori må nævnes en mindesten for Jens Peter Nielsen, Grønvang og hans kone, Anna Sophie. De døde i 1931 og 1932, kun godt 50 år gamle, men havde i lang tid været ledende skikkelser inden for husmandsbevægelsen. Foruden deres navne er der på stenen tilføjet tre af bevægelsens kernebegreber: *Fremskridt, Frihed, Retfærd* og nederst *Bornholmske Husmænd satte stenen 1933*. Skik og brug havde imidlertid ændret sig på det tidspunkt. Deres mindesten består af en lav, helt uforarbejdet granitblok.

Med undtagelse af borgmester Niels Nielsens mindesten, der blev den sidste høje mindesten med portrætrelief fra omk. 1942, er alle de nævnte i Rønne nu samlet langs midteraksen. Placeret andre steder kan nævnes en mindesten for folketingsmand H. V. Mægaard fra Venstre på den sydlige del af kirkegården og den socialdemokratiske folketingsmand Axel Berg i det nordøstre hjørne. Ligesom J. P. Nielsens er disse dog lavere og derfor langt mindre iøjnefaldende.

I dette afsnit bør måske også nævnes Vilhelm Herolds pompøse monument på den gamle kirkegård i Hasle, men hans indsats var unægtelig af en helt anden art.

Som kontrast til alt dette kan nævnes, at den første folkevalgte amtsborgmester på Bornholm, Hans Phil fra Nexø, og sangeren Erik Sjøberg, også fra Nexø, har fået et urnegravsted på den nordvestre del af den gamle kirkegård, der ikke adskiller sig fra alle de andre.

Milits og officerer

Det er vist en kendt sag, at Bornholm førhen havde sin særlige ordning med forsvaret, den bornholmske milits. I stedet for en stående styrke stationeret på en kaserne var forsvaret organiseret som en slags hjemmeværn, hvor de værnepligtige mødtes nogle gange om året til øvelser - eller eksercits - , og hvor især nogle fremtrædende gårdmænd havde taget en militær uddannelse og dermed var officerer. Som sådanne blev mange af dem hædret ved at blive udnævnt til Ridder af Dannebrog, og det er naturligvis baggrunden for, at der rundt om på kirkegårdene er en del gårdmænd og enkelte andre, som på gravstenen nævnes med deres militære titel og riddertitlen. Der er løjtnanter, kaptajner, majorer og efter en nyordning i 1875 en enkelt oberst.

Flest af disse officerer er der på den gamle kirkegård i Aakirkeby, hvor der er hele otte, foruden mindst én, hvor titlen ikke er nævnt.

Major Ancher Anthoni Wesths liggende mindesten ved vestmuren på Aakirkeby gl. kgd.

Derfor skal de nævnes særskilt. Den ældste af dem er major Ancher Anthoni Westh, som led en særlig skæbne, og derfor skal hans gravskrift gengives. Han og hans kone, Rebekka, født Kofoed, har hver sin store gravhelle tæt ved de nordvestre hjørne af kirkegården. Indskriften på hans lyder:

Her hviler Ancher Anthoni Westh

Major og Chef for Bornholms

Jægerkompagni

Født den 14de August 1787

Død ved Exercitsen ved Nexø

Den 20 Juli 1857 efter at have

gjort Tjeneste som Officer i 49 Aar.

Salige er de Døde som døe i Herren

Aab. 14,13

Nedenfor er der et relief med to sabler, der danner et kryds inden i en laurbærkrans, og allernederst stenhuggerens signatur: *Hahn*.

Major og gårdejer Hans Madsen Koefoeds gravminde på Aakirkeby gl. kgd.

Omstændighederne ved dødsfaldet bekræftes i øvrigt af konens meddelelse om det i Bornholms Avis. Ved hans død boede de i Aakirkeby, men de havde tidligere i mange år ejet Vestergård i Vestermarie, på den tid Bornholms næststørste gård målt efter antallet af tønder hartkorn, altså skatteansættelsen.

De andre officerer på kirkegården er følgende: Førnævnte Hans Madsen Koefoed, Lauegård, som var major ved dragonerne, to af hans sønner, Niels Adolph Koefoed, Langemyregård, og C. A. Koefoed, som overtog fødegården Lauegård, som var kaptajner, en svoger til Hans Madsen Koefoed, Marcus Dam, som benævnes Artilleri-kapitain, hans søn, Philip Rasch Dam, M. P. Jensen, Limensgård, og J. A. Munch, Loftsgård. De sidste tre var også kaptajner. Flere af dem kunne have brugt flere eller andre titler, f. eks. Philip Rasch Dam, der både havde været folketingsmand og i mange år byens borgmester, eller M. P. Jensen, der havde været landstingsmand, men den militære titel var tilsyneladende den mest ansete. En tredje søn af H. M. Koefoed, Hans Conrad Koefoed, var også kaptajn, men på hans og hans kones gravsten nævnes ingen titler.

Som nævnt er der naturligvis adskillige mindsten for andre løjtnanter og kaptajner rundt om på de andre kirkegårde, f. eks. en far og søn, som var ejere af Koefoedgård i Østermarie, og som benævnes ritmester og kaptajn ved dragonerne. Den, der opnåede den højeste titel var Christian Balthazar Koefoed Rømer, Skovgård i Klemensker. Han benævnes som oberst og chef for Bornholms militærs dragoner. Han levede fra 1805 til 1891 og ligger begravet sammen med sin oberstinde nord for kirken på Klemensker kgd.

Urolige tider

Selvom Bornholm ligger lidt for sig selv midt ude i Østersøen, så viser den historiske udvikling, at øen adskillige gange er blevet berørt af de større dramatiske begivenheder i omverdenen.

Georg Albrecht Koefoeds gravsted ved den gamle kirkeruin i Østermarie.

Det skete også, da Danmark i begyndelsen af 1800-tallet kom i krig med England, og selv om det ikke fremgår direkte, er det før omtalte gravsted på Østermarie kirkegård for guvernør Georg Albrecht Koefoed for så vidt en mindelse derom.

Den bornholmske milits måtte ifølge sin struktur og sit hele væsen have en rent defensiv karakter, men det stod klart, at hvis Bornholm i forbindelse med denne krig blev angrebet i større skala ville den ikke kunne stille meget op. Det var i denne situation, at Koefoed i december 1807 blev udnævnt til midlertidig guvernør over Bornholm og Christiansø med uindskrænket myndighed så længe krigen varede²⁶. Han var på det tidspunkt 54 år og en højt rangeret kommandør i søtaten. Men efter nogle tidligere slidsomme år med operationer i Middelhavet til forsvar af danske handelsskibe var hans helbred svæk-

ket, og han nåede kun at beklæde sin nye stilling i ca. 10 måneder. Han døde ifølge navnetavlen den 11. november 1808 og blev altså begravet i Østermarie. Hans kone, Charlotte f. Lindholm, som var 16 år yngre, overlevede ham i 36 år og døde i 1844. Hun og en anden søofficersenke, Juliane Berger, som også var født Lindholm og derfor formodentlig en søster, er ifølge en anden navnetavle også begravet på stedet.

Baggrunden for, at Georg A. Koefoed blev begravet netop i Østermarie, er det ikke lykkedes at klarlægge. Han var ikke bornholmer af fødsel, men havde, som navnet turde antyde, bornholmske aner, idet han var fjerde generation efter en ældre broder til den bekendte Jens Kofoed fra 1658²⁷. Måske har det været et ønske om at blive stedt til hvile samme sted som sin berømte slægtning, der har ligget bag.

26. Georg A. Koefoed: Anker E. Kofoed: Christiansøs historie, side 183. I øvrigt artiklen i Dansk biografisk leksikon.

27. Fam. Koefoed I, side 9.

Koefoed var i kraft af sin stilling ikke just hvem som helst, og hans gravsted er da også i flere henseender noget særligt. For det første har det en attraktiv placering direkte op til kirkebygningen, dernæst har det en betydelig størrelse, ca. 3 gange 6 meter, og endelig er der det imponerende jerngitter på de to frie sider. Endnu i dag kan de tre ting i forening give indtryk af noget ud over det sædvanlige, og det har utvivlsomt også været hensigten dengang. Det har skullet indgyde respekt for en prominent personlighed.

Gravstedet udmærker sig ellers ikke på nogen måde. Det har kun et par beskedne navnetavler af marmor, men efter hustruens død blev to små malerier af dem ophængt i kirken, som så kan siges at have været det egentlige mindesmærke. De er nu for længst kommet på museum.

Som følge af begivenhederne ved Bornholms befrielse fra svenskerne i 1658, fik bornholmerne det privilegium, at de ikke var pligtige til militærtjeneste uden for øen. Det medførte, at der, bortset fra de frivillige, ikke var værnepligtige bornholmere med i de slesvigske krige i 1848-50 og i 1864. I den sidstnævnte krig var der fire frivillige bornholmere og en fra Christiansø, der faldt. De mindes på et mindesmærke fra 1838 nær Jomfrubjerget i Almindingen. Men der var også andre frivillige, der slap fra det med livet i behold og vendte hjem til dagens dont. Der findes gravminder for to sådanne veteraner fra 1864 her på Bornholm, begge rundbuede granitsteler med solopgangsmotivet som dekoration. Den ene af dem er for J. P. Knudsen, som ligger begravet på Ibsker. kgd., og hans mindesten står nu på kirkegårdens nordlige del. Han var fra Årsdale, født 1835, og benævnes før krigen som sømand og efter den som fisker. Han døde i 1919, 84 år gammel.

Den anden mindesten findes på Klemensker kgd., på dens nordøstlige del, og er sat for Asmus Nielsen Dahl. Han angives imidlertid at være født i Slesvig, i 1839, så han har for-

mentlig været med i krigen som almindelig soldat. Efter denne har han så slået sig ned her, hvor han døde i 1918, 79 år gammel.

Danmark undgik at blive inddraget i 1. verdenskrig, men landet lå så nær de krigsførende lande, at den alligevel har sat sig to tydelige spor på Bornholm, på Rønne og Svaneke kgd. I Rønne er der således en mindesten for tre russiske soldater, der var flygtet fra tysk krigsfangenskab. De nåede hertil, men var åbenbart så medtagne, at de alligevel døde. Mindestenen står nu ved den østlige side af midteraksen tæt ved kirkegårdskontoret. Det samme gjorde sig gældende for endnu en russisk soldat, der ligeledes undslap tysk fangenskab, men døde den 15. november 1918, nogle få dage efter våbenstilstandsdagen. Han ligger begravet på Svaneke kgd., og hans mindesten står nu ved den sydlige mur.

Med 2. verdenskrig var det unægtelig noget anderledes, og den har derfor sat sig nogle flere spor på kirkegårdene. Det meste er imidlertid udførligt omtalt i billedværket "Bornholm i krig 1940-46" fra år 2000, og derfor skal de ting kun kort nævnes her. Det mest kendte er nok gravstedet på Pedersker kgd. for en britisk og amerikansk flyversoldat, eftersom der ved det jævnlige er kransenedlæggelse, som i reglen omtales i avisen. Ellers er der de tyske grave i Rønne og Allinge, hvor der i Rønne er mindesten for 78 soldater og 22 flygtninge og i Allinge for 55 soldater og 5 flygtninge. Endvidere må nævnes et enkelt tysk gravsted på Nexø nye kgd., hvor to tyske soldater er begravet.

Af andre spor fra 2. verdenskrig kan nævnes, at der på en lav høj ved den sydlige mur på Rønne kgd., som ellers er de ukendtes gravplads, er en mindesten for Kjeld Frederiksen, som døde i Neuengamme, og som også mindes på Davidsstatuen i Almindingen. En anden af de faldne frihedskæmpere, som også mindes på denne, Jens Peter Funch Lind, ligger begravet på Allinge kirkegård lidt øst for

Mindesten på Ibsker kgd. for den ene af veteranerne fra 1864, J. P. Knudsen.

Mindestenen på Rønne kgd for de tre russiske soldater, der var flygtet fra tysk krigsfangenskab under 1. verdenskrig.

kapellet, hvor hans mindesten prydes af den bronzemedaljon, som blev lavet til mindesten for de faldne frihedskæmpere. Nederst på mindestenen er skrevet et lille vers:

*Du Jens som døde for Danmark
du vender kun hjem til en Grav
Men Byen som saa din Vugge
vil Takke for hvad du gav*

Det skal endvidere nævnes, at krigen også fik andre konsekvenser. På Olsker kgd. er der således et gravsted for fire fiskere, der omkom ved en mineulykke den 5. november 1941. Det var Julius Christensen, som var 49 år, hans 14-årige søn Ejnar, Carlo Larsen, som var 16 år, og Aage Pedersen, for hvem der ikke er årstal.

På samme kirkegård findes desuden et lille monument over en dansk-amerikaner, Emil A.

Rasmussen, som faldt den 6. juni 1944, 38 år gammel. Det skete dog langt fra Bornholm, idet han blev dræbt ved en vådeskudsulykke under felttoget i Italien. Fem år senere blev hans jordiske rester ført hjem til Olsker og gravlagt dér ved en særlig højtidelighed²⁸.

Af de 10 omkomnes grave fra bombardementet i maj 1945 er der (så vidt jeg har kunnet få oplyst) kun kaptajn J. P. Holms familiegravsted på Rønne kgd. tilbage, men mindestenen har ikke noget årstal, så det er ikke muligt at se nogen forbindelse til majdagene i 1945.

Som et lille kuriosum nu så mange år efter kan det endelig nævnes, at et par flotte

28. Emil Rasmussen: Fortalt mig af tidligere sognepræst Peter Aage Bak. Desuden omtale i Jul på Bornholm 1967, side 33 af Carl Løholm.

gravsten af paradisbakke-granit på Nexø gl. kgd. har fået nogle skrammer, som for et par stykkers vedkommende næsten kun kan skyldes projektiler fra et skydevåben. Det er formodentlig sket ved russernes bombardement af byen i 1945.

Der er muligvis flere mindelser fra 2. verdenskrig rundt om på kirkegårdene. Her er blot nævnt de ting, der er dukket op undervejs.

Havets ofre

Bornholms beliggenhed midt i den vestlige Østersø har naturligvis medført, at der til øen altid har været knyttet meget skibsfart og fiskeri, med de farer, disse erhverv især tidligere var forbundet med. Det har derfor også sat sig en del spor på kirkegårdene. Der er således flere steder et specielt mindested for omkomne søfolk, enten dem, der blev derude som i Nexø eller for ukendte, som drev i land, som i Hasle. Begge steder markeres mindstedet af et gammelt skibsanker. I Rønne er der ligeledes et mindested, som marineforeningen står for. Det er markeret af en klassisk granits-tele og to små mindeankre lavet til formålet.

På flere af de andre kirkegårde er der endvidere mindesten eller navnetavler for omkomne søfolk eller fiskere. Nogle af dem skal nærmere omtales.

På Ibsker kgd. er der ved den vestlige mur rejst to "bautasten" med tilhørende tavler med navnene på en antal søfolk, der omkom ved to forlis i 1894 og 1898. I 1894 var det et russisk skib, Sirius, der forliste, hvorved seks søfolk druknede. I 1898 var det et tysk skib, Alma, der forliste ved Årsdale den 27. marts, hvorved tre sømænd druknede.

På Svaneke kgd. er der ved sydmuren ved siden af mindestenen for den russiske soldat fra 1918 en mindeplade for tre tyske søfolk, der forulykkede ved et tysk skib, Louise Helenes, stranding den 27. marts 1914, en mand på 46 år og to helt unge på 16 og 17 år.

Mindesten på Nexø gl. kgd. for "Skibsreder og Købmand Hermann J. S. Sonne, Russ. v. Consul, Engl. Lloyds Agent", som døde 1894, 52 år. Midt på skudhul fra bombardementet i 1945.

På Povlsker kgd. har marineforeningen ved sydmuren også sat et minde for en ukendt sømand i form af det førnævnte anker.

På Pedersker kgd. er der to tilsvarende mindeankre ved nordmuren. Samme sted er der et stort støbejernskors, 140 cm højt, som er minde for en tysk styrmand, Joh. Müller fra Swinemünde, der i 1875 forulykkede ved skibet Capellas forlis.

På Østermarie kgd. er der lige nord for kirkeruinens kor en fin lille grottesten, som er sat for en ung sømand på 23 år fra Stege, H. N. Sørensen, der forulykkede på kysten af Bornholm den 27. januar 1857.

På den gamle kirkeruin i Gudhjem er der i 1940 opsat en mindeplade for elleve finske sømænd, som 100 år før, den 22/5 1840, omkom ved to skibes forlis.

Mindesmærke på Povlsker kgd. for en ukendt sømand, som det tog sig ud tidligere.

På den gamle kirkegård i Hasle er der ved gangen op mod kirkens indgang en støbejernsplatte med navnene på to norske søfolk, som omkom ved briggen Caroline Cathrines stranding ved Hasle den 19. april 1879.

På Kirkegården i Rutsker mindes en ung sømand, Svend Arne Hansen, der den 24/2 1946 forliste med m/s Birgitte. Han blev knap 21 år.

Endelig skal nævnes et gravsted på Rø kgd. nord for kirkens kor, hvor en fader og to sønner mindes. De forulykkede ud for Tejn havn under en storm den 30. december 1947. Faderen var den 37-årige fisker Bolislav Konieczny, og sønnerne den 13-årige Ejgel Johannes og den 18-årige Karl Evald.

Også for dette afsnit gælder, at der muligvis er mere rundt omkring end det, der i denne forbindelse er observeret.

Indvandring fra Sverige og Polen

Det er en kendt sag, at der i 1800-tallet sidste del og nogen tid ind i 1900-tallet skete en ikke ubetydelig indvandring til Bornholm fra Sverige og Polen. Det sætter sig da også hist og her sine spor på kirkegårdene.

Man kan således finde svenskklingende ef-

Mindeplade af støbejern på Hasle gl kgd. for to norske søfolk, som druknede ved et forlis i 1879.

ternavne som Jönsson, Larsson, Carlsson, Svensson eller Mattsson og fornavne som Mons, Ola eller Kersti. Disse navne ligger imidlertid så tæt op ad de danske, at de let lod sig ændre, og det blev de vist oftest i 2. generation. Andre navne som f. eks. Gustav Ekvall eller Hejmar Bergstrøm, er utvivlsomt også svenske.

Anderledes end med de almindelige svenske navne var det unægtelig med de polske. De kunne ikke uden videre omsættes til danske. Derfor ser man da også rundt omkring polske navne på gravminderne. Der er dog kun nogle enkelte personer, som er født helt tilbage i 1800-tallet, idet de fleste grave for indvandrere fra den tid naturligvis for længst er sløjfet. Men enkelte er der altså tilbage. På Rønne kgd. er der således en mindesten for et ægtepar og deres søn: Martin Jazienicky, født 1887 og død 1939, hans kone Rosalia J., født 1886, død 1962, og deres søn Alfons J. f. 1920, død 1982.

Af andre polske navne kan nævnes følgende: Josef S. Konieczny , Bruno Kubicki, Nia og Stanislaw Wroblewski, Robert Kovacs, Edith Heizukowsky, Falandysz. Koletzsky og Miszczuk, men der er utvivlsomt en hel del flere.

Udvandring

Noget anderledes forholder det sig naturligvis med udvandrerne, der ifølge sagens natur forsvandt fra Bornholm og derfor ikke kunne efterlade sig noget spor. Alligevel er der nogle få mindelser om denne ret betydelige udvandring.

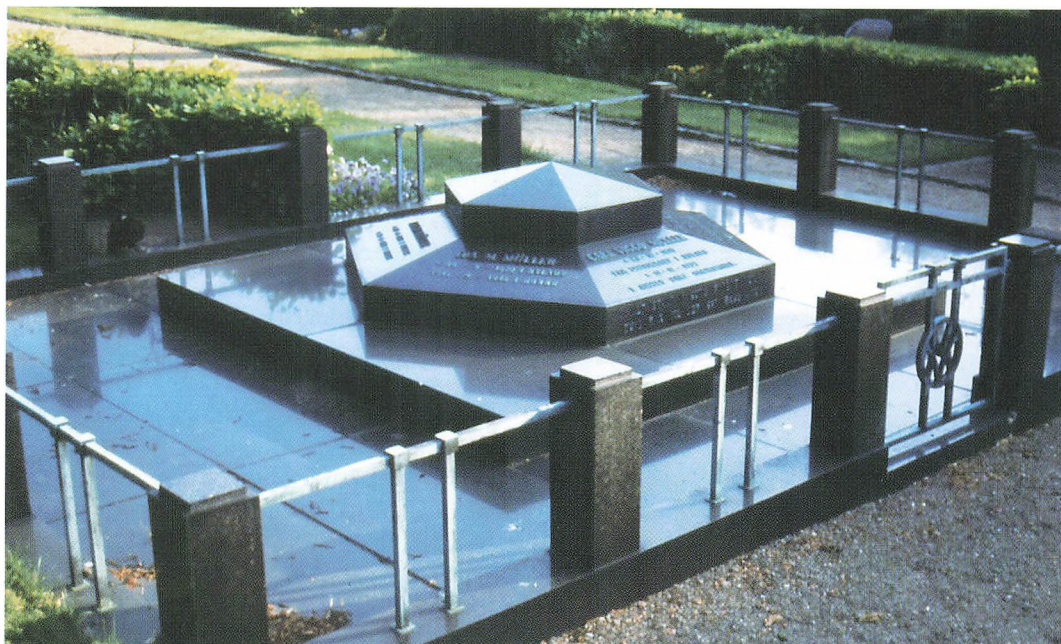
Således er der på Rønne kirkegårds vestlige del et temmelig særpræget gravmæle over en familie fra Loftsgård i Nylars. På en sekskantet let tilspidset sten i midten står navnene på forældrene, Herman og Vilhelmine Boline Müller, og 5 børn, hvoraf de tre udvandrede og døde i USA, Theodor E. Müller, som døde i Idaho i 1946, 78 år, Petra A. F. Klassen, som

døde i Californien i 1962, 92 år og Carl Viggo Müller, som døde i Angel Camp. Californien i 1934, 59 år. De to sidste, Ida og Alvin Müller forblev i Rønne, hvor de i fællesskab drev en lille forretning. Foruden den nævnte sekskantet i midten er gravstedet helt dækket af polerede fliser af granit og omgivet af et lavt gærde af bronzestænger, der bæres af lave ligeledes polerede piller, et meget fornemt, men også meget specielt gravmæle.

Af andet vedrørende udvandring kan nævnes, at der på Nylars kgd. findes en beskeden mindsten over en danskamerikaner, Carl Otto Rømer, som levede fra 1850 til 1933. Tilsvarende er der på Olsker kgd. en lille mindsten over Jens J. W. Kaas, som døde i 1962 i USA, 74 år gammel.

Erhvervsymboler

En ting, der vist må siges at høre til de lidt oplivende kuriositeter på gravminderne, er de figurer eller billeder, man undertiden har fået

Det særprægede gravmæle på Rønne kgd. for familien Müller, Loftsgård, Nylars.

udhugget eller sat på til angive det erhverv, den afdøde har haft, f. eks. et plovforspand uden kusk for en landmand, noget værktøj for en håndværker eller en skibsskrue for en maskinmester. Der findes nogle enkelte af disse fra 1800-tallet; der bliver lidt flere af dem i første del af 1900-tallet, hvorefter de frem mod vor tid forsvinder helt sammen med angivelse af profession i øvrigt.

Inden for de senere år er der imidlertid sket en vending, idet de er begyndt at vende tilbage i form af små relieffer af bronze, der i lighed med så meget andet af det samme metal, f. eks. blomster eller religiøse symboler, kan anbringes på mindestenen.

Således er der 6-7 steder på forskellige kirkegårde fiskere, der på deres gravminder har fået sat en fiskekutter i fart.

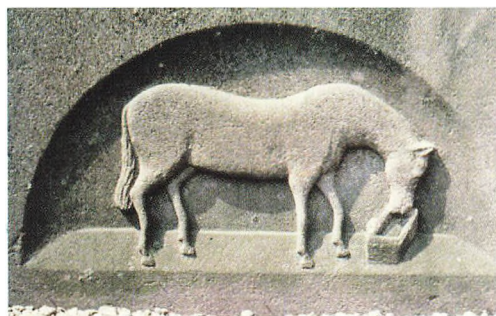
De ældste af denne slags symboler findes endnu engang på Nexø gl. kgd. Her har en stenhugger lavet et relief med noget værktøj, muligvis hans eget, fordi der ser ud til at indgå en hammer og mejsel. Det blev nu ikke minde

for ham selv, idet manden af det ægtepar, der mindes på pladen foran den, viste sig at være kvaseskipper.

På en anden mindesten for to brødre lige syd for kirken er der på den ene side en hest, der skal til at drikke af et vandtrug, en "olja", som det hedder på bornholmsk. Manden angives at have været amts-dyrlæge.

For en gårdmand i Aaker er der på hans mindesten på Aakirkeby gl. kgd. indfældet et marmorrelief med et føl. Om det er i hans egenskab af landmand eller det er udtryk for interesse for heste, kan ikke afgøres. På bagsiden har hans kone fået en bikube, som bl. a. er et tegn for flid.

I Pedersker findes et relief med et høstmotiv, et neg samt le og rive. fra en tid, hvor man for længst var gået over til at bruge maskiner. Leen kan imidlertid også være et symbol for døden. I Østerlars har der således tidligere været et lille bronzerelief med en høstkarl med et neg, som er sat på en gravsten over en mand, der kun blev 38 år.

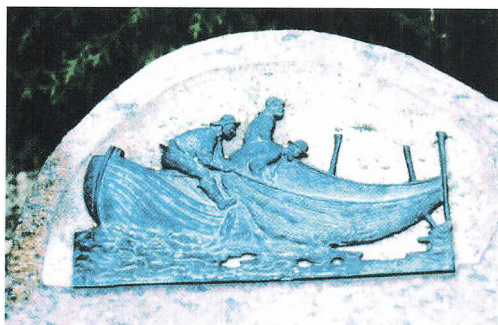
Forsvundet inden for de senere år er mindesten med den nævnte skibsskrue for en maskinmester i Rønne, med en høvl og vinkel for en snedker i Aakirkeby og med en fiskers båd med garn og bådshage og årer lavet som et kristustegn i Olsker. Derimod kan tandhjulet på maskinfabrikant Herman Blems mindsten fortsat ses på Rønne kgd.

Skik og brug ændrede sig imidlertid, og fra en lang periode ser man som nævnt nærmest intet af den slags. Men på det seneste er det altså begyndt at komme igen. Fiskekutteren i fart er nævnt, og et sted på Tejn kgd. er der et relief, hvor fiskere haler garn op i deres båd.

I mange år har man i Jylland kunnet se det nævnte plovspand uden kusk. Det har nu også fundet vej til Bornholm. Man kan også se plovspand med kusk, som er i færd med at pløje. Derimod virker et plovsspand uden kusk, men med hestene stadig gående lidt besynderligt. For landmænd har man i en del år også kunnet se et par sædemænd. De kan imidlertid også være dobbelttydige.

Endvidere kan fra de seneste år nævnes en mangeårig bagermester, der har fået en kringle med krone sat på gravstenen, noget murerværktøj for en murer o. lign.

Fra de senere år kan man indridset i stenen også se forskellige dyr, en hund, et lam, eller et par ponyer, som ikke kan have noget med erhverv at gøre, men må betyde noget med kæledyr. Hvis denne tendens og andet lignende fortsætter, vil der formodentlig komme meget mere af den slags i de kommende år.

Poetiske indskrifter

En side af indskrifterne, som forekommer særligt interessant, er de poetiske forsøg, der gennem tiden er gjort, enten de er skrevet i rytme og rim eller blot har et poetisk præg. Meget af både indhold og form må man dog regne med er præget af konvention - af hvad, der i samtiden har været passende at skrive - men ind imellem synes der dog at skinne andet igennem, dels til karakteristisk af den afdøde person, og dels til at give udtryk for et livsideal, tro og håb eller lignende.

Som venteligt har de fleste et religiøst indhold af en bestemt karakter, og nogle af dem kan i vore dage virke lidt fremmedartede i deres undertiden lidt skråsikre læggen afstand til det jordiske liv og seen hen til det evige. F. eks. er der på et brudstykke af en gravsten, som må være fra engang i 1700-tallet, og som nu befinder sig på Bornholms Museum, følgende vers:

*Indtet vi nu meere grue
Udi verdens grædedal
Jesu Ansigt vi nu skue
I den glade himmel Sal*

Dertil må dog siges, at sådanne udsagn jo er blevet til på baggrund af langt mere dystre livsvilkår, end vi normalt kender i dag. Alligevel forekommer der at være en udvikling i forløbet. Grædedalen nævnes ikke mere direkte, og det er ligesom den lidt efter lidt fortoner sig noget.

I det følgende bliver disse indskrifter gengivet uden andre kommentarer i øvrigt, men med de oplysninger, der ellers forekommer relevante.

Det ældste af de poetiske udtryk, der findes i denne sammenhæng, står på "sarkofagen" i Nylars. Nederst på stenen er følgende lille vers:

*Som Liv og Siel hinanden kier
Vi hafte her i Live
Vor Siel hos Gud vort Legem her
Vi ønske samlet blive.*

Nedenfor er der så tilføjet:
Dette Ønske blev opfyldt den 8. Junii 1812.

De barskere livsvilkår kunne – som vi har set – ofte gå hårdt ud over børnene. Ved Nexø kirkes tårns sydlige væg er nu opstillet fire gravheller af den lille børnestørrelse. På den ældste mindes en dreng, Rasmus Hansen, som blev født den 2. februar 1787 og døde 3. september 1788 og altså kun blev 16 måneder gammel. Det hedder, at han var

*En Søn af et Kierligt Ægteskab
(?) Hans Peter Rasmussen
og dydzirede Madame
Elisabeth Rasmussens fød Birck.*

Man må sige, at sprogbrugen har ændret sig siden da. Det lille vers, der er nedenfor, kan kun tydes delvist. De første linier lyder som følger – med en vis usikkerhed:

*før var jeg eders Glæde
nu sørge i og Græde
da jeg er vel forvart
naar i det ret betragter
hvad Gud gjør høiyagte...(?)*

De andre tre børn var formodentlig søskende, to drenge og én pige. Den ældste hed Casper Hansen, f. 18. Dec. 1806 - d. 14. Nov 1807. Han blev altså knap 11 mdr. gammel. Verset for ham lyder:

*Snart svandt atter vort Huab
Ved en Gravhøi mere
Men Gud som Eder gav og tog
Han trøster os at vi
Gienfindes til varigt Liv*

Den næste var en pige, Andrea Christina Hansen, født og død i 1814, 3 mdr. gammel. Hendes lille vers lyder:

*Som et Besøg dit Liv svandt bort
Paa Vinterdagen kold og kort*

To år senere har familien fået endnu en dreng, Caspar Andreas Hansen, født og død 1816, 6 mdr. gammel. Om ham hedder det:

*Livets Bæger Gud dig rakte
Beesk paa spæde Tunge smagte
Da bøn hørte Han dit Suk*

Omkring midtvejs ved midteraksen på Rønne kgd. ligger også en gravhelle i børnestørrelse. Den er mindsten for en lille pige, Anna Dorothea Kohl, som kun blev knap 10 måneder gammel, født den 13. april 1820 og død den 9. januar 1821.

Mindesten på Rønne kgd. for Anna Dorothea Kohl, som kun blev knap 10 mdr. gammel.

For hende er er tilføjet en fin lille indskrift, som lyder:

*Her
En Maanedsrøse
Hisset
En Evighedsblomst*

Pigen var datter af generalkrigskommissair Johan H.A.V. v. Kohl. Han døde imidlertid fire måneder efter datterens fødsel, 58 år gammel. Moderen, Jensine Christiane Arboe, blev som omtalt i et andet afsnit senere gift med politimesteren, Jacob Claudius Pingel.

På Østermarie kgd. er der på præstegårdens gravsted en klassisk mindesten, hvor en dreng, der kun blev knap fire måneder gammel, mindes. Han hed Joh. Frid. Vilh. Tryde, født 22. marts 1835 og død 16. juli samme år. Nederst på stenen har man sat følgende sentens:

*Du som Uskylds Engel endte Dine Dage
skjøn og salig vorden er Din Lod*

Drengen var søn af Eggert Christoffer Tryde, som var den første udgiver af en avis på Bornholm, og som på det tidspunkt med sin familie boede hos præsten i Østermarie, som var hans svigerfader.

Som vi har set i det foregående, kunne det også tynde hårdt ud blandt unge mennesker. Nogle af dem har også fået et vers på deres mindesten. Om en 13-årig søn af præsten i Bodilsker, Hans Christian Saxtorph, som døde i 1813 hedder det:

*Du skjøn som Vaarens Blomst oprandt
Men ak saa snart Du blegnet og hensvandt*

For en ung gårdmandsdatter, Marie Sophie Henrichsen fra Dammegård i Aaker, som døde i 1846, kun 19 år gammel, er der skrevet følgende:

*Kun kort Du vandrede
Blandt os herved
Men engang samles
Vi i Evigheden
Hvor Herren aldrig
Skiller Ven fra Ven*

Om faderen, Lars Henrichsen, som døde en del år senere, er der skrevet:

*I Tro og Haab svandt dit stille Liv
Stadig Virken for Dine var din Daad
Derfor vil dit minde bevares
I taknemmelig Erindring*

Både datterens og begge forældrenes mindesten står lige syd for kirkens kor i Aakirkeby.

På Lehnsgård i Østerlars døde i 1861 en ung søn, Thorkild Hansen Engel, 16 år gammel. På hans mindesten, som står mellem et par af kirkens støttepiller, hedder det.

*Himmelfreden fandt din fromme Aand,
Graven har dit Støv i tause Gjemme
Ved din Bortgang brast hvert sønligt Baand
Aldrig vi vor kjære Thorkild glemme.*

På Nexø gl. kgd. er der en klassisk mindesten nær ved østmuren for en skipper, der hed Lars Nørregaard. Han og en lille datter mindes på forsiden, men på bagsiden mindes en anden datter, Wilhelmine Elisabeth Nørregaard, født 1843 og som døde 1861, 18 år gammel. Oven over hendes navn er der sat følgende vers:

*Lad da vort Støv kun smuldre hen
os Graven ei forskrækker.
Vi veed Din Almagt os igjen
til herligt Liv opvækker.*

I nærheden står en grottesten, som er minde for en anden ung pige, som var født samme år og havde samme efternavn, Anna Cecilie Nørregaard. Så vidt vi kan se, blev hun gift

med en skibsfører og nåede at få en pige, før hun som 29-årig døde i 1872. Om hende er der nederst sat følgende vers:

*Din Bøn til Gud den lød saa klar
en Time før vi skiltes ad
for dine kjære som her var
at føre dem til Himlens Stad*

På Svaneke kgd., lidt vest for kirken, er der en beskeden navnetavle for en ung pige, Anine Christine Jensen, som døde i 1887, 26 år gammel. Om hende er der nedenfor sat følgende vers:

*En Sjæl i den Støvhytte boede
en sjæl som paa Frelsen troede
og længtes med Haab mod det høje
med Gud og hans Glæde for Øje*

Lige inden for hovedlågen mod syd på Aakirkeby gl. kgd. er der til venstre et knækket egetræ med en dusk friske blade på godt en meters højde. Op ad det er stillet en navneplade af marmor, hvis indskrift i dag er vanskelig at læse. Men den er minde for to unge mennesker fra lille Munkegård i Aaaker og altså af den samme familie, som blev omtalt tidligere (side 218)²⁹. De to unge mennesker var Konrad Eleuterius Larsen, som døde i 1881 knap 23 år, og hans søster, Marie Larsen, som døde året efter, knap 21 år. Moderen havde i forvejen mistet sin første mand og fem børn, der var døde som små, samt endnu en voksen datter, der som 22-årig var død i barselsseng. Men tre af hendes i alt 11 børn overlevede og fik en talrig efterslægt. På de to unges mindeplade har hun sat følgende vers:

*Guds Visdom er en Gaade
En Løngang er hans Vej
Men evig er hans Naade
Hans Løfter svigter ej.*

En 19-årig ung mand, Peter Georg Johnson, fra St. Kannikegård i Bodilsker, døde i 1892 på Garnisons Hospital i København, formentlig under militærtjeneste. På hans mindesten på Bodilsker kgd., som nu ganske vist er fjernet, stod følgende lille digt:

*Vi ved saa sikkert
hvad Gud har givet.
En Gang vi skuer
opreist til Livet
O, Gud ske Lov*

Efter forældrene, Georg Peter Johnson, som døde i 1904, 65 år gammel, og hans kone, Caroline Wilhelmine f. Nielsen, som døde i 1931, 84 år gammel, er der blevet sat følgende vers på deres mindesten:

*Saa vil vi længes til Himmerig
og til at samles med vore kære
og bede Herren saa mindelig
at han vil altid iblandt os være*

Der var dog ingen aldersklasse, som gik ram forbi. Som vi allerede har set, kunne det naturligtvis også gå ud over unge ægtefæller og forældre.

På Skovgård i Bodilsker døde ejeren, Poul Kofoed Pedersen, i 1856 som 27-årig og efterlod sig sin kone og en 3-årig søn³⁰. På hans gravsten er der på bagsiden sat følgende:

*Vor Levetid henrinder fage (?)
snart komme kan vort Reisebud
saa lad os tælle vore Dage
og vandre viselig for Gud
du gjør vi frø vort sidste Trin
det fører os til Himlen ind*

Enken blev senere gift igen og fik flere børn, og den 3-årige søn, Thor Kofoed, der senere

29. Samme som note 24.

30. Fam. Koefoed II, side 53.

som voksen overtog gården, nåede at få ti børn, hvoraf dog én døde som lille³¹.

I samme sogn døde i 1857 en 33-årig moder, Oline Marie Larsen, fra mand og to børn. Hun var gårdmandskone på en af Langedebygårdene. På hendes gravsten er der nederst følgende lille vers:

*Her Brydes mangt et Kjærligt Baand,
men Knyttes atter af en evig faderhaand*

I 1863 døde i Svaneke en ung købmandskone og moder, Hermandine J. M. Christiansen. På hendes mindesten, som er en grottesten med en bog som navneplade står der på højresiden følgende vers:

*Gud signe Eder alle
Der var min Vandrings Lyst
Lad Sorgen ikke falde
Saa tungt paa Eders Bryst
Lad Troen Eder styrke
Det er en stakket Frist
Da svinder dette Mørke
Da skal vi mødes hist*

En opslået "livets bog", som er mindetavle for Hermandine J. M. Christiansen.

31. Fam. Jochumsen og Schou m. fl., side 38 og 45.

Hun døde i barselsseng, knap 29 år gammel, men hendes barn, en pige levede, og hende gav man det samme navn. Faderen blev senere gift med en yngre søster, som fik flere børn og blev 68 år gammel.

Der var dog også folk, som opnåede en efter den tids forhold acceptabel levealder, og som fik et vers sat på deres mindesten.

På Østermarie kgd. er der også på præstegårdens gravsted en liggende gravhelle for en tidligere præst, Den Hæderværdige Olding Sognepræsten Hr. Jacob Peter Prahll, som levede fra 1737 til 1810, og altså blev 73 år – og, som der videre står, havde været offentlig lærer i 50 år. Nederst på stenen er sat følgende digt:

*Vor Tanke bort fra Graven iler
Thi Haabet giennem Graven smiler
Det store Haab Jehova gav
Et jordisk Legem smuldrer hen
Et herligt vækkes op igjen*

På Svaneke kirkegård er der blandt en del andre mindesten, der i dag er stillet op langs den nordlige mur, to store gravheller for et ægtepar Davidsen, som begge har fået et digt sat på nederst på stenen. Han, kaptajn Mads Davidsen, som levede fra 1769 til 1838 og altså blev 69 år gammel, stammede fra Kobbegård i Østerlars, men havde slået sig ned i Svaneke som avlsbruger og købmand. På hans mindesten er følgende digt:

*Søde Ro! Stille Hvile!
Rigelig Du lønner her
Den trætte Vandrende,
som trolig Livets tunge
Byrder baaret har.*

Hans kone, Kirstine Davidsen født Koefoed, som levede fra 1769 til 1848 og altså blev 79 år gammel, har fået følgende (mistrøstige?) vers sat på sin mindesten:

*Hvad er Jordens længste Plage
Hele Livets Bitterhed
I en Rad af mørke Dage
Mod en salig Evighed*

Fra en noget senere tid er der også på Svaneke kgd. et stykke syd for kirkens tårn en mindesten med dobbeltbuer som top. Den er sat for et ægtepar, Christian Jørgensen, som døde i 1912, 86 år gammel, og hans kone Johanne Elisabeth, født Bohn, som døde 1914, 88 år gammel. På bagsiden af stenen er der følgende indskrift:

*Det er vel tungt at miste her
de Kjære, Gud os havde givet.
Men hisset vinker atter Livet
og samler os med hver en Kjær*

På Nexø gl. kgd. findes en del mere af samme slags.

Nær ved kirkegårdens sydvestre hjørne er der opstillet en af de store gravheller, som er minde for Hans Cunrad Kofoed af 34. selvejergård, som døde i 1829 i sit 62. år. Han viste sig at være ejeren af Lauegård i Aaker, som ganske rigtigt døde 6. januar 1829, men blev begravet i Aakirkeby. Hvorfor mindestenen så er havnet på Nexø kirkegård, må stå hen i det uvisse, men under hans navn og data står følgende vers:

*I salig Fryd nedsænkte
Vi see i Engle Lyst!
Den Ven som Døden trængte
Bort fra vort ømme Bryst
Som stred som vandt og (bad?)
Og fuld af Tillid døde
Nu haste os i Møde
Hvor vi ei skilles ad*

På en mindeplade for "Herman Jacob Sonne, Consul og Kjøbmand i Nexø", som levede fra 1787 til 1841 og blev knap 54 år gammel, er der sat følgende lille vers:

*O, venlige Grav! I din Skygge boer Fred
Din tause Indvaaner af Sorger ei veed.*

Det findes i næsten nøjagtig samme ordlyd på en gravsten i Svaneke.

For en mand ved navn Knud Hansen, som levede fra 1776 til 1846 og altså blev 70 år gammel, er der skrevet følgende vers på hans liggende gravhelle:

*Hans Liv og Lykkes Gang
Begynte nu at lle.
Mod Aftenstund da Gud
Hjemkaldte ham til Hvile*

På en anden gravhelle lagt for en købmandskone, Signe Berg, født Mogensen, som levede fra 1800 til 1860 og i forvejen havde mistet sin mand og tre børn, er der et lille vers, som hun åbenbart selv har skrevet.

Det lyder:

*I Rette jeg med Gud ei Gaaer
Om Dødens Tid og Maade
Thi han som Alting best forstaaer
Bør derfor ene raade*

På en navnetavle sat over en bagermester Gjerrow og hans kone, som døde i henholdsvis 1829 og 1859, har deres børn sat følgende vers:

*I som os Livet gave
hvil trygt i denne Bolig
der her i Dødens Have
jo er saa lun og rolig*

Rimene med bolig og rolig er også blevet brugt i andre digte. Således i et for en skibsfører A. Kisling, som døde i 1883, 68 år gammel, og som på en beskeden navnetavle op ad sin første kones gravminde har fået sat følgende lille vers:

*Traurige Sømand
Nu hviler du rolig
Her i din elskedes
Stormfri Bolig*

Endelig skal fra Nexø nævnes, at man på en af de høje klassiske mindesten har lavet rim i forbindelse med selve navnet på den afdøde. Indskriften lyder:

*Her neden under disse Stene
Er nedlagt Kjøbmand M. Munchs Bene*

Han døde i 1853, 82 år gammel. Hans kone var død nogle år før og mindes på en mindesten magen til ved siden af.

På Nylars kgd. er der lige til højre for indgangen til kirken et familiegravsted for Langensgård, en af sognets store gårde. Det er indhegnet af et støbejernsgitter, og på den sydlige del af det har en tidlige ejer, Peder Kofoed, og hans kone, Bodil Christine Jensdatter, fået sat hver sin mindetavle af støbejern, hvor der for hver af dem er et digt. For konen, der døde som den første i 1853, kun knap 41 år, lyder digtet:

*Hvor flygtigt er alt jordisk Gode
selv Ungdom Styrke Munterhed
tidt naar man det end mindst formode
til Død og Grav vi segne ned
O lær mig alt at bruge saa
som det der snart skal ende faae*

For manden, der døde i 1865, 57 år gammel, lyder digtet:

*Til min Faders Hjem jeg gaar
Der er hvilen sød og rolig
Og jeg veed det vist der staar
Ogsaa mig beredt en Bolig
Hør mit Suk og gjem min Aand
Herre Jesu i din Haand*

På Vestermarie kgd. har et andet ægtepar også fået sat to mindetavler af støbejern, som nu er anbragt ved kirkegårdens nordlige mur. På konens tavle er der et bibelcitater, mens der på mandens, Kandidat Juris Adolph S. Stender, som levede fra 1803 til 1862 og altså blev 59, er sat en bøn i form af et vers. Det lyder:

*Send dit Lys og din Sandhed
At de maa ledsage mig
At de maa føre mig
Til dit hellige Bjerg
Og til dine Boliger*

På Rønne kgd. er der omkring midten af midteraksen to gravminder med svære sandstenskors på toppen. Det ene er sat over en agent Hans Predbjørn, som døde i 1853, 65 år gammel, og hans kone, som var død allerede 25 år før. Under deres navne er der følgende vers:

*O Død! Du ofte skiller
Til Sorg og tunge Savn
Dog atter du forener
Til Fryd i Fredens Havn*

På Bodilsker kgd. er der et digt, der har et lidt anderledes præg. Det findes på en bogrulle, der nu er stillet op ad våbenhusets østvæg, og som er minde over kirkesanger og skolelærer E. H. Schow, som levede fra 1798 til 1865. Under hans navn er der følgende digt:

*Støvet bedækker kun Støv;
Over Frøet sig Gravhøjen lukker!
Herligt det hist spirer frem! –
O vi mødes igjen da med Glæde!*

Den samme tanke om den døde krop som et frø, hvoraf der skal spire noget nyt, kommer til udtryk i et digt på en mindeplade af jern for to drenge på østmuren på Nexø gl. kgd. Drengene var *Hans Berg og hans lille Broder Anton Grønnegaard døde 25. Juli og 4. September 1864 kun 13 og 1 år gamle.* Når de to

brødre havde hver sit efternavn, skyldtes det, at den ældstes far var død, og den yngste havde fået moderens pigenavn, selvom hun var gift igen med en mand ved navn Ipsen. Verset på deres navneplade lyder:

*O tænk paa Frøet i Jordan gjemt
det synes borte og dødt og glemt
det spirer dog atter naar Tiden kommer
det blomstrer paa ny i den klare Sommer*

De to digte er muligvis inspireret af et lille afsnit hos Paulus (1. kor. 15), hvor han taler om, at det, der sås, skal opstå. Det mest kendte er nok det, at "hvad der sås i forkrænkelighed, opstår i uforkrænkelighed". Det er et af de bibelcitater, der forekommer ofte på gravminder.

Det samme tema bliver i øvrigt anslået på en mindesten for et ældre gårdmandsægtepar i Olsker, der døde 1878 og 1894, 72 og 83 år gamle. For dem lyder et lille digt:

*Vi saaes som Frø i Blomsterbed
i Herrens Urtegaarde
der lægges vi til Hvile ned
for Vinteren den haarde.*

Efter år 1900 ser det ud til, at denne skik med små vers gik af mode. Vi har allerede set et fra de første år, som følger traditionen fra tidligere, men derudover er der fra hele århundredet kun nogle få, som til gengæld har et lidt andet præg.

Et af dem findes på Nexø nye kgd. på en ret stor mindesten for K. A. Petersen og hans kone, Karoline, f. Svensson. Kristian Andreas Petersen, som hans fulde navn var, var oprindelig stenhugger, kom som en af de få småkårsfolk på højskolen i Østermarie, og blev senere journalist og kommunalpolitiker. Han og hans kone fik seks døtre, hvoraf to døde som små og én som 27-årig. To af de tre andre havde digteriske evner, og den yngste af dem, Elna, gift Schøne, blev den mest kendte af

dem for sine digte både på bornholmsk og rigsdansk³². Det er formodentlig hende, der har skrevet mindeversene for forældrene, som er præget af det grundtvigske livssyn. Det lyder:

*I Tro og Haab og Kærlighed
blev Livet virksomt levet,
en Sum af Livets Herlighed
er os tilbage blevet.*

*To Døtre smaa og endnu én
gik foran ind i Døden.
Tre satte denne Mindesten
vendt imod Morgenrøden.*

K. A. Petersen og hans kone døde med kun tre ugers mellemrum i begyndelsen af 1929, hun den 10. januar og han den 6. februar. Deres mindesten står nær ved indgangen fra langsiden.

En anden indskrift, som er et klart udtryk for det grundtvigske dåbssyn, og dermed for det grundtvigske livssyn i bredere betydning, er nogle få markante ord, der er sat på Johan Bøgeskov og hans kone Karolines mindesten på familiegravstedet på Østermarie kgd. De lyder:

*Daabens Ord med Herrens Røst
Daglig Glæde Ewig Trøst*

Johan Bøgeskov drev sammen med sin broder, Ludvig Bøgeskov, i nogle få år højskolen i Østermarie, indtil han overtog sin kones fødegård, Gadebygård. Han døde i 1928, og hans kone i 1931. En sønnesøn, nu afdøde Asbjørn Bøgeskov, mente at det var valgmenighedspræsten Karl Jespersen, der havde skrevet den lille indskrift³³.

32. K. H. Kofoed, bind 5, side 268 ff., Klippeøens Mænd, side 123 og 132, mv.

33. Fortalt mig, da han for en del år siden var på sommerkursus på Bornholms Højskole.

Efterårsbillede fra en del af Rønne kgd., som i nyere tid er lagt om til en slags "skovkirkegård" med urnegrave.

Et i tidsfølgen lidt senere digt kunne tidligere ses på den nye kirkegård i Gudhjem, men gravstedet er for længst sløjfet. Det var for en mand, Chr. Andreas Poulsen, som havde ernæret sig som fiskehandler, og hans kone Anine Karoline f. Johansen. Hun døde i 1936, 58 år gammel, og han i 1943, 70 år gammel. Om dem havde deres børn skrevet følgende digt på mindestenen:

*Far og Mor i Dagens Møje
stævnet imod Maal saa høje
Livets Dag for dem er leden
de faar Løn i Evigheden*

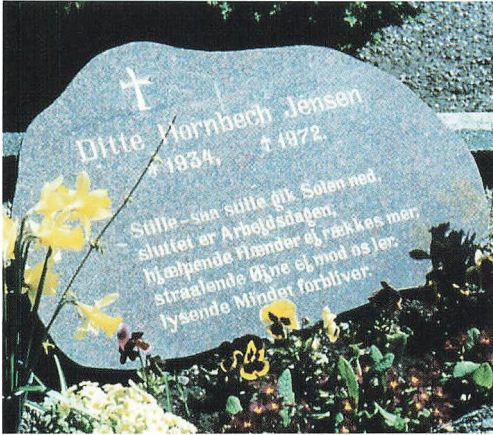
Efter det skulle der gå mange år før der dukkede en ny indskrift af den slags op – i hvert fald efter hvad der har kunnet findes i de senere år. Det skete med en indskrift for en kvinde fra Nexø, der døde i 1972 som 38-årig, og

hendes mindesten har tidligere været at finde på den sydlige del af Nexø nye kgd. Hun hed Edith Hornbech Jensen, men kaldtes på mindestenen Didde. Ifølge nekrologen i Bornholms Tidende var hun gift og havde fire børn og var i øvrigt dagplejemor. Mindediget for hende lyder som følger:

*Stille - saa stille gik Solen ned,
sluttet er Arbejdsdagen,
hjælpende Hænder ej rækkes mer,
straalende Øjne ej mod os ler.
Lysende Mindet forbliver.*

Eftersom digtet er holdt i den gamle retskrivning fra før 1948, er det formodentlig skrevet af en person, der var ældre.

Digtet var i mange år helt enerådende fra de seneste årtier, men også den mindesten er nu forsvundet.

Mindesten på Nexø nye kgd. for Edith Hornbech Jensen, som døde i 1972, 38 år gammel. Stenen er nu fjernet.

Fra de seneste år er der dog kommet et par små digte mere til på Rønne kgd. Et af dem er mindedig for en pige, der døde som kun 11-årig i 1992. Det hedder om hende:

*Så tapper blev din færden
i en tornbestrøet verden.*

På en anden mindesten i Rønne for en mand, der midt i et aktivt arbejdsliv pludselig døde som 49-årig i 1997, har hans efterladte fået sat følgende lille indskrift:

*For alt hvad der sker,
for alt hvad man gør,
er der en tid*

Kunstnerne

Et særligt træk ved livet på Bornholm i nyere tid er, at mange kunstnere har levet og virket på øen. Nogle få af dem er født og vokset op på Bornholm, og blandt dem den nok mest kendte, Oluf Høst, men de fleste er kommet til udefra og har opholdt sig på øen i kortere eller længere tid, en del af dem for resten af livet.

Dette kunstnerliv sætter sig derfor også sine spor på kirkegårdene, især på det nordlige Bornholm, hvor de traditionelt har holdt mest til. Her skal dog blot omtales nogle enkelte, hvis gravmæler træder synligt frem eller på anden måde giver anledning til at dvæle lidt ved dem.

På Rutsker kgd. ser det ud til, at man ved en omlægning af den har placeret mindestenene for hjemstavnsdigteren Otto J. Lund og kunstmaleren Claus Johansen på en hædersplads lige inden for hovedindgangen. De består begge af uforarbejdede sten, der for Johansens

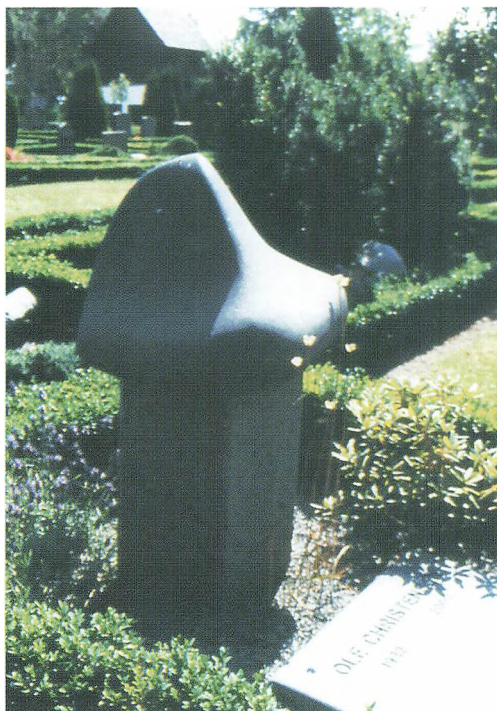

Oluf Høsts og hans kones gravmæle på Gudhjem kgd.

vedkommende er rejst på højkant som en bauta og forsynet med et lille portrætrelief. Mere diskret i den sydligste del ligger Sigurd Christensen begravet.

På nabokirkegården i Olsker ligger billedhuggeren Ole Christensen begravet tæt ved det vestlige gærde. Foruden en diskret navneplade er der på gravstedet sat en af hans små stensulpturer. Nær ved ligger maleren Niels Østergaard og hans kone Kirsten begravet. Deres gravminde er en rektangulær, lettere hvælvet sten af rødlig granit med afrundede kanter. Den er af beskeden størrelse og lavet af Ole Christensen.

I Gudhjem, hvor der i tidens løb har boet mange kunstnere, er på den gamle kirkegård Oluf Høst, Axel Munch og Lisbet Munch-Petersen begravet. Fælles for dem alle er, at de er født på Bornholm. For Høst og Munch er der sat en ret beskeden uforarbejdet sten som en lille bauta, og på Høsts figurerer også hans

Ole Christensens gravsted på Olsker kgd.

Sigurd Vasegaards gravmæle på Østerlars kgd.

kone, Hedvig Høst. Lisbet Munch-Petersen har derimod en meget enkel liggende sten af beskeden størrelse, også lavet af Ole Christensen.

På Østerlars kgd. er tre billedkunstnere, der ellers havde haft nær tilknytning til Gudhjem, begravet, Sigurd Vasegård, Paul Høm og Mogens Hertz, sidstnævnte sammen med sin kone, Grete Hertz. Deres gravsteder ligger samlet få meter øst for kirkens kor, og udgør dermed en sjælden helhed.

Mindestenen for Sigurd Vasegaard er noget speciel, idet den rager næsten 2 meter op og dermed bryder med den almindelige tendens i tiden. Den ser ud til at være støbt af beton, og har en brudt top. Derved giver den mindelser om en del af en gammel ruin og er muligvis også tænkt sådan. På den måde er den symbolsk på linie med den brudte søjle, men hvad der ellers ligger bag, er ikke så let at se. Det

mest iøjnefaldende forekommer dog at være den meget enkle ornamentik. Den kan give associationer til visse dele af vikingetidens kunst, og hvis den skulle være inspireret deraf, må det siges at være i god samklang med hans mangeårige arbejde med at illustrere Saxo og andre gamle skrifter.

De to andre gravsteder har helt modsat vandret liggende mindesten. Paul Høms er også lavet af Ole Christensen i samme diskrete stil som de andre nævnte, men noget større, ca. 80 gange 100 cm. Den er lavet af en blålig granit med rødt ind imellem. Den har en helt plan overflade, som er glatslebet, men ikke poleret, og har afrundede kanter. Hans hustru, Lisbet Munch-Petersens mindesten på Gudhjem kgd. er af samme slags, men altså betydelig mindre.

Mogens og Grete Hertz's mindesten er af Nexø-sandsten og lidt større end Paul Høms, men den er særlig bemærkelsesværdig ved, at der oven for navnene er anbragt et støbejernsrelief, som forestiller en fugle- eller englevinge.

Grethe og Mogens Hertz's mindesten på Østerlars kgd. med Inge Lise Westmans engle- eller englevinge.

Det er lavet af deres svigerdatter, Inge Lise Westman, ud fra et ønske om at gøre lidt mere ud af gravmindet end det ellers er almindeligt i vore dage³⁴.

Nogle specielle gravminder

Som det er fremgået har kreativiteten undertiden været ganske stor, når det gælder gravminder, og det siger næsten sig selv, at der må være en del, der ikke lader sig indordne i det almindelige mønster, men i sig selv eller ved specielle detaljer skiller sig så meget ud, at de fortjener en særlig opmærksomhed.

Nogle enkelte af disse skal nærmere omtales, men på grund af det specielle er billederne netop i denne sammenhæng meget væsentlige.

Vi begynder på den gamle Nexø kirkegård, hvor der ved kirkens sydvæg står en enestående mindesten. Den er blevet kaldt "barokstøtten"³⁵, og visse dele af ornamenteringen giver da også mindelser i den retning. Mindestenen er sat for en lille pige, der kun blev ca. 5 måneder gammel. Indskriften lyder:

*Herunder viler Stöved af för i Lived
Forældres eneste Glæde Eva Elisabeth
Müller föd d 9de Octob 1801 död d 26de Fe
1802.*

Mindestenen må betegnes som et enestående stykke stenhuggerkunst, men vi ved intet om, hvem stenhuggeren var. Pigens forældre hed Nicolaus Müller og Anne Elisabeth Jensdatter, de var begge 27 år, og hun var deres første barn. Faderen var "Mester ved Steenbrudet", så umiddelbart kunne man antage, at der derved

34. Fortalt mig af Inge Lise Westman, som tillige meddelte et par andre detaljer. Nogle andre ting er bekræftet af Ole Christensens datter, Marie Inoue.

35. K. A. Petersen og M. K. Zahrtmann: Nexø Byes Historie. Bornholmske samlinger. 1. række, bind 14, side 88, hvor Frederiks stenbrud også omtales.

var en sammenhæng til den utvivlsomt meget kostbare mindesten. Der er imidlertid et problem med dateringen, for dens hele stil og form afviger så meget fra det, der ellers blev lavet, at det næsten er utænkeligt, at den er lavet i samtiden. Det kan derfor ikke udelukkes, at den først er lavet mange år senere. Måske er det det, der ligger i ordene: *før i livet forældres eneste glæde*. Vi må dog lade spørgsmålet stå åbent, men under alle omstændigheder står mindet som et fint udtryk for den tids stenhuggeres håndværksmæssige dygtighed.

På den nordlige del af Nexø nye kgd., hvor meget ser ud til at blive bevaret af historiske grunde, er der ikke ret langt fra indgangen en i sig selv ret uanseelig mindesten med et spin-kelt marmorkors på toppen. Men foruden navnene og datoer på det ægtepar, der døde i

Mindestenen for Eva Elisabeth Müller, der kun blev 5 måneder gammel, på Nexø gl. kgd.

1938 og 1940, har den neden for en meget særegen figur indhugget af en, der i hvert fald kun var amatør i stenhuggerfaget. Det ligner nærmest et stiliseret hus med seks gavle, hvor der er nogle bogstaver. Nedenfor dette er der et skib og en blomst. Der er henvisning til to bibelsteder, og ved at kigge nærmere på disse, bliver det klart, at figuren er et billede på "det himmelske Jerusalem" fra Johannes' Åbenbaring 21, et kvadratisk bygningsværk, hvor der på tolv porte og hovedhjørneste står navnene på Israels tolv stammer og Jesu tolv apostle. Det er blevet til bogstaverne på de seks gavle, idet vi kun ser de to sider af bygningen i perspektiv. Der nævnes også livets flod, der illustreres af skibet, og livets træ, der er blevet til en blomst. Figuren er utvivlsomt den væsentligste begrundelse for, at denne sten har fået lov til at blive stående.

Gravstenen på Nexø nye kgd. med "det himmelske Jerusalem, livets flod og livets træ".

Relief på gravminde for Maggie Kjeldgaard på Ole Nicolai Holsts familiegravsted på Svaneke kgd.

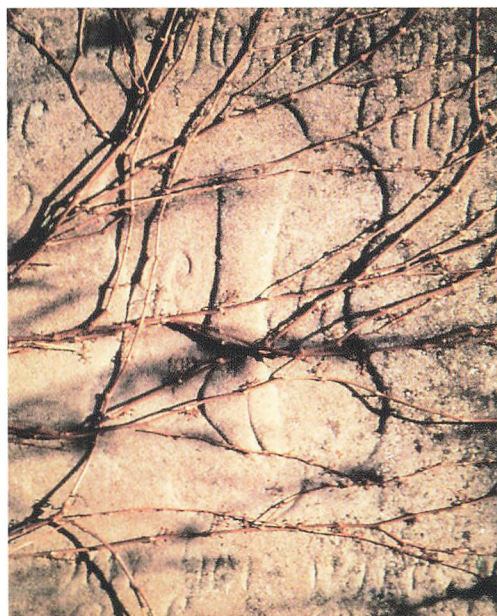
På Ole Nicolai Holsts familiegravsted på Svaneke kgd. er der en mindesten for et barnebarn, Maggie Kjeldgaard, som levede fra 1885 til 1936. Nederst på denne sten er der en mærkelig eventyrskikkelse i form af en lille nøgen pige, der holder noget, der ligner en stor plantedel op foran sig; og det skal måske forestille, at hun drikker noget deraf. Hvad der er meningen med det, og om der ligger en symbolik i det, er ikke til at vide, men formerne på plantedelen, hendes hår og noget, hun sidder på, leder også her tankerne hen på elementer i jugendstilen.

På Ibsker kgd. er der på et familiegravsted for Skovsholm ved den østlige mur stillet en stor gravhelle op ad denne. Den er gravminde for en tidligere ejer, Poul Kofoed (1748-96), der i sin egenskab af officer blev udnævnt til Ridder af Dannebrog. Så skulle der udformes et våbenskjold, og han valgte så – i lighed med hvad andre Kofod'er havde gjort – at lade

hovedmotivet være et koben – en kofod. Våbenskjoldet er – formentlig i noget forenklet form – indhugget i gravstenen. Det kan blot ikke ses i øjeblikket, da der er stillet et par navnetavler foran det, og det kan i øvrigt heller ikke ses rigtig, uden at sollyset danner skygger på det. Men billedet nedenfor kan forhåbentlig give et indtryk af det.

Som et lille kuriosum kan det i denne forbindelse nævnes, at der mange år senere boede en mand ved navn Anders H. Nielsen med sin familie på et husmandssted tilhørende Skovsholm. Han døde i 1903, og har fået sit lille nyklassiske gravminde på kirkegården. Indskriften viste sig imidlertid vanskelig at læse, dels på grund af forvitring, men også fordi det viste sig, at den indfældede marmorplade vendte på hovedet. Der er en tom plads til hans kones navn, men det er aldrig kommet på.

På kirkegården i Rønne er der fire gravminer, der i denne sammenhæng skal omtales, og som alle i dag er placeret ved midteraksen.

Våbenskjold på gravhelle for Poul Kofoed, Skovsholm, Ibsker, på Ibsker Kgd.

I den nordlige ende er der et højt gravminde, som nærmest må betegnes som en rund obelisk, men har sit særlige præg. Foruden fodstykket består den af fire dele, der alle er blankpolerede overalt, så den har været meget kostbar. Den må nok betegnes som et af mesterværkerne fra A. P. Brodersens stenhuggeri. På et mellemstykke, hvor den dominerende del er formet som en diagonalt vendende firkantet blok, er der indfældet et relief med et formentlig vellignende portræt af den afdøde. Af indskriften rundt om portrættet fremgår det, at det var en yngre kvinde, Claudine Kirstine Kolling, f. Lund, som døde 10. januar 1892, kun 32 år.

Hun efterlod sig foruden sin mand fire børn. Ad anden vej ved vi, at hun var datter af en sagfører og blev gift med guldsmed Kolling,

Portrætmedaljonen af Claudine Kolling.

hvis fader også var guldsmed og var flyttet hertil fra København. Nedenfor er der en mindeplade for svigerforældrene, hvoraf manden, som her kaldes juveler, døde fire år før, og konen kun 15 dage efter svigerdatteren.

Gravminde for Claudine Kirstine Kolling på det oprindelige sted på Rønne kgl.

I den anden ende af midteraksen er der et meget specielt gravminde delvis af træ. Det minder lidt om de vejkrucifikser, man kan se i andre lande sydpå, og også enkelte steder herhjemme. Fundamentet er en uforarbejdet sten over hvilken der er sat en mindeplade for de afdøde, Jørgine M. Espersen, som døde i 1894, kun 47 år gammel, og en datter ved navn Ingeborg. Oven over navnepladen er så anbragt en udskåret trekant af træ, som er beskyttet for vind og vejr af et tag, også af træ. Det bæres af et kraftigt stykke jern bag navnepladen. Det bemærkelsesværdige ved dette gravminde er ubetinget den udskårne trekant, som i midten har et kors omgivet af en krans og med et Kristus-tegn i midten. Øverst har den en skål med flammer, og til at udfylde hjørnerne til siderne er der svungne figurer. Relieffet har i sin udførelse nogle træk, som nærmest leder tankerne hen på barokken – eller også er det jugendstilen, der måske også er inspirationen. Ægtemanden angives at have været bygmester, og han har måske villet give sin kone og datter et gravminde, der foruden symbolet har mindelser om et hus. Hans navn er blevet sat på den bærende sten nederst.

Den øverste del af træ på gravmindet for Jørgine M. Espersen på Rønne kgd.

Et andet sted, igen i den nordlige del, er der på et indhegnet gravsted en mindetavle også af træ, der nærmest ligner et våbenskjold. Det har langs kanterne nogle dekorative udskæringer, der i formen meget ligner dem på den lige beskrevne. Det er derfor sandsynligt, at de er udskåret af den samme billedskærer.

Lidt længere mod syd er der et helt anderledes særpræget gravmæle. Det er ganske vist ligesom så mange andre en uforarbejdet sten, men denne er en lys sandsten, der formentlig har ligget på en strand i tusinder af år og er for-

Navnetavle af udskåret træ på Rønne kgd.

met i bløde afrundede former med en fordybning hen mod den ene ende. Den er blevet gravminde for Laurits Adolph Hjorth (1834-1912), som var grundlægger af Hjorths keramikfabrik i Rønne, og hans kone, Agnethe Marie, f. Wolffsen (1840-1908). Under deres navne er der indhugget en cirkel med et kors-tegn, og derudover er der blevet plads til et bibelcitater. Den nævnte fordybning foregriber næsten de langt senere fuglebade, som er så almindelige på kirkegårdene nu til dags. Bagved denne sten står seks ens lave opretstående mindesten over senere medlemmer af familien.

Arkitekt Mathias Bidstrup og hans kones tidligere nævnte monumentale gravminde på Rønne kgd. må også betragtes som et af de specielle. Det er usædvanligt, ikke blot på grund af det store format, knap 3 meter bredt og 1,5 m højt, men også på grund af sin udformning og den særlige ornamentering.

Som også tidligere nævnt er det overvejende sandsynligt, at han selv har tegnet monumentet, og som det ses, har han fulgt den nye tendens i tiden med større bredde end højde. Blandt denne slags brede "mindemure", som der er nogle få af, forekommer den at være en af de bedste.

Som det ses på billedet har monumentet øverst og nederst en frise af ornament, og som tidligere berørt godtgør sammenligninger, at de er direkte inspireret af mønstre på kalkmalerierne i Nylars kirke. De øverste ornament er inspireret af en bort øverst på kirkens ydervæg som nu er overkalket, men den kan ses på afbildninger af kirkerummet i "Danmarks Kirker". De nederste ornament er derimod inspireret af en bort øverst på kirkens midterpille som endnu er intakt, så med dem er en direkte sammenligning mulig.

Foruden de omtalte mønstre i forskellige variationer på gravminderne indgår de i øvrigt også for en del i udsmykningen af den nye Vestermarie kirke, som Mathias Bidstrup i sin tid tegnede og forestod opførelsen af.

Mindesten for keramikfabrikant Laurits Hjorth på Rønne kgd.

Arkitekt Mathias Bidstrup og hans kones monumentale gravmæle på Rønne kgd.

Detaljer af ornamenteringen på Mathias Bidstrups gravminde.

Som det sidste skal omtales en lille "minde-mur" af Nexø-sandsten støbt i beton på den nye del af Østerlars kgd., hvor den midterste del er udformet som et bornholmerkort. På dette står navnene på det ægtepar, der mindes, Sara og Henrik Kjær, og øverst i højre hjørne står navnet på deres ejendom, Hjortager, som er en udstykning fra Hjortegård. Mindemuren er formodentlig lavet efter konens død i 1956. I flere årtier var den ene om denne ide med omridset af Bornholm, men i de senere år er idéen taget op, så der i dag er en del mindesten, der i den ydre form er en mere eller mindre nøjagtig gengivelse af Bornholm.

Afsluttende bemærkninger

Med omtalen af de sidste specielle gravminer er vi nået til vejs ende med, hvad jeg har valgt at tage med i denne skildring af de bornholmske kirkegårde. Selv om den fylder en del, betragter jeg den ikke som noget færdigt

eller udtømmende, snarere som en fyldig introduktion. Enkelte yderligere temaer kunne være taget med, og mange flere detaljer omkring det allerede skildrede. Og ligeledes endnu flere af de videre sammenhænge, de kan give anledning til, så det kunne sagtens blive til noget meget mere omfattende. Men mit håb er, at skildringen kan gøre det klart, hvor indholds- og perspektivrigt et historisk område kirkegårdene kan være.

Jeg har undervejs med velberådet hu bragt mange henvisninger til, hvor de forskellige gravminer kan findes i håb om, at beskrivelserne også kan være til nytte, hvis man vil gå på opdagelse på kirkegårdene.

Jeg har ligeledes gengivet mange indskrifter. Dette er også sket med velberådet hu, fordi mange af dem i dag er noget nær umulige at læse under almindelige forhold. En del har jeg tidligere haft lejlighed til at fotografere, mens de var rensat og malet op. Ved andre har jeg måttet beregne tidspunktet, hvor solen ville kaste skygger, så ordene blev læselige. Ved rene slumpetraf har jeg i enkelte tilfælde

Gravminde med bornholmerkort på den nye del af Østerlars kgd.

på samme måde kunnet tyde nogle enkeltheder, der fik et og andet til at falde på plads.

Der er især mange henvisninger til gravminder og indskrifter på den gamle kirkegård i Nexø. Den må også betegnes som unik i denne sammenhæng. Det ville ikke være helt forkert at betegne den som et gravmindemuseum. Der er intet sted, hvor der er så meget bevaret fra 1800-tallet og i så stor variation.

Men det må tilføjes, at der er noget interessant på alle kirkegårdene, nogle steder ganske vist kun lidt, mens der andre steder er en del mere. Svaneke kirkegård er et andet særdeles godt sted at gå på opdagelse, og også den gamle kirkegård i Aakirkeby. Ligeledes på Rønne kirkegård, som ganske vist er stor og derfor noget uoverskuelig.

På landkirkegårdene er det noget forskelligt. Østermarie må nok betegnes som det bedste sted, men som det er fremgået, er der mange interessante ting på adskillige af de andre.

Skildringen bygger som tidligere omtalt i hovedsagen på mine iagttagelser på kirkegårdene. De forskellige bøger har i den forbindelse kun været hjælpemidler. Men det er sjældent, at det, man finder på kirkegårdene, kan stå alene som kildemateriale, hvis man vil lidt dybere i tingene. Og for at få nogle af de mennesker, man stifter bekendtskab med i indskrifterne, til at træde mere frem som historiske personer, har det været nødvendigt at hente oplysninger om dem fra forskellige kilder. De vigtigste er, som også tidligere nævnt, folketællingslisterne, som man i dag kan sidde hjemme og hente ind fra internettet med sin computer. Noget andet er kirkebøgerne, som jeg i nogle tilfælde har konsulteret. Atter andre ting er stamtavler, Christian Kures gårdlister, og i nogle få tilfælde, de gamle aviser. Det er alt sammen sket for at gøre personerne mere nærværende for mig selv, og jeg håber naturligvis, at det er blevet det samme for læserne.

Ruts kirke og kirkegård

Kirkegårdene har naturligvis først og fremmest en praktisk funktion i samfundslivet, men de er også en del af kulturhistorien. Den måde, de afdøde bliver behandlet på, vil til enhver tid afspejle samtidens kultur. Og som kirkegårdene fremtræder i dag som velholdte have- eller parkanlæg, viser de naturligvis også noget væsentligt om vores kultur. I dag forekommer de at være nogle af de mest fredfyldte steder, man kan tænke sig, steder egnet til eftertanke og overvejelser over livets tildragelser. De er også nogle af de steder, hvor man for så vidt er nærmest den lokale historie. Alt i alt fortjener de derfor at blive omgærdet med omhu og opmærksomhed, ikke blot med hensyn til det nærværende i nutiden, men også i henseende til det historiske.

De senere års bestræbelser på at bevare det historisk værdifulde må derfor hilses med tilfredshed. Det er mit håb, at denne skildring også vil kunne bidrage lidt til alt dette.

Anvendt litteratur:

Rudolph Bertouch: *Menigmands Minde*. 1971.
 Danmarks Kirker – Bornholm ved Otto Norn, C. G. Schultz og Erik Skov. *Nationalmuseet* 1954.
 Frithiof Dahlby: *Symboler og tegn i den kristne kunst*. Dansk udgave 1967.
 Dansk kulturhistorisk opslagsværk. 1991. artiklerne begravelse, begravelsesskikke og kirkegårde.

Til enkelte detaljer desuden:

Trap: *Danmark*, bind 10, *Bornholm*. 5. udgave. 1955.
 Peter Gravesen: *Geologisk set – Bornholm*. 1996.
 Specielt om de forskellige granitarter:
 Om nogle mig ubekendte stenarter har jeg indhentet oplysninger hos HJS Stenhuggeri. Rønne.
 H. P. Jensen: *Granitindustriens udvikling på Bornholm*. *Bornholmske samlinger*, II række, 18. bind, 1985, side 37-48.
 Robert Egevang: *Det gamle Svaneke*. 1974.
 Rønne købstad i 650 år. 1977.
 Bornholms gamle kirker. *Bornholms Museum* 1999.
 Kirsten Baunegaard: *Gravminderegistrering på Bornholm*. *Bornholms Museums årbog* 1994-95, side 155-170.
 Olaf Hansen: "Trættekrogen" ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø. *Bornholmske samlinger*, III række, bind 3, 1989.

Om emnet generelt:

Ulla Kjær og Poul Grønder-Hansen: *Kirkerne i*

Danmark II – specielt kapitel 13: De dødes have. 1989.
 Tabita Wulff: *Den sidste have*. 2000.
 Anne-Louise Sommer: *De dødes Haver. Den moderne storbykirkegård*. 2003.
 Johan Fjord Jensen: *Vest for paradys. Begravelsespladsernes natur*. 2002.
 (De to sidstnævnte er lærde idé- og kunsthistoriske værker, som kun har tjent til lidt inspiration).

De supplerende biografiske oplysninger stammer, foruden folketællingslister og kirkebøger, fra en del forskellige kilder, men aktuelt beror de også i noget omfang på hukommelsen. De vigtigste kilder er følgende:
 Bornholmernes Land. 1944.
 Bogen om Bornholm. 1957.
 Bornholms Historie – Landbruget og dets Biografier – den såkaldte "sladrebog". 1950.
 K. H. Kofoed: *Bornholms politiske historie I-V*. 1936-40.
 H. Sonne Kofoed og N. C. Stangegård: *Klippeøens Mænd*. 1948.
 Christian Kures gårdlister

Desuden følgende stamtavler:

J. Bidstrup: *Familien Koefoed I-II*
 Lauegårds-Familien
 Svendsen: *Østerlarsker Slægter*
Stamtavle over slægterne Jochumsen og Schon m fl.
Stamtavle over familien Bendixsen (Blem).

Udstillingsbillede fra et stenhuggerværksted i Nexø omkring 1870. Billedet giver et godt indtryk af mangfoldigheden i udformningen af gravminder omkring den tid. Længst til venstre en, der kan betegnes som en videreudvikling af den nyklassiske tradition. Derefter mod højre to grøttesten. Den næste er et godt eksempel på den nygotiske stil. Til højre for den en bred navnetavle, hvis bagstøtte også har kors på toppen. Bag ved denne en anden type af de sene nyklassiske mindesten, og på den anden side af den unge mand en helt anden variant. Foran de sidstnævnte endnu en grøttesten, der i den version nærmest kun er blevet en ramme om navnepladen. Foran den en meget speciel udgave af skriftrullen. Det er tydeligt et fodstykke til en grøttesten, der her har fået en ny funktion. Der findes ingen bevaret af den slags. De to grøttesten til venstre samt korsene og tavlerne af marmor, er sandsynligvis importeret færdiglavede. Den runde sten foran i midten må være et fodstykke til en lav søjle. (Billedet fik jeg i sin tid af Leif Henriksen, Rønne).

Levende fortidsminder
ved
bornholmske kirker

Af Tino Dich Hjorth

Jeg påbegyndte i 1999 en større undersøgelse med at registrere og kortlægge de levende fortidsminder på Bornholm. Det følgende er et uddrag deraf. Undersøgelsen kommer til at løbe over en årrække. Den vil omfatte så mange middelalderlokaliteter som muligt, og disse fordeler sig på syv købstæder, to borgruiner, ti kapeller, 15 præste- og 15 degnegårde, fire kannikegårde, 16 fiskerlejer, 19 anløbssteder, seks voldsteder/tilflugtsborge, 21 sædegårde, 15 middelalderkirker, fire præstegårdsskove og fem gårde med mølleanlæg^{1,2}. I alt 139 lokaliteter. Flere af disse lokaliteter vil komme til at overlape hinanden, da f.eks. en af sædegårdene også har et mølleanlæg, osv. Derudover er der flere gamle gårde og gårdtomter, samt ni hellige kilder, som jeg også ønsker at inddrage i denne undersøgelse. For at resultatet kan blive så præcist og fyldestgørende som muligt, skal alle lokaliteter besøges mindst to gange om året – forår og sommer.

Kirkedige kampagnen

I samarbejde med Danmarks Naturfredningsforening påbegyndte jeg i 2002 den folkelige undersøgelse kaldet 'Kirkedige kampagnen'. Den går ud på at registrere de bornholmske middelalder-kirkediger, for at se, om der er nogle af de oprindelige diger tilbage og i hvilken tilstand de befinder sig. Konklusionen er, at der ikke er meget oprindeligt dige tilbage og at det, der er, har brug for en kærlig hånd. Undersøgelsen bygger på længden af diger, som er skridtet op, og målt, således at 135 skridt er lig med 100 m. Af de i alt 5543 m løbende diger, var 567 m oprindeligt eller oprindeligt lignende, altså kun knap 10 %.

De oprindelige diger har formentlig været af marksten sat med jord imellem, som man stadig kan se på Ruts og Ols kirker. Ordet dige bruger jeg som en fælles betegnelse for alle slags mure rundt om kirkerne, da der findes flere forskellige typer, f. eks. opmurede kampestensmure eller mure af stablede sandstensflager.

Endvidere går undersøgelsen ud på at konstatere, hvorvidt der er en direkte sammenhæng mellem oprindeligt dige og antallet af levende fortidsminder. Resultatet er, at det er der ikke nødvendigvis. Det kommer an på, hvordan det grønne område nærmest kirken ser ud og hvordan det drives. Et eksempel er Ols og Klemens kirker. Ols kirke har noget af det oprindelige dige tilbage og er den rigeste lokalitet. Diget ved Klemens kirke er helt omdannet til opmuret kampesten, men er den næst rigeste lokalitet. De steder ved kirkerne, hvor man typisk kan finde planterne, er op langs murene. Især på ydersiden og på de områder, hvor græsklipperen har svært ved at komme til. Ved enkelte kirker findes de på selve diget og inde på kirkegården.

Det er kun vildtvoksende vækster, der er registeret og ikke dyrkede planter.

Undersøgelsen drejer sig kun om bornholmske forhold.

Levende fortidsminder

Levende fortidsminder er en betegnelse for planter, der fortrinsvis er indført i middelalderen som læge-, gift-, duft-, pryd- eller tekniske planter eller køkken- og krydderurter. Nogle planter er indført før middelalderen. F. eks. kan man føre bulmeurt tilbage til vikingetid³ og skvalderkål til romersk jernalder⁴. Indførselsperioden er meget lang og rækker fra før år 0 til 1600. De allerfleste planter er kommet til Danmark fra Syd- og Mellem-europa i middelalderen. Man har desværre ikke skriftlige kilder, der kan fortælle om,

-
1. Pers. komm. Løjtnant. B.
 2. Nielsen, F.O., Middelalderens Bornholm. Bornholms Amt. Teknisk forvaltning 1998.
 3. Jensen, H. A., Catalogue of late- and post-glacial macrofossils of Spermatophyta from Denmark, Schleswig, Scania, Halland, and Blekinge dated 13.000 B.P to 1536 A. D. Danmarks Geologiske Undersøgelser. Serie A. Nr. 6
 4. Sørensen, F. T., Skvalderkål. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab nr.24 1994.

Bulmeurt er en giftplante, der er meget sjælden på Bornholm. I denne undersøgelse er den kun fundet ét sted uden for Hammershus, nemlig ved Sct. Klemens kirke. Da den er kendt som dvaleplante og da der er beviser for, at den har ligget i jorden i mere end 700 år, er der muligheder for, at den kan dukke op flere steder på øen, når der bliver rodet i jorden.

hvad der blev dyrket i danske klosterhaver eller andre steder. På Bornholm har vi ikke haft klostre, så her er de formentlig dyrket omkring kirkerne, på præste-, degne- og kannikegårdene.

Fremtidig bevarelse

I juni 2002 havde jeg inviteret de bornholmske gravere på en ekskursion til Hammershus, for at vise dem et sted, hvor bevaringsarbejdet har båret frugt. Ønsket var at skabe en god dialog om bevaring af planterne ude på kirkerne og initiativet blev modtaget positivt. Jeg ved ikke, hvordan der tidligere så ud på kirkegårdene, men i dag bliver der kultiveret meget hårdt. Man kunne ønske, at der med tiden ville blive tale om mere ekstensiv pleje af yder-

områderne, hvilket også ville være mindre bekosteligt. Med den dialog jeg har skabt med graverne, håber jeg at det vil gå fremad.

Regionskommunen bør i deres fremtidige planlægning af kulturmiljøet på Bornholm få registeret planterne og voksestederne, så der kan blive taget hensyn til dem, når der f.eks. skal anlægges nye p-pladser eller andet på eller ved en middelalderbebyggelse. Flere gange har jeg været vidne til, at sjældne, levende fortidsminder er blevet fjernet på offentlige arealer p.g.a. uvidenhed. Også under hække hos private finder man nogle af planterne, der også her betragtes som ukrudt og fjernes, igen på grund af uvidenhed.

Disse gamle kulturplanter, som stadig kan findes vildtvoksende, vidner om en spænden-

de kulturhistorie ligesom volde og stenmure gør det. De fortjener en plads i vores landskab på lige fod med vore andre fortidsminder, og bør selvfølgelig bevares, hvor det er muligt.

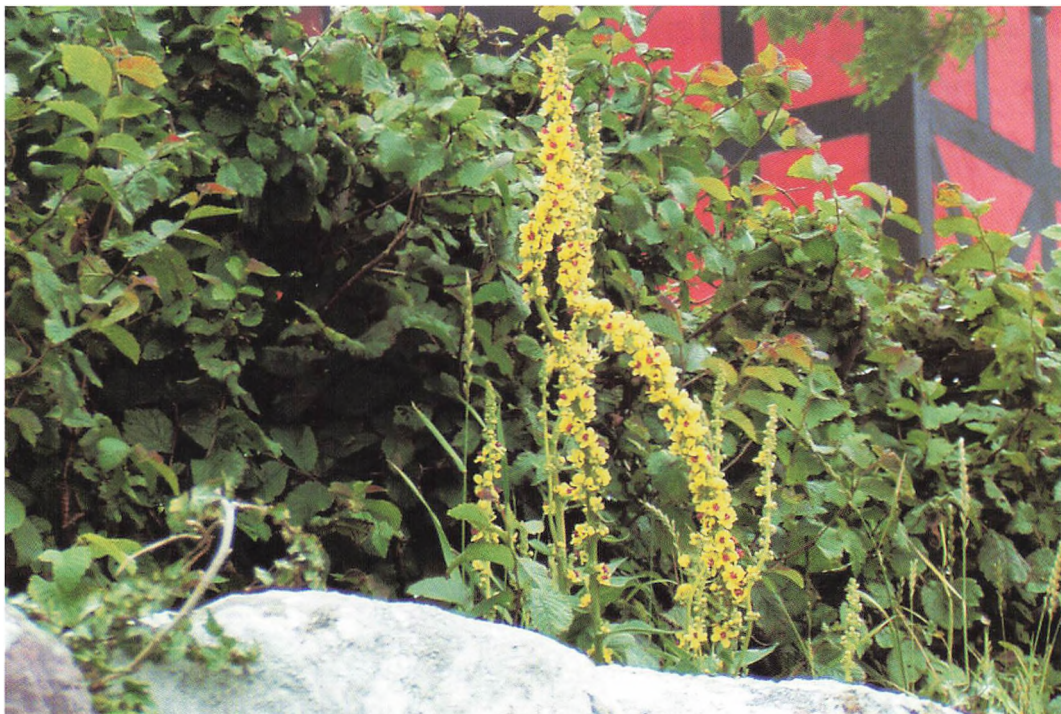
Så pluk dem ikke, da mange af arterne er blevet sjældne, nogle endda meget sjældne og på vej til at forsvinde.

Floraliste over levende fortidsminder ved de bornholmske kirker :

* Markerer gode indikatorer for middelalderlig havekultur ⁵

<i>Alm. Akeleje</i>	<i>(Aquilégia vulgáris)</i>	<i>Krans-Lilje</i>	<i>(Lilium mártagon)</i>
<i>Alm. Berberis</i>	<i>(Bérberis vulgáris)</i>	<i>Liden Burre</i>	<i>(Árctium minus)</i>
<i>Alm. Hyld</i>	<i>(Sambúcus nigra)</i>	<i>Liden Singrøn</i>	<i>(Vinca minor)</i>
<i>Alm. Katost</i>	<i>(Malva sylvéstris)</i>	<i>Læge-Jordrøg</i>	<i>(Fumária officinális)</i>
<i>Aftenstjerne*</i>	<i>(Hésperis matronális)</i>	<i>Læge-Kulsukker*</i>	<i>(Symphytum officinále)</i>
<i>Asparges</i>	<i>(Aspáragus officinális)</i>	<i>Læge-Oksetunge</i>	<i>(Anchúsa officinális)</i>
<i>Bukketorn</i>	<i>(Lycium bárbarum)</i>	<i>Marts-Viol</i>	<i>(Viola odoráta)</i>
<i>Bulmeurt*</i>	<i>(Hyoscyamus niger)</i>	<i>Matrem*</i>	<i>(Tanacétum parthénium)</i>
<i>Cikorie</i>	<i>(Cichórium intybus)</i>	<i>Moskus Katost</i>	<i>(Malva moscháta)</i>
<i>Cypres-vortemælk*</i>	<i>(Euphórbia cyparissias)</i>	<i>Mørk Kongelys</i>	<i>(Verbáscum nigrum)</i>
<i>Dansk Ingefær</i>	<i>(Arum alpinum ssp. dánicum)</i>	<i>Peberrod</i>	<i>(Armorácia rusticána)</i>
<i>Døvnælde</i>	<i>(Lámiun album)</i>	<i>Ramsløg</i>	<i>(Állium ursinum)</i>
<i>Enbo galdebær*</i>	<i>(Bryónia alba)</i>	<i>Rundbladet Katost</i>	<i>(Malva neglécta)</i>
<i>Ensidig Klokke</i>	<i>(Campánula rapunculoides)</i>	<i>Rød Sct. Hansurt</i>	<i>(Sedum teléphiun ssp. teléphiun)</i>
<i>Farve-Reseda</i>	<i>(Reséda lutéola)</i>	<i>Rød Tandbæger*</i>	<i>(Ballóta nigra ssp. nigra)</i>
<i>Filtbladet Kongelys*</i>	<i>(Verbáscum thapsus)</i>	<i>Skarntyde*</i>	<i>(Conium maculátum)</i>
<i>Filtet Burre*</i>	<i>(Árctium tomentósum)</i>	<i>Skvalderkål</i>	<i>(Aegopódium podagrária)</i>
<i>Fingerbøl</i>	<i>(Digitális purpúrea)</i>	<i>Sort Natskygge</i>	<i>(Solánum nigrum)</i>
<i>Foder-Kulsukker</i>	<i>(Symphytum x upiándicum)</i>	<i>Spansk Kørvel*</i>	<i>(Myrrhrs odoráta)</i>
<i>Glat Burre</i>	<i>(Árctium lappa)</i>	<i>Stikkelsbær</i>	<i>(Ribes uva-crispa)</i>
<i>Gærde Kartebolle</i>	<i>(Dipsacus fullónum)</i>	<i>Stor Nælde</i>	<i>(Urtica dioica)</i>
<i>Have-Malurt</i>	<i>(Artemisia absinthium)</i>	<i>Svaleurt*</i>	<i>(Chelidónium majus)</i>
<i>Humle*</i>	<i>(Húmulus lúpulus)</i>	<i>Sæbeurt*</i>	<i>(Saponária officinális)</i>
<i>Jødekirsebær</i>	<i>(Physalis alkekéngi)</i>	<i>Vild Tulipan*</i>	<i>(Túlipa sylvéstris)</i>
<i>Kalmus*</i>	<i>(Ácorus cálamus)</i>	<i>Æselfoder</i>	<i>(Onopórdum acánthium)</i>
<i>Kost-Fuglemælk*</i>	<i>(Ornithógalum umbellátum)</i>		

5. Faurholdt, N., og Løjtnant, B., Interessante levende fortidsminder på Østsjælland. Urt 1991

Mørk Kongelys er sjælden ved de bornholmske kirker. Den findes ved Bodils kirke og her ved Ruts kirke. På Bornholm er den dog som helhed temmelig almindelig. Blomsterstandene blev dypet i tjære og brugt som fakler.

Ensidig Klokke er indført i 1200-tallet og har i middelalderen været dyrket som køkkenurt. Det var rødderne der blev gravet op og spist. Bergsted skriver i Bornholms flora fra 1883, at "den dyrkes hyppigt i haver." Måske har den stadig været dyrket som køkkenurt i slutningen af 1800-tallet?

Floralister for alle de bornholmske landkirker og kyst-kapellerne 2002

Allinge kirke

Spansk Kørvel, Rød Tandbæger, Alm. Katost Marts-Viol, Svaleurt, Alm. Hyld, Rundbladet Katost, Sæbeurt.

Bodils kirke

Alm. Berberis, Alm. Hyld, Cikorie, Dansk Ingefær, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Foder Kulsukker, Glat Burre, Gærde Kartebolle Krans-Lilje, Marts-Viol, Matrem, Mørk Kongelys, Peberrod, Rundbladet Katost, Æsel-foder.

Gudhjem kirke

Ensidig Klokke, Marts-Viol,

Hasle kirke

Marts-Viol, Alm. Katost, Alm. Hyld, Sort Natskygge, Svaleurt, Cikorie, Enbo Galdebær.

Ibs kirke

Alm. Katost, Cikorie, Ensidig Klokke, Glat Burre, Marts-Viol, Peberrod, Rød Tandbæger.

Klemens kirke

Aftenstjerne, Alm. Akeleje, Alm. Hyld, Bulmeurt, Cikorie, Dansk Ingefær, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Gærde Kartebolle, Døvnælde, Krans-Lilje, Liden Singrøn, Marts-Viol, Matrem, Peberrod, Rundbladet Katost, Rød Tandbæger, Skvalderkål, Sort Natskygge, Stikkelsbær, Stor Nælde.

Knuds kirke

Alm. Hyld, Cikorie, Ensidig Klokke, Farve-Reseda, Filtbladet Kongelys, Filtet burre, Marts-Viol, Rundbladet Katost, Skvalderkål, Stor Nælde.

Nexø kirke

Rundbladet Katost, Marts-Viol, Enbo Galdebær, Matrem, Sort Natskygge, Alm. Hyld, Kost-Fuglemælk, Cypres-Vortemælk, Svaleurt.

Nykirke

Alm. Hyld, Alm. Katost, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtbladet Kongelys, Krans-Lilje, Læge-Jordrøg, Marts-Viol, Matrem, Skvalderkål, Sort Natskygge, Stor Nælde.

Nylars kirke

Alm. Hyld, Alm. Katost, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtbladet kongelys, Filtet Burre, Have-Malurt, Læge-Jordrøg, Marts-Viol, Matrem, Rundbladet Katost, Skvalderkål, Sort Natskygge, Stor Nælde.

Ols kirke

Aftenstjerne, Alm. Hyld, Alm. Katost, Cikorie, Dansk Ingefær, Ensidig Klokke, Kalmus, Krans-Lilje, Liden Singrøn, Læge-Jordrøg, Læge-Kulsukker, Marts-Viol, Matrem, Rams-løg, Rundbladet Katost, Rød Sct. Hansurt, Rød Tandbæger, Skvalderkål, Sort Natskygge, Spansk Kørvel, Stikkelsbær, Stor Nælde, Svaleurt, Vild Tulipan.

Peders kirke

Alm. Hyld, Asparges, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Have-Malurt, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Mørk Kongelys, Rundbladet Katost, Rød Tandbæger, Skarntyde, Skvalderkål, Stor Nælde.

Povls kirke

Alm. Hyld, Alm. Katost, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Læge-Oksetunge, Marts-Viol, Rød Tandbæger, Stor Nælde.

Svaleurt er almindelig i fiskerlejerne og byerne, men temmelig sjældnen ved vore kirker. Her ses den ved Ols kirke. Den er giftig og let at kende på sin gule mælkesaft, der er ætsende og som tidligere blev brugt til at fjerne vorter. Det kan den stadig bruges til!

Læge Kulsukker har ifølge denne undersøgelse kun fire voksesteder på Bornholm. Det ene voksested er ved Ols kirke. Den blev tidligere brugt som sårhelende middel, og den var så kraftig, at "kogte man roden sammen med to stykker kød, ville de vokse sammen"!

Ruts kirke

Alm. Katost, Cikorie, Ensidig Klokke, Liden Singrøn, Marts-Viol, Mørk Kongelys, Rundbladet Katost, Rød Tandbæger, Skvalderkål, Spansk Kørvel, Stor Nælde, Sæbeurt.

Rø kirke

Alm. Akeleje, Alm. Hyld, Alm. Katost, Ensidig Klokke, Fingerbøl, Foder-Kulsukker, Humle, Jødekirsebær, Liden Singrøn, Marts-Viol, Matrem, Ramsløg, Skvalderkål, Stor Nælde, Vild Tulipan.

Rønne kirke

Marts-Viol, Rød Tandbæger, Bukketorn, Alm. Katost, Rundbladet Katost, Farve Reseda.

Svaneke kirke

Ensidig Klokke, Alm. Hyld, Cypres-Vortemælk, Rød Tandbæger, Alm. Katost, Rundbladet Katost, Matrem, Krans-Lilje, Gærde Kartebolle, Farve Reseda, Fingerbøl, Cikorie, Svaleurt, Mørk Kongelys.

Anden anvendt litteratur:

Bergsted, N. H., *Bornholms Flora*. Særtryk af Botanisk Tidsskrift. Bind 13. 1883

Brøndegaard, V. J., *Folk og Flora* Bind 1-4. Rosenkilde og Bagger 1987

Knudsen, A. V., *Om havekultur på Bornholm*. Særtryk af " fra Bornholms Museum 1989-1990"

Lange, J., *Levende fortidsminder Ukrudt, kulturhistorie, forsvarshistorie*. Nationalmuseet 1972

Larsen, A., *Bornholms Flora*. Særtryk af Botanisk Tidsskrift. 52 bind 3-4. 1956

Vestermarie kirke

Alm. Hyld, Cikorie, Ensidig Klokke, Moskus Katost, Rundbladet Katost, Sort Natskygge.

Østerlars kirke

Alm. Hyld, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Glat Burre, Marts-Viol, Rundbladet Katost. Skvalderkål, Sort Natskygge.

Østermarie kirke

Alm. Hyld, Alm. Katost, Cikorie, Ensidig Klokke, Filtet Burre, Humle, Liden Burre, Læge-Jordrøg, Marts-Viol, Matrem, Moskus Katost, Ramsløg, Rundbladet Katost, Rød Hestehov, Skvalderkål, Stor Nælde, Vild Tulipan.

Aakirke

Alm. Hyld, Alm. Katost, Ensidig Klokke, Kost-Fuglemælk, Liden Burre, Marts-Viol, Matrem, Sort Natskygge, Stor Nælde, Vild Tulipan.

Lind, J., *Om lægeplanter i Danske klosterhaver og klosterbøger*. 1918

Lütken, P., *Floraregistrering på Bornholm*. 1985-1990. Bornholms Amtskommune. Teknisk forvaltning.

Lütken, P., *Hammershusklippens flora*. Bornholmske Samlinger Ræk. 3. Bind 11, p. 165-174

Løjtnant, B., *Levende fortidsminder ved middelalder borge*. Kaskelot nr. 110 april 1996.

Toms, Johannes, *Bornholmske haver og have dyrkning gennem vekslende tider*. Bornholmske samlinger Ræk. 1. Bind 36, p. 7-73.

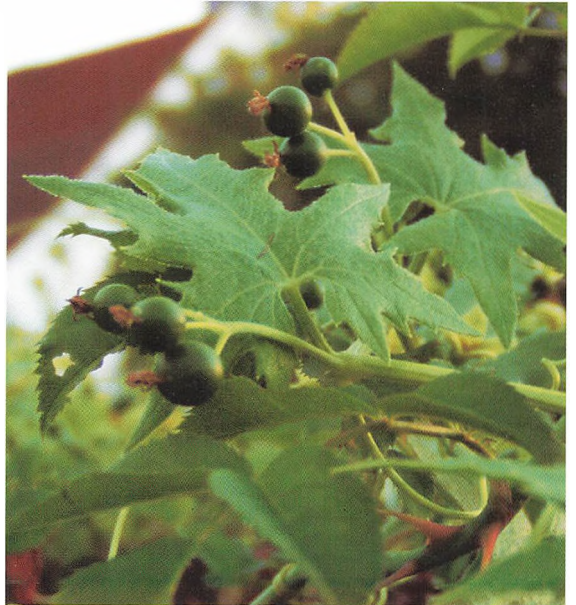
Have Malurt er almindelig på Bornholm, men findes kun ved Peders kirke og her ved Nylars kirke. Denne aromatiske urt blev brugt mod møl i klædekisten og mod indvoldsorm. I dag bruges den gerne til at krydre brændevinen.

Kalmus findes kun ved Ols kirke. Den skulle også i følge Bergsteds flora have været at finde ved Ibs kirke, hvor den dog nu er forsvundet. I den samlede undersøgelse er den fundet på tre lokaliteter.

Ols kirke er med de nærmeste omgivelser en af de rigeste lokaliteter for "levende fortidsminder" på Bornholm med 24 arter. Det er på eller lige ved det oprindelige dige at næsten alle de levende fortidsminder findes.

Enbo Galdebær er meget giftig og blev brugt som erstatning for lægeurten alrune. I denne undersøgelse er den fundet på fem lokaliteter, hvoraf to er kirker henholdsvis ved Nexø og Hasle "kystkapper" eller bykirker.

Bornholms historiske Samfund 2002-2003

Formandens beretning, lørdag 28. august 2003 i Folkets Hus i Snogebæk.

Lørdag 31. september 2002 afholdt Historisk Samfund den årlige generalforsamling i Pedersker Samlingshus. 34 deltagere, incl. bestyrelsesmedlemmer, var mødt frem og som dirigent fungerede Poul Erik Munk på fremragende vis.

Formanden aflagde sin beretning om det forløbne år. Den godkendtes, der var heldigvis ingen kritiske indvendinger, men for den sags skyld heller ikke andre kommentarer.

Redaktøren berettede om den udgivelse, medlemmerne nu for længst har modtaget, bindet med en lang række interessante artikler om svundne tiders Bornholm, bl.a. nu for blot få dage siden afdøde H.E. Skaarups bearbejdning af kommandant Waagepetersens dagbog fra krigens tid og også en disput mellem professor Jes Wienberg fra Lunds Universitet og Erling Haagenen, Rø, om rundkirkerne. En lignende disput har vi i øvrigt tidligere kunne læse i Samfundets årbog, nemlig mellem professor Mathias Bidstrup og keramikker Hans Hjorth. Det var i årbogen 1915.

Et revideret regnskab blev fremlagt af vores kasserer Erik Svendsen; regnskabet godkendes uden kommentarer. Uændret kontingent blev foreslået, det var tilpasset den økonomiske udvikling året før.

Til bestyrelsen genvalgte Ebbe Gert Rasmussen, Robert Hansen og Lillian Hjorth-Westh og nyvalgt blev Hans Jacob Brünings-Hansen. Der var også genvalg af Mogens Lau og Harald Lind som revisorer samt af Jørn Uffe Hansen som revisorsuppleant.

Årets Bornholmerpris gik til Poul Erik Munk fra Pedersker, som efterfølgende fortalte om sit arbejde især om Sydlandets lokalhistorie.

Under eventuelt blev der udtrykt forargelse over, at Staten havde udbudt Kastellet i Rønne til salg. Vedkommende opfordrede Bornholms historiske Samfund til at gøre noget aktivt, hvilket hele forsamlingen kunne tilslutte sig. (At Bornholms Museum med megen hjælp og netop opbakning fra mange sider, senere fik økonomisk mulighed for at erhverve ejendommen, således at Forsvarsmuseet kunne fortsætte sin virksomhed i de gamle bygninger, er formentlig kendt af enhver).

Efter generalforsamlingen ledede arkæolog Finn Ole Nielsen fra Bornholms Museum en ekskursion til Ringborgen i Pedersker. Ingen kender vel stedet bedre end Finn Ole Nielsen, der har gravet på Rispebjerg i flere år og en mere vidende guide findes næppe. Tak til Finn Ole Nielsen for en god eftermiddag.

23. oktober 2002 konstituerede bestyrelsen sig således:

Formand: Ann Vibeke Knudsen

Næstformand og sekretær: Robert Hansen

Kasserer: Erik Svendsen

Redaktør: Henning Søby Andersen

Forretningsudvalg: Formanden, næstformanden, kassereren, redaktøren samt Lillian Hjorth-Westh.

Bestyrelsen har i alt afholdt fire bestyrelsesmøder i den forløbne periode. (23.10.02, 19.02.03, 7.05.03 og 11.08.03). Hovedopgaven for bestyrelsen er naturligvis udgivelsen af vores årbog, et arbejde som sædvanligvis hviler trygt hos redaktøren. Af forskellige grunde skal formanden i år prøve at leve op til den høje standard, men fremover vil redaktøren heldigvis igen tage over. Traditionen tro udsendes omkring 1. december Bornholmske Samlinger III række bind 16, der, som allerede omtalt, rummede en række forskellige interessante artikler. Bestyrelsen er Henning Søby Andersen meget taknemmelig for det store arbejde, han lægger i redaktionen af dette vigtige historiske værk om Bornholm.

Det er jo imidlertid også vores opgave at arrangere andre historisk relevante arrangementer om Bornholm. I årets løb er det blevet til følgende:

Foredrag: Ebbe Gert Rasmussen holdt 27. november 2002 et særdeles velbesøgt foredrag på Bornholms Centralbibliotek. Emnet var "Malmøssammensværgelsen 1658-1659. Den skånske fiasko". Det var en engageret og inspirerende foredragsholder vi fik at høre, han er om nogen hjemme i 1600tallets historie, og spændende var foredraget, som den bedste kriminalhistorie! Vi ser frem til at læse det Ebbe Gert Rasmussen skriver om emnet, og bl.a. har han lovet os en artikel til samlingerne.

Sommerekскурion: Lørdag 26. juli afvikledes foreningens årlige sommerekскурion. Mødestedet var det gamle Sct. Anna Kapel i Gudhjem – eller de sørgelige rester af det, for kapellet blev sprængt i ruiner en kold efterårsdag i 1895 - og Gudhjem nye kirke, som blev indviet 3. september 1893. Vore guider på dette stemningsfulde sted var Ebbe Gert Rasmussen og H.V. Jørgensen. Vi var omtrent 35 mennesker, der, på endnu en pragtfuld sommerdag, fik fortalt Kapellets jo ret beset sørgelige historie af Ebbe Gert Rasmussen, medens H.V. Jørgensen fortalte om kirkegård-

en og de mennesker, der har fundet et sidste hvilested der. Bagefter besøgte vi Mathias Bidstrups kirke, hvor Ebbe Gert Rasmussen fortalte om det efter bornholmske forhold fornemme lybske alter, som kort før den gamle kirke blev sprængt væk, blev overgivet til Bornholms Museum og transporteret på hestetvogn til Rønne. Her var det et af museets fineste klenodier, indtil det blev sendt, måske med "banen", tilbage til Gudhjem i 1954. H.V. Jørgensen sluttede af med nogle fortællinger om den russiske kejserinde, Marija Fjodorovna, Christians 9. datter prinsesse Dagmars besøg i Gudhjem i århundredets begyndelse, en historie som han har lovet at få skrevet ned.

Rejser: I erkendelse af at foreningen ikke er stor nok til alene at bære større arrangementer, har vi indledt et "rejsefællesskab" med tre andre foreninger: Naturhistorisk Forening, Foreningen Norden og Bornholms Museumsforening. En tredages tur til hansestæderne, Lübeck, Wismar, Rostock, Stralsund og Greifswald var planlagt allerede sidste år, men da var der desværre ikke tilmeldinger nok. Tilmeldingstiden var formentlig for kort. Vi gentager turen i år, der er for længst en busfuld og mange på venteliste. De heldige, der har mulighed for at drage af sted, rejser den 3.-5. oktober 2003.

Årbogen de kommende år: Som allerede pointeret flere gange er vores årbog foreningens hovedprodukt; det er her vi lægger flest ressourcer og ikke mindst al redaktørens arbejdsindsats. Redaktøren vil på et særskilt punkt berette om dette vigtige arbejde.

Arrangementer fremover: Også vores foredragsvirksomhed og vore ekskursioner er vigtige og jeg vil godt opfordre foreningens medlemmer til at komme med ønsker og ideer til bestyrelsen. Vi har planlagt to foredrag i den kommende sæson: Onsdag 12. november kl. 19. på Bornholms Centralbibliotek vil der være et interessant foredrag af H.V. Jørgensen om emnet "Bornholms taktiske og strategiske betydning for de krigsførende par-

ter under Anden Verdenskrig". Arrangementet bliver naturligvis holdt i samarbejde med Kastellet's Venner. Torsdag 4. marts 2004, kl.19, ligeledes på Bornholms Centralbibliotek: Foredrag om de bornholmske møller af H.V. Jørgensen og Niels-Holger Larsen. I samarbejde med Foreningen Bornholm, der som bekendt er ejer af flere af de gamle, bornholmske møller.

Vi har fået opdateret vores hjemmeside: www.historisk-samfund-bornholm.dk, men drømmer om, at nogen i foreningen vil have lyst til at hjælpe os med at udvikle siden. En "bornholmer", Ebbe Lauridsen, født på Højskolen, er professionel web-master og tager sig af vores hjemmeside. Den er vigtig, vi skal følge med, man skal kunne finde os via vor hjemmeside, og vi får da også både indmeldelser i foreningen og bogbestillinger gennem hjemmesiden. Men her er uendelig mange muligheder for at formidle den lokale historie til en stor interesseret gruppe.

En tak til alle

Jeg vil godt til sidst takke bestyrelsens medlemmer for deres interesse og engagement i det arbejde, der jo frem for alt, og ifølge vor fundats, går ud på at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. En opgave der heldigvis ikke er vanskelig! Jeg vil også godt takke foreningens mange medlemmer for en aldrig svigtende interesse for vores arbejde, ikke mindst tak til de medlemmer, der trofast, år efter år, besørger årbogen bragt ud til medlemmer over den ganske ø.

Og selvfølgelig, sidst men ikke mindst, en stor tak til pressen for en aldrig svigtende interesse og velvilje. Det er af afgørende betydning for en forening som vor, og for vores overlevelse i et informationsmættet samfund, at vi er synlige i dagens Bornholm.

Forfatternes navne og adresser

Jes Wienberg
Institutionen för Arkeologi
och Antikens historia
Sandgatan 1,
S 223 50 Lund

Kjeld Borch Vesth
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K

Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

Per Dettlaff
Rosengade 4
3700 Rønne

Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskaftet 2
3700 Rønne

Marie-Louise Jørgensen
Overgaden neden Vandet 15
1414 København K

Lars Serena
Vang 71 B
3790 Hasle

Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Tino Dich Hjorth
Svanekevej 49
3751 Øster Marie

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Ann Vibeke Knudsen
(formand)
Vimmelskaftet 2
3700 Rønne

Robert Hansen
(næstformand)
Godthåbsvej 4
3751 Østermarie

Henning Søby Andersen
(redaktør)
Hedebovej 31
3700 Rønne

Erik Svendsen (kasserer)
St. Torvegade 1
3700 Rønne

H. J. Brünings-Hansen
Sdr. Strandvej 93
3760 Gudhjem

Per Thule Hansen
Søborgstræde 8
3700 Rønne

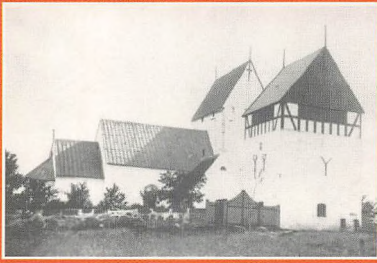
Ebbe Gert Rasmussen
Østerled 43
3700 Rønne

H.V Jørgensen
Kanegårdsvej 10
3700 Rønne

Lillian Hjorth-Westh
Fællesvej 6
3720 Aakirkeby

Niels Aakjær
Pilevangen 23
3730 Nexø

INDMELDING i Bornholms historiske Samfund kan ske ved henvendelse til ét af bestyrelsesmedlemmerne eller ved at skrive til os på flg. e-mailadresse: bornholm@historisk-samfund.dk. På forningens generalforsamling 1. september 2001 blev kontingentet sat til kr. 175.

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Forord

Jes Wienberg

Østersøens flertydige kirker

Kjeld Borch Vesth

Kirke og kapelruiner på Bornholm

Ebbe Gert Rasmussen

"Til Herrens Tjenestes Forrettelse"

Per Dettlaff, Sven Fritz og Bodil Tornehave

Samlet af *Ann Vibeke Knudsen*

"Vasa sacra"

Marie-Louise Jørgensen

Timeglas i kirkerne

Lars Serena

Rum og fortælling

Svend Aage Møller

Mindernes haver

Tino Dich Hjorth

Levende fortidsminder ved bornholmske kirker

Ann Vibeke Knudsen

Bornholms historiske Samfund 2002-2003,
formandsberetning

Forfatterens navne og adresser

Bestyrelsens navne og adresser

ISBN 87-87042-15-0

ISSN 0084-7976

